

Україна
крізь віки

М.Ф.Котляр

ГАЛИЦЬКО- ВОЛИНЬСЬКА РУСЬ

Том 5

Видавничий Дім
Альтернативи

Київ – 1998

Котляр
Микола Федорович

Національна академія наук України
Інститут історії України НАН України

Випущено на замовлення

Міністерства інформації України
за Національною програмою випуску
соціально значущих видань

*Творчий задум та загальна редакція
академіка Національної академії наук України
В.А.Смолія*

М.Ф.Котляр
Галицько-Волинська Русь. – К.,
Видавничий дім "Альтернативи", 1998. – 336 стор.

*П'ятий том 15-томного видання "Україна крізь віки"
висвітлює історію Галицько-Волинської Русі
від початків складання її території
до часів занепаду.*

Всім, хто цікавиться історією України.

*Керівник видавничого проекту М.Шпаковатий
Відповідальний за випуск С.Павловський*

*Художнє оформлення, комп'ютерна верстка –
дизайн-студія «Коваль»*

ISBN 966-7217-26-4

ISBN 966-7217-44-2 (том 5)

© М.Ф.Котляр, 1998

© О.Коваль, П.Тяпко, дизайн, 1998

© Видавничий дім «Альтернативи», 1998

ВСТУП

Коли б можна було глянути з висоти пташиного лету на древню Галицько-Волинську Русь, то ми побачили б переважно родючу рівнину, напоєну багатьма великими і малими річками, серед яких виділяються Дністер, Західний Буг, Південний Буг, Збруч, Случ, Серет. Із Заходу вона межувала з Польщею і Литвою по річках Вепр і Вислок, на Сході — з Київською землею по Горині й Серету; на Півночі Галицько-Волинська земля обмежувалась Західним Бугом, на півдні — Дністром. Кордоном між Галицькою землею та Угорщиною були Карпати.

Обидві землі, Волинська і Галицька, склалися протягом двох-трьох століть і остаточно оформилися, як порівняти з Київською і Чернігівською, досить пізно: протягом XII ст. Зумовили це об'єктивні й історично вагомі причини. В часи існування централізованої монархії на Русі (кінець X - початок XII ст.) обидві землі перебували на периферії політичного та економічного життя держави. Волинь, наприклад, була доменом (особистим володінням) київських великих князів. Становище змінилося, коли влада Києва на Русі стала меншою, а на місцях піднялося боярство — велика земельна аристократія, що воліла сама порядкувати у своїх князівствах і землях. Особливо яскраво це виявилось у Галицькому князівстві в XII ст.

У середині XII ст. Київська Русь занурюється у вир феодалної, або удільної роздробленості. Відійшли в минуле колишня єдність і згуртованість Давньоруської держави. А вже в IX-першій половині XII ст. все життя східнослов'янського суспільства зосереджувалось навколо Києва. За своїм політичним, суспільним, економічним та культурним значенням Київ, наче Монблан над Альпами, підносився над іншими руськими містами. Протягом XI - першої половини XII ст. на Русі особливо активно розвивалось міське життя. Розбудовувалися старі міста (Новгород, Чернігів, Полоцьк), виникали й набирали сили нові, серед яких особливо помітними були Галич і Володимир-на-Клязьмі. Феодална верхівка цих міст прагнула до незалежності від Києва, бажала політичної й економічної осібності своїх земель.

Усе це далось взнаки в середині XII ст., коли Русь, до того одноосібна монархія, перетворилася на монархію федеративну, своєрідний союз князівств. Саме з середини XII ст. є підстави говорити про більш-менш автономне буття Волинського і Галицького князівств, що вкупі складали Галицько-Волинську Русь. Однак обидва вони мали тривалу й багату передісторію...

До середини XII ст. політична історія Волині й Галичини відома історикам у найзагальніших рисах. Причиною того є гранична скупість звісток "Повісті временних літ" та інших літописів про обидві землі. Мабуть, ці київські провінції мало цікавили давньоруських книжників, що зосередили увагу на житті стольного Києва, навколишніх земель та на високих справах державної і міжнародної політики. З літопису Нестора відомо хіба що, як Володимир Святославич у кінці X ст. посадив у Володимирі Волинському одного із своїх синів — Всеволода. Так само Ярослав Мудрий тримав у Володимирі своїх синів — спершу Святослава, а відтак Ігоря.

Однак кончина Ярослава, що привела до влади тріумвірат його старших синів Ізяслава, Святослава і Всеволода, змінила характер центральної влади на Русі й збурила спокійне життя Волинської землі. Старший син померлого, Ізяслав, близько 1060 р. приєднав Волинь до своїх володінь, не бажаючи мати там осібного, хай і залежного від нього, князя. По загибелі Ізяслава в міжусобній боротьбі 1078 р. молодший брат Всеволод, що заступив його в Києві, теж вважав Волинь особистим володінням, тобто доменом великого князя.

Згодом онук Ярослава Мудрого, син Ігоря Давид, знаючи, що його батько за заповітом Ярослава дістав Волинську землю, вирішив силою захопити її. Все життя він боровся за волинський стіл (так давньоруські джерела називають княжий престол), але закінчив життя у глухому Дорогобужі удільним князем. А Волинська земля надовго перейшла у володіння Ярославичів, котрі посідали великокнязівський київський престол: Святополка Ізяславича, далі Володимира Мономаха та його нащадків, зокрема Мстислава Ізяславича та його сина Романа, засновника Галицько-Волинського великого князівства.

Історики позбавлені можливості бодай у загальних рисах прослідкувати початкову історію власне Галицької землі. Вона є досить пізнім територіально-суспільним утворенням. Сам Галич, її стольний град, навколо якого та земля і склалася, несподівано випірнає на поверхню літописних оповідей під 1140 р. Річ у тім, що Галицька земля сформувалася на фундаменті двох інших і старших від неї: Перемишльської на південному заході й Теребовльської на сході

її майбутньої території. Образно кажучи, середина поміж тими двома древніми землями до часу залишилася "неокняженою", що й перешкодило їх злиттю. У Перемишлі й Теревовлі сиділи осібні князі, і жоден не збирався об'єднуватися з іншим.

Та ось протягом 30-х - 40-х років XI ст. правнук Ярослава Мудрого Володимирко Володаревич, що після смерті батька успадкував Перемишль із землею, послідовно заволодів і Теревовлем, і Галичем (останній, слід гадати, виник як феодальне місто близько кінця XI - початку XII ст.). Нове князівство, що з 40-х років XII ст. одержує в джерелах назву Галицького, стрімко піднеслося й відразу посіло важливе місце на політичній карті Давньої Русі, яка тільки-но вступила тоді в добу удільної роздробленості. На землі централізованого в основному князівства залишився єдиний острівець незалежності — маленьке Звенигородське князівство, де сидів племінник Володимира Іван Ростиславич. Сутичка між могутнім сюзереном і слабосилим васалом закінчилася вигнанням Івана й приєднанням його вотчини до князівства Володимирка.

Коли на початку 1153 р. Володимирка заступив на престолі його син Ярослав, він із часом став одним з найсильніших і найбільш шановних государів: вів незалежну зовнішню політику й впливав на державне життя Русі, сприяючи усуненню одних і вокняжінню інших князів у Києві. Ярослава залічив до числа головних руських князів невідомий співець "Слова о полку Ігоревім":

"Галицький Осмомисле Ярославе!

Високо сидиш ти

На своїм златокованім престолі,

Підперши гори Угорські

Своїми залізними полками,

Заступивши королеві (угорському – авт.) дорогу,

Зачинивши ворота на Дунаї,

Через хмари каміння кидаючи,

Суди по Дунаю рядячи.

Грози твої по землях течуть.

*Одчиняєш ти браму Києву..."**

Творець "Слова..." змалював могутнього володаря, котрий панував над Києвом і замкнув на міцний замок свої південні рубежі від Візантії, кордони якої сягали Подунав'я. В наведених рядках бачимо перебільшення ролі Яро-

* Тут і далі "Слово о полку Ігоревім" цитується в поетичному переспіві Максима Рильського.

слава на Русі, природне для художнього твору піднесено-романтичного стилю. Рубежі Галицького князівства ніколи не сягали Дунаю, де жила незалежна від усіх князів руська вольниця — бродники. Втім, хоча Ярослав і не "одчиняв браму Києву", та все ж тримався з київським великим князем як рівний і провадив незалежну від того зовнішню політику.

Останні роки життя Ярослава були затьмарені незгодами в його родині. Він зневажав законного сина Володимира і передав був князівство у спадок незаконному — Олегові. Та галицькі бояри отруїли Олега й посадили у Галичі слабохарактерного Володимира, щоб по якімсь часі вигнати його з князівства. Кілька років блукав Володимир Західною Європою, аж доки не визнав себе васалом володимиро-суздальського князя Всеволода Велике Гніздо, що дозволило йому досидіти до смерті на "златокованім" галицькому столі.

По смерті Володимира волинський князь Роман Мстиславич об'єднав Галичину і Волинь у велике й могутнє Галицько-Волинське князівство. Столицею нового князівства він зробив Галич і перевів туди свій двір. Коротке, наповнене шумом походів і брязкотом битв його князювання у Галичині вирішило кілька важливих завдань: князь здолав боярську опозицію, яка обмежувала дії його попередників, навіть Ярослава Володимировича галицького; зміцнив західні кордони князівства; розгромив половців, чим зробив великий внесок до загальноруської боротьби проти кочового Степу. Нарешті, провадив активну зовнішню політику, зав'язавши рівноправні відносини з Візантією й Германією.

Втручання у велику європейську політику коштувало Романові життя: влітку 1205 р. він загинув під час походу до Польщі. По своїй передчасній смерті він залишив славу великого полководця і політика та двох малолітніх синів: чотирирічного Данила і дворічного Василька. Від їхнього імені в князівстві стала правити вдова Романа Анна, розумна, мужня і владна жінка, що спиралася на волинське боярство, приведене Романом із Володимира до Галича, й на віддану мужеві лицарську важкоозброєну дружину. Та княгиня відразу наштовхнулася на шалений опір земельної аристократії Галицької землі.

Романові здавалося, що він зумів остаточно зламати опір великого боярства Галича й Галицької землі. Справді, як повідомляють тогочасні польські хроністи, зокрема Вінцентій Кадлубек, князь винищив багато боярських родів, які не бажали коритись його владі. Але й тими драконівськими методами Романові не пощастило викоринити боярську опозицію, що перешкоджала

централізації князівства, послаблювала князівську владу й була щомиті готова покликати на стіл кого завгодно: угорського королевича чи чернігівського княжича, – тільки б вони не обмежували сваволю земельних магнатів... Одні бояри сховались у своїх маєтках або втекли в гори, інші емігрували до Угорщини. І коли Романа не стало, боярські олігархи повернулись додому з вигнання або вийшли зі схронів, щоб розпочати криваву боротьбу проти Романового племені: його дружини і малих спадкоємців.

У княгині Анни не було ні сил, ні досвіду, щоб почати нову війну — на цей раз із боярами! — за об'єднання Галичини і Волині. Марними виявились її надії на союзників загиблого мужа — угорського короля Андрія і польського князя Лешка. Обидва вони, на словах обіцяючи захистити права "отчичів" Данила і Василька, на ділі підтримували антидержавну діяльність галицького боярства, прагнули з його рук одержати собі Волинь, на яку претендувала Польща, й Галичину, якою бажала заволодіти Угорщина.

Спочатку Анна з малими дітьми перебирається з Галича до рідного їй Володимира, відтак, побоюючись підступів тамтешніх бояр, тікає за кордон. Почалася довга одісея Романовичів, як називають Данила і Василька давньоруські літописи, по чужих світах... Мине більше двадцяти років, доки Данило з Васильком об'єднують під своєю владою Волинську землю, і ще десять років – доки Данило вокняжиться в Галичі й відновить Галицько-Волинське князівство. Проте й на тому нещастя Романовичів і їхньої землі не скінчаться.

Радість Романовичів від перемоги над феодальною опозицією, від того, що вдалося відновити Галицько-Волинське князівство, затьмарювалася подіями, які відбувалися на північному сході Русі. Восени 1237 р. незліченні орди Батия вдарили на Рязанське та Володимиро-Суздальське князівства й завоювали їх. Далі настала черга інших північноруських, а згодом і південних князівств. 1239 р. полчища Батия здобули Переяславль Південний і Чернігів, а в грудні наступного року — "матір міст руських" Київ. Протягом зими-весни 1241 р. вони заволоділи Галицько-Волинською Руссю. Як і всюди, найгірше велося міському населенню, значна частина якого була винищена безжалюсним ворогом, а ремісники та молоді й дужі люди забрані в полон і перетворені на рабів. Після завоювання Руської землі орди Батия ринули в Центральну Європу й сплюндрували Угорщину, Польщу, Хорватію, частину Сербії і Болгарії, а також Трансильванію. Навесні 1242 р. загарбники повернулись у приволзькі степи, де поблизу гирла Волги заснували столицю своєї держави —

Сарай. Джерела називатимуть ту грабіжницьку державу Ордою чи Золотою Ордою.

У Давній Русі встановилося тяжке, принизливе й виснажливе іго ординських ханів. Вони обклали завойовані руські землі такою даниною, сплата якої майже нічого не залишала селянам і міщанам для власного прожитку. Від часу до часу монгольські хани влаштовували каральні експедиції проти тих чи інших князівств, винищуючи тисячі людей і дощенту грабуючи й палячи міста і села. Шляхом терору вони перешкоджали зародженню й розвиткові визвольних рухів. Ординські політики пильно сліdkували за внутрішньополітичним життям Русі, нацьковували одних князів на інших, не давали посилитись найбільш талановитим серед них. Не обминули вони ворожою увагою й Данила Романовича, котрий одразу по поверненні з-за кордону заходився відбудовувати зруйновані міста і села, допомагати селянам і міщанам відновляти господарство. Водночас Данило виношує ідею боротьби проти поневолювачів. Вона робиться провідною в його державній кар'єрі після 1241 р.

Навала монголо-татарських орд підірвала єдність Галицько-Волинського князівства, послабила великокнязівську владу. Коли Данило повернувся додому, його зустрів сильний опір ожилих на певний час боярських олігархів. Та протягом наступних чотирьох років він зумів зламати феодалську опозицію, вигнати з Галича і землі боярську маріонетку чернігівського княжича Ростислава й утвердитися на престолі Галицько-Волинського великого князівства.

По тому Романовичі зуміли владнати стосунки з Батиєм, а з початком 50-х років стали провадити активну західну політику й укріплювати східний і південний рубежі князівства, готуючись до збройної боротьби з монголо-татарськими загарбниками. Протягом 50-х років Данило Романович неодноразово воював з татарами полководця Куремси й постійно здобував перемоги. Галицький книжник з повним правом записав у своєму літописі: "Данило мав рать з Куремсою, і ніколи не боявся Куремси, ніякого зла не міг йому заподіяти Куремса". Тому 1258 р. у Сараї вирішили приборкати нарешті непокірного володаря Південно-Західної Русі й послали туди величезне військо найдосвідченішого полководця Бурундая. Данило не зміг чинити йому опору й змирився з необхідністю визнати залежність від Орди. І все ж таки економічна міць і воєнна потуга Галицько-Волинського князівства були збережені.

По смерті Данила Романовича (1264 р.) єдність Галицько-Волинського князівства була назавжди втрачена. Його брат Василько не зміг, а може, й

не збирався заступати брата у відповідальній ролі глави держави. Характером і державними здібностями Василько значно поступався старшому братові. Він тримав лише частину Волині з Володимиром і вважався в родині "отцем и господином", хоча відтоді великого князя фактично не стало. Галицько-Волинське князівство було розділене між ним і синами Данила. Лев сів у західній частині, володіючи Львовом і Перемишлем, Мстиславу дісталася Східна Волинь із Луцьком, а Шварно отаборився в Галичі, маючи на додаток ще й Чорну Русь і Забужжя на півночі Волині.

Чвари поміж нащадками Романовичів (Василько помер 1269 р.), боярська опозиція, проводирі якої знову підняли голови по смерті Данила, процеси удільної роздробленості, що були об'єктивно неминучим супутником суспільно-економічного поступу в той час, — все це призвело до того, що в середині XIV ст. Галицько-Волинська Русь потрапила під владу Польського королівства і Великого князівства Литовського. Та пам'ять про велику, могутню і прекрасну державу Романа і його синів збереглася в народі.

Галицько-Волинська Русь була землею з гармонійно і добре розвинутим господарством і високою матеріальною і духовною культурою. На цій землі, так само, як і на інших давньоруських, вона розвинулася зі спільної для всіх східнослов'янської культури давніших часів. При тому культури всіх земель і князівств Русі відзначалися самобутністю, оригінальністю, мали яскраві місцеві риси.

Видатного рівня досягло містобудування. Галицько-Волинський літопис та інші джерела яскраво описують зведення в регіоні палаців і храмів, земляних і кам'яних укріплень фортець і міст. Натхненним гімном будівничій діяльності князя Данила звучить у літопису розповідь про створення і оздоблення ним міста Холм. Літописець доніс до нас прекрасний опис чудових церков Галича, Володимира, Холма, інших галицьких і волинських міст. Багатим було оздоблення палаців і храмів, що ґрунтувалося на майстерності місцевих майстрів: архітекторів і скульпторів, різьбярів і ковалів, художників-фрескистів та іконописців.

Європейського рівня досягли освіта, наукові знання, книжкова справа. З літопису довідуємось, наприклад, що волинський князь Володимир Василькович власноручно переписував книжки. Багатими і творчо продуктивними були фольклор і література в краї. Вершиною останньої є Галицько-Волинський літопис — видатна історико-літературна пам'ятка, рівної якій не було в тогочасному давньоруському світі.

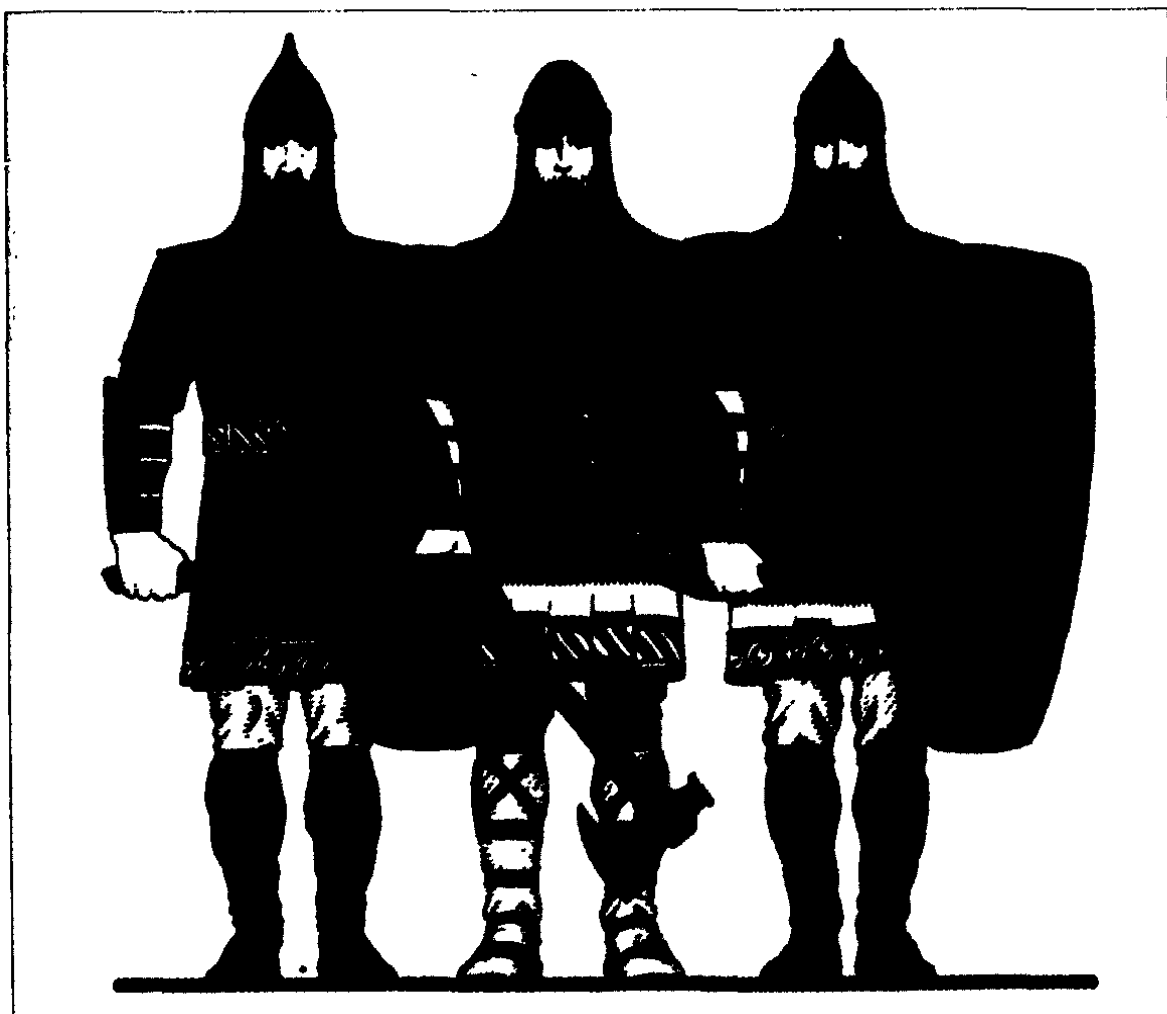
Ця книжка написана на підставі дослідження широкого кола різноманітних давньоруських та іноземних писемних джерел, серед яких головне місце посідають літописи. Південноруські літописні зводи: "Повість временних літ", Київський XII ст. і Галицько-Волинський XIII ст. — є тією основою, на якій істориками вибудовується історія Галицько-Волинської Русі X-XIII ст. Залучались також паралельні свідчення північноруських літописів: низки Новгородських, Суздальського, Никонівського, Московського та ін.

Багатим і різноманітним є фонд писемних джерел іноземного походження. Перші відомості про східних слов'ян, серед них і тих, що посідали землі майбутньої Галицько-Волинської Русі, містяться в творах VI ст. готського історика Йордана й численних візантійських: Прокопія, Маврикія, Менандра, Феофілакта Сімокатти та ін. Для пізніших часів, починаючи з IX ст., існує чимало візантійських і західноєвропейських історичних творів і хронік. На їх авторів будуть посилення в тексті книжки, тут же варто назвати лише деяких: Баварський географ, Константин Багрянородний, Лев Діакон, Анна Комніна, Адам Бременський. Історія східних слов'ян, особливо з VIII-IX ст., відбита також у творах арабських істориків і географів: Ібн-Хордадбега, Ібн-Місхавейха, ал-Масуді, Ібн-Гарнаті.

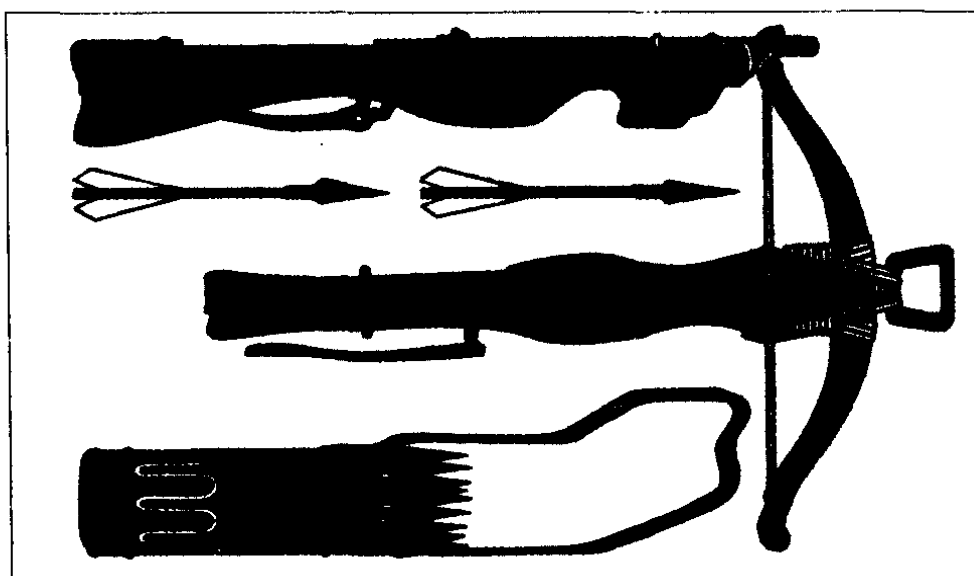
Що ближче до нових часів, то більше місце у фонді писемних джерел посідають західні. Початок XI ст. в історії Русі, зокрема й Західної, розкрито в хроніці саксонця Тітмара. XII і XIII ст. історії Галицької та Волинської земель відображені відповідно у польських хроніках Галла і Кадлубка. Важливими пам'ятками є акти з Ватиканського архіву, угорські й польські документи, опубліковані в XIX і XX ст.

Протягом останнього півстоліття дуже активно вводяться до наукового обігу речові пам'ятки далекого минулого, фонд яких, завдяки інтенсивній праці археологів, зростає з кожним роком. Вони суттєво доповнюють свідчення писемних джерел, вносять багато нового до пізнання історичного процесу. Особливо важливими є їхні відомості для ранніх етапів творення Волинської та Галицької земель, слабо відбитих у пам'ятках вітчизняної й іноземної писемності. Отже, тільки порівняльне дослідження писемних і речових джерел дає можливість відтворити найбільш близьку з усіх можливих картину життя людей давньоруської доби.

Автор сподівається на те, що його книжка викличе інтерес і придасться як фахівцям, так і широким колам шанувальників рідної минувшини.

Піші ратники XII - XIII ст.

Самостріли-арбалети XIII ст.

поу все крѣсть здалъ въ корсѹни . и кони . и собоуды
и крѣпѹ . **Вѣѣ ѿ . ѿ . ѿ .** здалъ же въ тоѣ . и на рѣ
бѣ коплѣ и нѣи гора до вѣ . и многомѣ въ дѣ до нѣ . бѣ
болѣ багра дѣи .

Вѣѣ а ѿ . Вѣѣ ѿ . Вѣѣ ѿ . и дрѣво дѣи
рѣ на хорѣ вѣи . и прѣи ѿи ѿмоуѣи ѿи ѿи ѿи
тѣи ѿи . и прѣи ѿи прѣи ѿи . прѣи ѿи ѿи
нѣи ѿи . прѣи ѿи рѣи прѣи ѿи ѿи . и
рѣи ѿи прѣи ѿи рѣи ѿи ѿи . прѣи ѿи ѿи
нѣи ѿи прѣи ѿи ѿи ѿи . прѣи ѿи ѿи
и прѣи ѿи ѿи ѿи ѿи . прѣи ѿи ѿи

Заснування давньоруського міста

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ
З ПЕРЕДІСТОРІЇ
ГАЛИЦЬКОЇ Й ВОЛИНСЬКОЇ
ЗЕМЕЛЬ

Багато років не вщухають суперечки серед істориків і археологів навколо барвистого етногеографічного полотна, накиданого автором “Повісті временних літ” у вступі до свого знаменитого твору. Адже в згаданій пам’ятці чимало неясностей і недомовок. Зокрема, найбільш імовірний складач “Повісті...” Нестор чомусь нічого не сказав про те, як і коли з численних східнослов’янських племінних утворень виникли ті чи інші давньоруські землі, що стали територіальними компонентами Київської держави. Важливу наукову проблему ставлять обставини і сам час формування Галицької та Волинської земель.

§1. Літописні племена Західної Русі

У вступі до Несторового літопису представлена широка картина розселення слов’янських племен у Східній Європі. Історики встановили, що то були племінні об’єднання, союзи племен, утворення яких слід датувати не пізніше VI ст. н.е. Протягом наступних століть більшість серед них поступово переростає у племінні княжіння — соціально-політичні утворення вищого типу, що передували утворенню Давньоруської держави. Як племінні союзи, а далі племінні княжіння слід розглядати й згадані в “Повісті...” східнослов’янські етнокультурні утворення, що жили на території майбутніх Волинської та Галицької земель.

Давньоруський літописець початку XII ст. (а саме тоді й була створена "Повість временних літ") описує відомі йому племінні утворення й княжіння у великому хронологічному діапазоні, починаючи принаймні з першої половини VII ст. н.е. Та з його оповіді важко з'ясувати не те що дати, а й навіть століття, коли існувала більшість згаданих ним об'єднань племен. Тим часом надзвичайно важливо визначити хронологічні рамки існування великих племінних об'єднань, оскільки згодом вони стали зародками земель і князівств, що, в свою чергу, утворили державну територію Київської Русі.

В етногеографічному вступі до "Повісті временних літ" першими серед західноруських племінних союзів названо бужан і волинян: *"Ось хто тільки говорить по-слов'янському на Русі: поляни, древляни, новгородці... бужани, прозвані так тому, що сиділи по Бугу, а потім стали називатися волинянами"*. А далі йдеться про дулібів, хорватів, уличів і тиверців. З усіх цих племінних об'єднань дуліби, бужани і волиняни жили на землі пізнішої Волині, а уличі, тиверці й хорвати — Галичини.

Чи не найбільше відомостей початкова частина літопису зберегла про дулібів. Якщо інші племінні об'єднання автор "Повісті временних літ" хіба що згадує, з лаконічним визначенням місця їхнього мешкання, то дулібів зображує в конкретно-історичних обставинах: *"В ті часи існували й обри, що воювали проти царя Іраклія й мало його не схопили. Ці обри воювали і проти слов'ян і примучили дулібів — також слов'ян, і творили насильство над жонами дулібськими: якщо поїде куди обрин, то не дозволяв запрягати коня або вола, але наказував впрягти у воза трьох, чотирьох або п'ятьох жон і везти його, обрина..."*

Археологи вважають, що на Півночі дулібська територія була обмежена Прип'яттю, на Півдні — верхів'ями Дністра, на Сході — Горинню, на Заході — Західним Бугом і Сяном. Та повернемося до записаного Нестором історичного переказу про утиски аварами (їх він зве обрами) дулібів. Згадка "царя Іраклія" дозволяє датувати переказ: візантійський імператор Іраклій правив з 610 до 641 рр. Для розуміння того, про що йдеться в процитованому фрагменті "Повісті временних літ", доведеться заглибитись до середини попереднього століття.

У його перші десятиліття розпочинається наступ слов'янських племен з півночі на Візантію. Тоді слов'янське родоплемінне суспільство вступило в добу військової демократії — перехідний етап до класового ладу, феодалізму. За часів військової демократії війна відкривала перед племінною верхівкою заманливі перспективи збагачення й одночасно зміцнення влади над одноплемінниками. Це й штовхало її на далекі

завойовницькі походи. На початок V ст. слов'яни внаслідок розселення із зони прабатьківщини в Середньому Подністров'ї просунулись на південь і зробились безпосередніми й небезпечними сусідами Візантійської імперії. Серед них були й дуліби. На середину V ст., за свідченням візантійських джерел, слов'яни заволоділи чималою територією на лівому березі Дунаю.

Розуміючи, що лише воєнним шляхом можна зупинити слов'ян, верхівка Візантії вдається до допомоги авар, які з'явилися на Дунаї в 60-х роках VI ст. Імператор Юстиніан I навіть зобов'язався сплачувати данину аварському хакану, якщо той буде захищати від слов'ян дунайський кордон Візантії.

Аварський хакан і племінна знать постійно прагнули поневолити слов'ян, що жили на Дунаї й поблизу нього. Візантійський історик Менандр записав південнослов'янський переказ, в якому йдеться про те, що аварський хакан Баян прислав посольство до слов'янського вождя Давріти з вимогою підкорення і сплати данини. На це Давріта гордо відповів: *"Чи родилась на світі й зігрівається променями сонця людина, яка б підкорила собі силу нашу?! Не інші нашим, а ми чужим звикли володіти. І в цьому ми переконані, доки будуть на світі війна й мечі"*.

Навесні 626 р. аварський хакан з величезною ордою обляг Константинополь. Союзні йому перси також вдерлися до візантійських володінь у Малій Азії. Становище Імперії стало критичним. Та самовпевнений хакан вирішив почати штурм міста, не дочекавшись підходу персів, — навіщо йому було ділити здобич з кимось? Частину війська було посаджено на кораблі з тим, щоб завдати удару ворогові з моря...

Ще в сиву давнину з Візантії на Русь прийшла повість про напад аварів на Константинополь 626 р. Встановлено, що її створив очевидець подій Федір Синкелл. З цього твору вченим стало відомо, що аварський хакан цілий місяць не починав штурму візантійської столиці, чекаючи підмоги. І дочекався — до нього на човнах однодеревках наспіли слов'яни-дуліби. Аварський повелитель звелів флотилії дулібських човнів атакувати місто з бухти Золотий Ріг. Та на морі великі й важкі візантійські кораблі мали безперечну перевагу над легкими човнами слов'ян і втопили багато з них. А тих дулібів, що вибралися на берег, розлючений хакан наказав убити.

Величезна, але слабка, побудована на насильстві держава аварів почала розпадатися після невдалого походу на Константинополь 626 р. А завершив її розгром імператор франків Карл Великий через півтора століття, в 791 р. Активну участь у цьому взяли підвладні аварам слов'яни. Можливо, серед них були й дуліби.

Залишається відповісти на запитання: чи справді поневолювачі-авари запрягали дулібських жінок у вози замість коней або волів? Випадки подібного жорстокого самодурства могли бути. Водночас запрягання людей замість худоби належить до найбільш поширених у світовому фольклорі уявлень про знущення переможців над переможеними.

Іноземні джерела IX-X ст. дають підстави вважати, що насправді дуліби, бужани і волиняни жили в той самий час, — всупереч вказівці “Повісті...”, що бужани згодом стали називатися волинянами. Арабський географ ал-Масуді описує слов’янські племена, і серед них “валіна-на” і “дулаба”, в яких неважко впізнати волинян і дулібів. Знаменитий історик Б.Д. Греков вважав волинянсько-дулібський союз племен, який він датував VI-VII ст., політичною організацією, що сприяла подальшому формуванню феодального ладу й давньоруської державності.

Дехто з вчених гадає, начебто дулібський союз племен розпався в VII-VIII ст. Але це суперечить свідченням самої “Повісті временних літ” про те, що 907 р. дуліби разом з іншими племінними об’єднаннями східних слов’ян брали участь в поході на Константинополь. Більше того, В.Д. Королюк був переконаний у тому, що дулібський союз племен (скоріше, племінне княжіння — авт.) існував ще у 80-х роках X ст. і що проти нього був спрямований відомий похід Володимира Святославича на захід 981 р.

Набагато менше сучасна наука знає про племінне об’єднання бужан. Літопис згадує його лише один раз — вони “сиділи по Бугу”. Ймовірно, бужани входили до складу великого союзу дулібів. Нестор виводить назву бужан від Бугу (певно, Західного), річки, вздовж якої вони розселились. Проте фахівці з історичної географії Давньої Русі С.М. Середонін і М.М. Тихомиров відкидають таке пояснення. Вони вважають, що етнонім “бужани” утворився від назви їх головного центру — міста Бузьк, розташованого при впадінні р. Полтва до Західного Бугу. Справді, перші міста зіграли особливо важливу роль у складанні навколо них земель. Однак уперше Бузьк згадується в літописі (“Повість временних літ”) дуже пізно як для такого, напевне, давнього міста — аж під 1097 р. На жаль, Бузьке городище ще недостатньо вивчене, щоб дати відповідь на запитання, коли було засноване це місто.

Розглядаючи матеріальну культуру дулібів, бужан і волинян як єдине ціле, археологи не виділяють окремо пам’ятки кожного з племінних спільностей. Тому нині неможливо визначити, в якому саме регіоні Побужжя розташовувався бузький союз племен. Заслуговує на увагу припущення С.М. Середоніна, що бужани, посівши верхів я Західного

Бугу, стали помалу сповзати униз до річки Гучва, у напрямку майбутніх міст Червен і Володимир.

Так само, як і бузький, волинський союз племен виник на землі Побужжя і, очевидно, подібно до нього дістав назву від свого головного міста — Волиня. Волиняни зникають зі сторінок літопису набагато раніше, ніж дуліби, — в датованій частині “Повісті временних літ” (після 852 р.) вони, як і бужани, зовсім не згадуються. Можливо, волинське об’єднання племен розпалося і його поглинуло дулібське. На таке припущення наводять слова Ібн-Якуба (X ст.) про те, що слов’янські племена (тобто союзи чи племінні княжіння), серед яких названо і плем’я “влінбаба” — волиняни, роз’єдналися, і в кожному племені почав правити свій цар.

Як і у випадку з бужанами, визначити територію волинян, бодай приблизно, важко. Суто теоретично вчені дійшли висновку, що волиняни розселялися обабіч горішньої течії Західного Бугу та у верхів’ях Прип’яті.

Вище відзначалося, що археологам не пощастило виділити серед західної групи східних слов’ян VI-IX ст. окремі комплекси матеріальної культури дулібів, бужан і волинян. На мій погляд, взагалі неможливо провести чітку межу поміж названими племінними спільностями, тому що давні племена та їх об’єднання не мали чітко окреслених територій, а жили черезсмужно. На землях, зайнятих переважно дулібами, могли жити окремі племена бужан і волинян, і навпаки. У процесі утворення територіальних об’єднань — давньоруських земель і князівств — досить приблизні міжплемінні кордони ламалися, а нові об’єднання ставали більш компактними.

Мабуть, давньоруський літописець початку XII ст., котрий зник до існування лише територіальних комплексів (земель і князівств), не зрозумів, як могли на тій самій території жити одночасно дуліби, бужани й волиняни, тому й вишикував їх у звичній для себе хронологічній послідовності.

Здається, найбільшою загадкою серед етнокультурних ребусів “Повісті временних літ” є східнослов’янський союз хорватів. Почнемо з того, що Нестор зовсім не згадує хорватів у своїх перших переліках східнослов’янських племен, наче забувши про них. Це дало підставу деяким ученим необґрунтовано вважати пізніші згадки про них у вступі до цього літопису за інтерполяції, що базуються на фактах сутички дружин Володимира Святославича з хорватським об’єднанням наприкінці X ст.

У “Повісті...” взагалі не зазначені землі розселення хорватів: *“І жили між собою в мирі поляни, древляни, сіверяни, радимичі, вятичі й хорвати”*. Під 907 р. хорвати, поряд із дулібами та іншим

племінним союзом західної гілки східних слов'ян — тиверцями, названі серед союзних київському князю Олегові племен під час його походу на Візантію. Нарешті, під 992 р. літопис утретє і востаннє згадує хорватів: *“Пішов Володимир (Святославич — авт.) на хорватів. Коли ж повернувся він з хорватської війни, прийшли печеніги тією стороною Дніпра...”*

В.Д.Королюк вважав, що 981 р. Володимир Святославич воював хорватів і дулібів; з ним не погоджується В.Т.Пашуто, бо в літописному повідомленні вони не названі, а просто сказано: *“Пішов Володимир на поляків і захопив міста їх, Перемишль, Червен та інші міста, що й донині під Руссю”*. Але обидва історики сходяться на тому, що головним містом у землі хорватів був Перемишль. Невиразні згадки візантійського автора Константина Багрянородного (середина X ст.) про розміщення хорватів (поблизу гір, поряд із уграми) дають певні підстави визначати місце мешкання хорватського племінного утворення в Прикарпатті. Не один учений робив спроби конкретизувати свідчення *“Повісті временних літ”* про хорватів, проте особливого успіху ніхто не досяг.

На думку уславленого чеського славіста XIX ст. П.І.Шафарика, хорвати жили в Східній Галичині і Закарпатті. Заслуговує на увагу спроба М.П.Барсова окреслити територію хорватів за допомогою топоніміки (географічних назв) у Прикарпатті, обабіч Карпат. Дещо іншої думки дотримувався на початку нашого століття О.О.Шахматов, котрий *“оселив”* хорватів у Галичині, в басейні Дністра. Він думав, що в першій половині IX ст. хорвати утворювали *“самостійну державу”* (очевидно, союз племен або племінне княжіння). Такий висновок він робив з недосить ясного повідомлення персидського географа X ст. Ібн-Даста. Утім, О.О.Шахматов мав сумніви щодо того, чи взагалі названі Нестором хорвати належали до східних слов'ян, і був схильний думати, що вони являли собою уламок великої хорватської *“держави”*, що посідала басейни Дністра й горішньої Вісли.

Сучасний стан дослідженості пам'яток матеріальної культури, пов'язуваних, бодай гіпотетично, з хорватами, не дозволяє археологам більш-менш упевнено визначати їхню територію. Залишається фактом лише те, що хорватське племінне об'єднання існувало принаймні до кінця X ст., коли, ймовірно, розпалося внаслідок удару, завданого йому військом Володимира Святославича. Перспективними уявляються дослідження здогадно хорватських міст, насамперед Перемишля, для встановлення часу їх появи. Та досі в Перемишлі не знайдено слов'янських пам'яток, які можна було б датувати періодом раніше другої половини X ст.

У нас немає сумнівів у тому, що східні хорвати жили на частині території майбутньої Галицької землі й були східнослов'янським племінним комплексом. Про це недвозначно свідчить та обставина, що Нестор згадує їх серед інших східних слов'ян. Разом із тим, існував і західний племінний союз хорватів, що дав початок нинішній Хорватії.

На землях майбутніх Галицької й Волинської земель мешкали ще два племінні об'єднання східних слов'ян, про які наука знає дещо більше, ніж про хорватів. Це тиверці та уличі. В етногеографічному вступі до "Повісті временних літ" автор змальовує їх у динаміці, фіксуючи їхні міграції, хронологічні рамки яких можна приблизно визначити.

"Повість.." у різних редакціях по-різному окреслює межі розселення тиверців і уличів. У найбільш авторитетній версії Лаврентіївського списку читаємо: *"А уличі й тиверці сиділи по Дністру й сусідили з Дунаєм. Була їх безліч: сиділи вони раніше по Дністру до самого моря, і збереглись міста їх і донині"*. В Іпатіївському списку землі уличів і тиверців визначені трохи інакше: *"А уличі, тиверці сиділи по Бугу і по Дніпру, й сусідили з Дунаєм, і була безліч їх, сиділи бо по Бугу і по Дніпру, й сусідили з Дунаєм..."*

О.О.Шахматов звернув увагу на те, що обидві версії, очевидно, зафіксували різні періоди в бутті тиверців і уличів. Він розумів літописні повідомлення так, що спочатку уличі і тиверці сиділи по Бугу (Південному) і по Дніпру, а далі перемістились у басейн Дністра й Дунаю. Реконструкція вченого дістає підтвердження в археологічних джерелах.

Тиверці, крім того, ще тричі згадані уже в датованій частині "Повісті временних літ". Під 885 р. це джерело зазначає: *"І володарював Олег над полянами і древлянами, і сіверянами, і радимичами, а з уличами й тиверцями воював"*. Це — остання згадка про тиверців і уличів разом. Далі уличі зникають з "Повісті..." — але не з давньоруських літописів! — а тиверці виступають поряд з іншими, зокрема західноруськими, племенами. Під 907 р. Нестор розповідає про похід Олега на Візантію, і в довгому переліку представників різних племінних об'єднань у війську київського князя згадуються *"і хорвати, і дуліби, і тиверці, що є толковинами"*; вчені сходяться на тому, що в даному разі термін "толковини" означає "союзники" (від слова "толока"). У "Повісті временних літ" сказано також, що тиверці брали участь і в поході Ігоря проти Візантії в 944 р. Після цього давньоруські пам'ятки писемності більше не згадують про них.

Географічна розпливчастість свідчень писемних джерел про тиверців відкриває широкий простір для різного роду наукових гіпотез щодо

місць їх розселення. М.П.Барсов, наприклад, писав, що тиверці жили поблизу Києва, у Подніпров'ї, досягаючи на сході середини течії Південного Бугу, де розташоване містечко Тиврів, а на заході посідали середню течію Дністра аж до області хорватів. С.М.Середонін вважав уличів і тиверців "одним племенем" і думав, що тиверці, як частина великого племінного союзу уличів, розміщувалися між гирлами Дністра і Дунаю. З тиверцями він пов'язував бунтівливу руську "вольницю" XII ст. — берладників. Автори цих та інших гіпотез недостатньо враховують ту обставину, що, згідно зі свідченнями "Повісті...", тиверці разом з уличами переселилися з межиріччя Південного Бугу й Дніпра у межиріччя Дністра і Дунаю.

Дещо прояснюють проблему свідчення археології. Польові дослідження встановили, що після переселення з Подніпров'я тиверці посідали велику територію у межиріччі Дністра і Прута, на землях сучасних Молдови та Буковини. У 54-х пунктах Північної Буковини виявлено поселення тиверців VIII-X ст., а поблизу с.Ломачинці Чернігівської області знайшли рештки їхньої дерев'яної фортеці VIII ст.

Ще складніше визначити межі поселення уличів. Згідно з "Повістю временних літ", вони разом із тиверцями теж посідали межиріччя Дністра і Дунаю. Як зазначалося вище, 885 р. київський князь Олег воював з тиверцями і уличами, найімовірніше у Подніпров'ї, де обидва племінні об'єднання жили поруч або, принаймні, недалеко одне від одного.

Крім того, про уличів існують унікальні й надзвичайно важливі свідчення Новгородського літопису, які не увійшли до "Повісті..." й беруть початок від Найдавнішого літописного зводу, складеного в Києві між 1037 і 1039 рр. Під 854 р. у Новгородському першому літописі молодшого зводу читаємо, що Аскольд і Дір "княжили в Києві й володіли полянами; й були ратні з древлянами і з уличами". В цьому літописному контексті уличів названо поряд із древлянами, отже, набагато далі на північ від області, в якій уміщує їх "Повість временних літ". Під 922 р. той же Новгородський літопис знову згадує уличів разом з древлянами, вони тоді разом боролися проти Ігоря — наступника Олега в Києві. "Ігор же сидів у Києві, князюючи і воюючи з древлянами і уличами. І був у нього воєвода на ім'я Свенельд; і примучив (Ігор — авт.) уличів, наклав на них данину і віддав її Свенельдові. І не дався йому один лише град, що звався Пересічен; і стояв біля нього три роки, і ледве взяв. І сиділи були уличі по Дніпру внизу, і потім прийшли поміж Буг і Дністер, і сіли там". Звідси можна зробити висновок, що після втрати Пересічина уличі відійшли на південь. Сталося це скоро після 940 р., під яким у Найдавнішому

літописному зводі зроблено такий запис: *“Того року почали платити уличі данину Ігореві, і Пересічен був здобутий (Ігорем — авт.)”*.

У процитованих відомостях *“Повісті временних літ”*, Новгородського літопису і Найдавнішого зводу немає історико-географічної ясності. Справді, спочатку повідомляється, що уличі жили по сусідству з древлянами (854 р.), далі — з тиверцями (885), після чого — знову з древлянами (922), і аж по тому переселились у Пониззя, як свідчить Нестор, разом із тиверцями.

Взагалі непросто пояснити наведені свідчення літописів з погляду історичної географії Давньої Русі. Гадаємо, що в цьому випадку (так само, як у випадках з дулібами, волинянами і бужанами) прийнятним може бути таке пояснення: попервах уличі, тиверці і древляни жили черезсмужно, часто переходячи межі територій одні інших. Можливо, союз племен тиверців протягом певного часу підкорявся союзові уличів чи навіть входив до нього. На таку думку наводить той факт, що тиверці не згадані у війнах Ігоря з древлянами та уличами в 922 р. Тим часом із *“Повісті временних літ”* відомо, що тиверці разом з уличами залишили Подніпров'я і пішли у межиріччя Дністра і Дунаю. Можливо, племінне об'єднання уличів розпалося внаслідок поразки, завданої йому Ігорем. 944 р. тиверці входили до складу війська цього київського князя, що рушило у похід на Візантію, проте уличів там не було, як свідчить *“Повість...”*

Племінне об'єднання уличів було, мабуть, великим і могутнім. Воно могло протистояти самому київському князю. Ал-Масуді так описує уличів: *“Руси складаються з численних народів, що розділяються на розрізнені племена. Між ними є плем'я лудана, найчисленніше серед них”*. Вчені схиляються до думки, що ці *“лудана”* і були уличами, а Б.О.Рибakov зіставляє свідчення арабського географа про велику чисельність уличів із літописними словами: *“була безліч їх”*.

Археологічні пам'ятки уличів досі вивчені мало. Вони ще більшою мірою, ніж релікти тиверців, чекають на своїх дослідників. Б.О.Рибakov вважає, що ядро уличької землі розміщується не поблизу моря, а далі на північ, на Дніпрі. У зв'язку з цим він відхиляє думку М.І.Надеждіна про те, що місто Пересічин було між Дністром і Прутом, за 26 км від м.Оргеев, де й зараз існує поселення Пересічине. Адже на місці сучасного Пересічиного археологи взагалі не знайшли залишків давньоруського міста (розкопки Г.Б.Федорова і Р.Л.Розенфельда). Натомість Б.О.Рибakov локалізує літописний Пересічин між Трипіллям і Києвом, на березі Дніпра чи недалеко від нього. Подібні припущення висловлювали й інші вчені, починаючи з М.М.Карамзіна, але без достатнього обґрунтування джерелами. Певною мірою гіпотезу

Б.О.Рибакова підтверджує наявність гідроніма Улиця — правої притоки р.Знобівка в басейні Дніпра.

Немає жодного сумніву в тому, що поселення Пересічине між Дністром і Прутом з явилось не випадково. Географічні назви цього регіону свідчать про наявність у ньому улличів, що загалом відповідають літописним згадкам про їх переселення в межиріччя Дністра і Дунаю. Такими назвами є Залучі на Пруті, поблизу Хотина; Суличі неподалік від Ботушан; річки Улицька і Уличанка. На лівій притоці Дунаю Яломиці є села Презичені і Пресичина, назви яких близькі до назви літописного Пересічина. Напевне, улличі на місцях нового розселення називали свої міста і села в пам'ять колишніх, насамперед Пересічина, — так само чинили в XI-XII ст. переселенці з Південної Русі до Північної. Назвемо для прикладу хоч би річку Трубіж і місто Переяславль у Володимиро-Суздальській Русі.

Літописці згадують улличів головним чином у зв'язку з описаним вище їх конфліктом з київським князем — главою держави. З "Повісті временних літ" також відомо, що і тиверці воювали з Олегом, а хорвати — з Володимиром. Давньоруські джерела, на жаль, донесли до нас хіба що окремі епізоди цієї тривалої боротьби, починаючи з другої половини IX ст., тобто часу, коли почала формуватися Давньоруська держава.

Великий знавець давньоруської історичної географії А.М.Насонов відзначав, що Київська держава зростала навколо окремих центрів, які були колись звичайними племінними осередками. Так поступово складалася державна територія Русі. Суто племінні об'єднання поступалися місцем племінно-територіальним, що тяжіли до одного або кількох міст. Наступним кроком у напрямку утворення типово територіальних комплексів — земель, серед них Галицької й Волинської, було остаточне зживання племінного поділу.

З літописних сторінок послідовно, одна за одною, зникають назви племінних союзів, що, очевидно, відбиває історично об'єктивний процес відмирання цих об'єднань. Волиняни і бужани вже не згадуються в датованій частині літопису, тобто з середини IX ст. Дуліби названі в "Повісті временних літ" востаннє в 907 р., улличі — в 940, тиверці — в 944, хорвати — в 992. Таким чином, X ст. стало добою перемоги центральної князівської влади держави, що перебувала в процесі інтенсивного складання, над сепаратизмом старих племінних об'єднань і, водночас, періодом формування територій низки давньоруських земель.

Зовні цей процес виявився в тому, що спочатку племінні назви змінюються в джерелах назвами їхніх головних центрів. Спрямований,

імовірно, проти дулібів і хорватів похід Володимира Святославича 981 р. в “Повісті...” описаний словами: “*Пішов Володимир на поляків і захопив міста їх, Перемишль, Червен та інші міста, що й донині під Руссю*”. Тут дулібська земля виступає під назвою головного її міста — Червена, а хорватська — Перемишля. Під 1018 р. Нестор вжив термін “Червенські міста”, що остаточно заступив колишню назву племінного об’єднання: того року Болеслав Хоробрий “*міста Червенські забрав собі*”. Те ж саме бачимо під 1030 р. у “Повісті...”: “*Ярослав Белз узяв (одне з головних міст волинян — авт.)*”.

У перебігу прискорення процесів феодалізації Русі, зміцнення державної влади, усталення її зовнішніх кордонів і рубежів окремих земель племінні найменування і назви земель за містами змінюються назвами земель — суто територіальних комплексів, що інтенсивно розвивалися. Під 1077 р. “Повість временних літ” згадує Волинь: “*Всеволод же пішов проти брата Ізяслава на Волинь*”. А під 1152 р. — Галичину.

Тоді київський князь Ізяслав вигукнув: “*Або голову покладу або заберу собі Галицьку землю*”.

§2. Народження й розвиток міст

У наш час вже ніхто серед вчених не заперечує проти тези, згідно з якою процес утворення міст у східнослов'янському суспільстві був складовою частиною загального суспільно-економічного поступу. Є вагомі підстави думати, що нові міста виникали одночасно з переростанням старих племінних об’єднань — союзів і племінних княжінь — у нові територіальні об’єднання (землі). Тому перш, ніж перейти до проблеми генези волинських і галицьких міст, варто відзначити, що час і обставини пов’язаного з ним загального процесу переходу від родоплемінних утворень до територіальних на східнослов'янських землях залишаються не зовсім ясними.

Л.В.Черепнін звернув увагу на те, що процес формування напівсамостійних князівств за доби удільної, або феодальної роздробленості був пов'язаний з остаточним зживанням племінного поділу і що межі між племінними об'єднаннями не збігалися з рубежами феодальних земель. Це видно з того, що, наприклад, Володимиро-Суздальська земля утворилась на територіях вятичів, кривичів і словен, а Галицька — в області розселення уличів, тиверців і хорватів.

Утім, існує й протилежна точка зору, представлена знавцем давньоруської історії Б.О.Рибаківим, котрий вважає, що старий племінний поділ у східних слов'ян правив за структурну модель Давньоруської держави часів роздробленості, коли "Київська Русь розпалась на півтора десятка самостійних князівств, більш-менш схожих із півтора десятками древніх племінних союзів", а столиці низки князівств були колись центрами племінних об'єднань: Київ, Смоленськ, Полоцьк та ін.

Існує й компромісна позиція, що належить польському вченому Г.Ловмянському. Він писав, що на Русі землі як одиниці територіального поділу держави в загальних рисах виникали або на ґрунті племінного поділу території (наприклад, у межах сіверян розташувались землі Сіверська і Чернігівська, в межах кривичів — Полоцька і Смоленська), або із злиття племінних територій (Київська земля охоплювала території полян і підкорених ними древлян). Історик гадав, що землі виникали й на одноплемінній основі — зокрема дуліби, на його думку, поклали початок Волинській землі. Коли-не-коли окремі території племен дробились і входили до сусідніх земель. Так було з радимичами і вятичами.

Як бачимо, в науці не існує єдності думок навіть з такого кардинального питання, як співвідношення між племінним і земельно-територіальним поділами. Конкретні умови поступального руху східнослов'янського суспільства від союзів племен і племінних князів до земель ще не до кінця з'ясовані. Спробуємо висвітлити один із важливих стимулів, що сприяв цьому рухові, — генезу міст і міського життя, використовуючи при цьому фактичний матеріал з історії Галицької та Волинської земель.

Більше півстоліття тому видатний історик О.Є.Пресняков слушно зауважив: "Питання про те, як уявити собі перехід від давнього племінного побуту до історичного ладу городових земель-областей, є найважчим в історії Давньої Русі". Але він, схоже, помилявся, коли розвивав свою думку таким чином: "Всі спроби вивести друге явище з першого у вигляді органічної еволюції не дають жодного результату й приречені на неминучу невдачу". На наше переконання, існує ланка, що пов'язує названі явища, — міста.

Історики не раз звертали увагу на значення міських осередків у тривалому процесі переходу від племінного поділу до територіального. Встановлено, що соціально-економічна еволюція східнослов'янського суспільства, початки його феодалізації сприяли народженню міст як ремісничо-торговельних і адміністративних центрів. На першому етапі цього процесу назви племінних об'єднань виникали, як мовилось, від їхніх головних осередків (бужани від Бузька, волиняни від Волиня). Не дивно тому, що історики вже давно цікавляться роллю міст у перебігу розвитку східнослов'янського суспільства.

В науці немає спільного погляду на головні фактори виникнення міст у східних слов'ян, хоча всі дослідники погоджуються, що воно стало наслідком загального процесу розвитку феодальної формації. Не варто, втім, уявляти собі цей процес спрощено. Не визначена також хронологія цього явища. Б.Д. Греков твердив, що на Русі, як і в інших країнах, міста почали з'являтися вже в класовому суспільстві і що на більш прогресивних ділянках Русі процес визрівання міст падає на VII-VIII ст. Ця теза викликає великі сумніви хоч би тому, що у східнослов'янському суспільстві тієї доби до появи класів залишалося ще дуже багато часу. На жаль, Б.Д. Греков не аргументував свою думку, обмежившись загальним припущенням, що археологічні розкопки в майбутньому кинуть світло на характер тих перших міст.

Спеціально дослідив містоутворення на давньоруських землях М.М. Тихомиров у класичній книжці "Давньоруські міста", перше видання якої побачило світ півстоліття тому. Він вважав часом інтенсивного розвитку міст на Русі XI століття, відзначаючи, що цей процес був характерним для багатьох тогочасних країн Європи, зокрема слов'янських. Він бачив прямий зв'язок поміж виникненням міст і розвитком землеробства як основного заняття населення. Вчений віддавав належне і ролі ремесла у формуванні міського життя, відзначивши, що наростання феодальних відносин викликало приплив сільських жителів до міст.

Схожу точку зору ще раніше висловив знаменитий французький медієвіст Марк Блок: "Якби населення не зросло і оброблена площа не збільшилась, якби поля не стали продуктивнішими завдяки більшій кількості робочих рук і більш регулярній оранці, а врожаї не були б більш багатими й частими, яким чином можна було б зібрати в містах стільки ткачів, красильників, стригальників сукон і годувати їх?"

Деякі історики і археологи шукали першопричину, головний фактор, що викликав до життя міські осередки. На початку 50-х років нашого століття в середовищі археологів обговорювались дві теорії. Перша розглядала появу міст як наслідок осідання ремісників біля стін і валів

укріплених садиб-замків феодалів. Інша припускала, що ремісничо-торговельні міста вирости на ґрунті колишніх племінних центрів східних слов'ян. Аналізуючи ці теорії, М.М.Воронін відзначив, що процес виникнення міст розвивався не за єдиною "соціологічною формулою", а мав кілька конкретних варіантів, а тому спроби звести складну історичну дійсність до якої-небудь однієї схеми веде в бік від вирішення питання. Сам М.М.Воронін думав, що справжні міста на Русі, осередки значної кількості населення і вогнища самостійного ремесла та розвиненої торгівлі, народились у кінці X- на початку XI ст.

Вивчення часу і обставин виникнення міст на Русі утруднюється різним розумінням самого терміна "місто". Дослідник міських центрів Північно-Східної Русі А.М.Сахаров визначив феодальне місто як особливе соціально-економічне явище феодального суспільства, як центр ремесла, торгівлі, товарного виробництва і товарного обігу, а далі вказав на суттєву рису феодального міста: захисні споруди. Б.О.Рибakov більш ёмко і стисло сформулював визначальні риси давньоруського міста, якому притаманне поєднання таких елементів: фортеці, дворів феодалів, ремісничого посаду, торгівлі, адміністративного керування, церков. Це визначення приймає більшість сучасних істориків.

Зрозуміло, однак, що в формулюванні Б.О.Рибакova йдеться про класичне, повністю сформоване феодальне місто. Напевне, на початкових етапах складання майбутнє місто всіх цих ознак не мало. Якi ж у такому разі визначальні містоутворювальні ознаки? Теоретик з цієї проблеми В.В.Карлов називає дві: укріплення, що оточували поселення, й торговельно-ремісничє населення.

Варто додати до цих дуже точних ознак, які визначили протомісто, ще одну: наявність у такому поселенні представника влади, центральної або місцевої.

Подібні квазі-міста заведено називати зародками, ембріонами тощо. Польський археолог В.Генсель називає їх зачатками справжніх міст. Д.А.Авдусін пропонує використовувати інший, здається, більш вдалий термін: протоміста. Вже давно хтось із істориків назвав феодальне місто квіткою середньовіччя. В такому разі зародок міста (протомісто) можна було б порівняти з бутонem, пуп'янком, із якого протягом століть розвив'ється, розквітне справжнє місто...

Зрозуміла річ, неминуче виникає питання щодо часу і шляхів народження цих зародків міст, або протоміст, що передували справжнім містам. В "Радянській історичній енциклопедії" це питання вирішується просто: "У східних слов'ян міста спочатку (тут і далі в цитатах виділення наше — авт.) виникали як укріплені поселення. З формуванням класового і ранньофеодального суспільства міста стали перетво-

рюватися на укріплені центри князівської влади, а потім і в осередки економічного життя”.

Більш обґрунтованою уявляється думка польського історика А.Поппе. Вважаючи, що міста народжувались унаслідок розвитку ремесла, він гадає водночас, що міське життя виникало насамперед у центрах влади, тому що княжі й боярські замки ставали місцями попиту на ремісничі вироби й сприяли торговельному обмінові. Завдяки цьому поруч із замком (“градом” руських літописів) виростало ремісничо-торговельне поселення — “предградье”.

Тільки-но згаданий В.В.Карлов пропонує три основні шляхи розвитку ранніх доміських поселень: 1) замки феодалів і князівські фортеці; 2) ремісничо-торговельні поселення, торжки тощо; 3) міжплемінні центри, — додаючи при цьому, що складність і різноманітність шляхів утворення міст у Давній Русі залежали, ймовірно, від розмаїття функцій феодального вже міста.

На думку дослідника, у період зародження і складання міст ті чи інші притаманні справжнім містам ознаки могли переважати над іншими, але істинне місто повинно мати всю сукупність ознак. Утім, як припускав Д.А.Авдусін, навіть справжні міста доби розвинутого феодалізму, тобто десь з кінця XII ст., не мали повного набору відзначених рис. В.Генсель, якому належить спроба визначити закономірності народження міст на слов'янських землях у цілому, обмежується загальним зауваженням, що зародки міст стали продуктом господарського, суспільного і політичного розвитку.

Один із найбільших наших медієвістів недалекого минулого — О.Й.Неусихін — не раз звертався до проблеми генези європейських міст. Він думав, що середньовічне місто виникло як наслідок складних, перехресних процесів — економічних, суспільних і військово-політичних — і одразу виступило на історичну сцену у вигляді складного комплексу явищ. На його думку, справа стояла не так, що коренем, вихідним пунктом зростання міста було те чи інше явище, — цех, ринок, бург тощо. Було якраз навпаки: всі сили розвитку, всі елементи, з яких збудувалося місто, існували від самого початку процесу, тобто у зародку міста (протомісті).

Таке розуміння протоміста цілком відповідає свідченням археологічних джерел VII-X ст., що дають можливість судити про наявність вже у вихідному пункті основних елементів того зародка: укріплень, ремісничого виробництва, ринку, центру влади тощо. Зокрема, йдеться про результати археологічних досліджень волинських і галицьких міст і протоміст, що особливо активно провадились останніми роками.

Не виключають окремі вчені й одночасового виникнення давньоруських міст. Б.О.Рибаков зауважив, що в ряді випадків археологічні студії дозволяють припускати активне втручання князівської влади в долю міст. Вчений наводить приклади форсованого будівництва міст-фортець на рубежах Русі з кочовим Степом у кінці X чи на початку XI ст., зокрема заходи Володимира Святославича щодо зміцнення південних кордонів Русі.

Процес зародження й розвитку міст був безумовно явищем інтернаціональним, характерним у визначальних рисах принаймні для Європи в цілому. В.Генсель у своїх працях проводить важливу думку про існування багатьох аналогій в генезі міст у західних, східних і південних слов'ян. Адже утворення слов'янських міст являло собою фрагмент загального процесу в Європі й узагалі в усьому світі. Як уявляється, досить навести наступний приклад тотожності закономірностей утворення міст у таких різних за своїми соціально-економічними й політичними умовами регіонах, як Західна і Східна Європа X-XI ст.

Історики минулого не раз відзначали, що феодальне місто було в основному створене кріпаками, які звільнилися тим чи іншим способом, найчастіше втечею, від своїх панів. Учені вбачають у втечах селян від феодалів, у виникненні проблем ринку і вільної праці одну з головних умов творення середньовічних міст. Вони слушно виходять із постулату, що на час виникнення міст кріпосне право в Європі повсюдно утвердилось.

Проте у Східній Європі X-XI ст., поряд із феодально залежним селянством і холопами (рабами), зберігалась маса вільного населення. Тим не менше і тут втеча холопів і залежних селян від панів була важливим, якщо не вирішальним фактором складання міського населення. Досить пригадати зауваження саксонського історика початку XI ст. Тітмара Мерзебурзького, що населення Києва в 1018 р. складалося в основному з рабів-утікачів. У втечах холопів до міста немає нічого дивного, оскільки в найбільших не лише на Русі, а й у тогочасній Європі міських центрах (Київ, Чернігів, Новгород чи Смоленськ) холоп міг легко загубитися в масі торговельно-ремісничого населення. І влитися до нього.

Згідно з дослідженнями М.М.Тихомирова, стрімке зростання населеності давньоруських міст в XI-XIII ст. пояснюється якраз постійним припливом великої кількості селян і холопів, що втекли від своїх володарів. Практично і на Русі "міське повітря робило людину вільною" — відносно, певна річ. М.М.Воронін відзначав, що Володимир-на-Клязьмі, можливо, був створений "мизинними людьми", колишніми холопами, орачами і дереворубами ростовської знаті, про що згадує

Лаврентіївський літопис під 1177 р. Тим більше є підстави поширювати це спостереження на попередній період, коли роль холопської праці у феодальному господарстві була більш важливою, й розглядати утікачів як важливу складову частину населення міст-зародків IX-X ст.

Слід зауважити, що процес активного впливу міст і міського населення на створення обласних територій, виникнення держави і розвиток феодальної формації недосить чітко простежується за джерелами. Нагадуємо, що йдеться про добу східнослов'янської історії, взагалі слабо відбиту в пам'ятках писемності. Тому багато з того, що пропонується тут стосовно ролі міст у перебігу формування територій-земель, є неминуче гіпотетичним.

У науковій літературі вже відзначалося, що, судячи з літопису, володіння якимось містом завжди було тотожним до володіння його округою (волостю, землею). С.В.Юшков писав, що територіальна округа, яка тяжіла до міста, була так тісно з ним пов'язана, що коли джерела мовлять про передання міста, то це означає передання й міської округи. Без навколишніх земель місто в давньоруську добу просто не мислиться. Це спостереження є слушним, хоча й неповним. Річ у тім, що самі міста значною мірою формували належну до них волость. Недарма слово "волость" походить від старослов'янського "власть". Для підтвердження написаного звернімося до джерел.

Вже перша звістка в літописі про регіон, який тут досліджується, зводиться до вказівки міст, що репрезентують його: *"Пішов Володимир на поляків і захопив міста їх, Перемишль, Червен та інші міста..."* Ця подвійна згадка про міста Червенської та Перемишльської земель, гадаємо, не випадкова, бо вони уособлюють ті землі. А коли 1022 р. Ярослав Володимирович київський здійснив невдачу спробу відбити у Польщі захоплену нею частину Волині, "Повість временних літ" відгукується на його демарш лаконічним повідомленням: *"Прийшов Ярослав до Берестя"*. Тобто, до головного міста Берестейської землі. Аналогічну за сенсом звістку читаємо в "Повісті..." під 1030 р.: *"Ярослав здобув Белз"*. А успішна операція повернення в 1031 р. загарбаної військом Болеслава Хороброго 1018 р. Червенської землі знову-таки інтерпретується Нестором як заволодіння її містами: *"Ярослав і Мстислав захопили гради Червенські знову"*.

Видатну роль міст у створенні обласних територій-земель "Повість..." підкреслює під 988 р., оповідаючи про нову систему управління Давньоруською державою, що розвивалася. Володимир Святославич садовить синів у важливих містах підвладної йому території: *"І посадив Вишеслава в Новгороді, Ізяслава в Полоцьку,*

Святослава в Турові, а Ярослава в Ростові". Тобто, в центрах Новгородської, Полоцької, Туровської і Ростово-Суздальської земель.

У заповіті Ярослава Мудрого 1054 р. названо місто Володимир — осередок Волинської землі, що формувалася в нових, як порівняти з колишніми племінними, рубежах. Володимир Волинський одержав його син Ігор. Через чверть століття місто дісталось Ярополку Ізяславичу, і київський князь розширив його волость, "додавши йому Туров" ("Повість временних літ"). Зрозуміла річ, разом з округою — Туровською землею.

Коли територіальні об'єднання в Західній Русі на кінець XI ст. стали вже реальністю, поняття "місто" і "волость" розглядаються літописцем як тотожні: *"І мовив Святполк, що "повідав мені Давид Ігорович, що Василько брата забив, Ярополка, й тебе хоче вбити і захопити волость твою, Туров і Пінськ, і Берестя..."* Ця тотожність зберігається і в часи удільної роздробленості, коли роль міст і міського населення у відокремленні земель і князівств була особливо відчутною. В 1150 р. Юрій Довгорукий дав синові Андрію "волость: Туров і Пінськ, і Дорогобуж, і Пересопницю. Андрій же, вклонившись батькові, пішов і сів у Пересопницю" (Київський літопис).

Ототожнення понять "волость" і "місто" бере початок у ранньому періоді історії Русі. В усякому разі, редактори "Повісті временних літ" не бачили між ними особливої різниці. Так, якщо в Лаврентіївському списку під 862 р. читаємо: *"І заволодів усією владою Рюрик, і почав роздавати мужам своїм міста — тому Полоцьк, цьому Ростов, іншому Білоозеро"*, — то в Іпатіївському списку паралельно з терміном "гради" вжито й поняття "волості": *"І заволодів усією владою Рюрик... роздав мужам своїм волості, і городи рубати (будувати — авт.) звелів..."*

Поняття "волость" поступово відокремлюється з середини XII ст. від поняття "місто" і набуває в джерелах нібито самостійного значення. Під 1150 р. київський літописець оповідає, що Мстислав Ізяславич супроводжував Гліба Юрійовича, сина Довгорукого, з Дорогобужа до Корецька, *"...і так, провівши його за Корецьк, мовив йому Мстислав: "Поїдь же, брате, до батька свого, а то волость батька мого і моя по Горину"*. Характерно, що поняття "волость" в часи удільної роздробленості пов'язується вже з конкретними рубежами. Але й надалі в більшості випадків князівська власність, волость, визначається в джерелах шляхом переліку її основних міст. 1152 р. Володимирко Володаревич галицький клянеться повернути частину Волинської землі Ізяславу Мстиславичу київському: *"І прийшов Ізяслав до (міста) Володимира, послав посадників своїх у міста, що на них хрест*

цілував Володимир (Володимирко — авт.), в Бужськ, в Шумськ, в Тихомль, у Вигошів, у Гнійницю. І не дав їх йому Володимир” (Київський літопис).

Про значення міст у творенні територіальних об’єднань-земель може свідчити й той факт, що давні племінні назви в літописах поступово замінюються назвами, утвореними від головних центрів союзів племен, а далі й нових земель. Під 1152 р. Київський літопис повідомляє, що Ізяслав київський пішов війною на Володимирка галицького: “І увійшов до землі Галицької... Володимир не дав увійти раті в свою землю”.

На прикладі складової частини Галичини — Перемишльської землі — вдається прослідкувати перебіг формування цієї території, що протягом певного часу була удільним князівством. Літописні звістки 981 й 1018 рр. начебто дають підстави твердити, що спочатку Перемишльська земля входила до складу Червенської (“Повість временних літ”). Та вже в повідомленні Нестора 1097 р. Перемишльська земля виступає самостійно, її уособлює головне місто. У рішенні Любецького з’їзду князів сказано: “Всеволод (Ярославич, київський князь — авт.) роздав міста: Давидові Володимир (Волинський — авт.), Ростиславичам же: Володарю — Перемишль, Василькові — Теребовль”. Для літописця початку XII ст. поняття міста і волості, що склалися навколо нього, були ідентичними. А через три роки, під 1100 р., “Повість...” повідомила, що після Витечівського князівського “снима” (з’їзду) Володимир Мономах і Святополк Ізяславич послали до Володаря сказати: “Візьми брата свого Василька до себе, і хай буде вам обом спільна волость — Перемишль”. Як бачимо, на цей час навколо Перемишля сформувалась волость, що стала уділом одного з Ростиславичів — Володаря.

В часи удільної роздробленості, що настала після 30-х років XII ст., Перемишльська волость розглядалась на Русі вже як стійка територіально-державна одиниця. Її звичайно іменують у літописах за назвою головного міста. 1187 р. Ярослав Володимирович галицький у своєму заповіті записав: “Наказую місце (в Галичі — авт.) передати Олегові, синові своєму молодшому, а Володимирі даю Перемишль” (Київський літопис). Галицько-Волинський літопис XIII ст. розглядає землю, — і, про яку йдеться, як “гірську країну Перемишльську” і як одне з удільних князівств Західної Русі. Князь Володимир Василькович волинський у кінці 1280-х років закидав своєму братові в перших Льву Даниловичу: “Ще й Берестя хочеш (Берестейської землі! — авт.), а сам тримаєш три княжіння: Галицьке, Перемишльське, Белзьке” (Галицько-Волинський літопис).

Взаємний зв'язок процесів утворення територіальних комплексів-земель і виникнення й розвитку міст підтверджується, на нашу думку, ще й такими міркуваннями.

Історики не раз пробували визначити час початку інтенсивного утворення міст на Русі, та й узагалі в Європі. Пропонувалось вважати, що це сталося в Західній Європі на межах X і XI ст. Ця дата, поза сумнівом, є досить відносною. Адже в Італії міста як реміснично-торговельні осередки оформлялися вже у VIII ст., а у Франції, Германії, Фландрії й Брабанті — лише в X ст. Утім, згідно з думкою болгарського вченого С.Лішева, середньовічне місто в Болгарії виникло внаслідок розвитку слов'яно-болгарської матеріальної культури, розподілу праці й зосередження власного ремісничого виробництва в Плісці й Преславі у VIII-X ст. Неясно лише, що саме мав на увазі автор цих слів, — справжні міста чи їхні зародки.

Для більш конкретного й точного встановлення часу появи справжніх ранньофеодальних міст варто, як здається, пов'язати це явище з хронологією утворення їхніх попередників — зародків міст чи протоміст. Однією з найбільш аргументованих і послідовних уявляється вже давня теорія М.М.Вороніна, створена на підставі компаративного вивчення свідчень писемних і речових пам'яток. Він думав, що у VIII-IX ст. на Русі з'являються поселення, які ми можемо називати зародками міст. Процес же переростання таких поселень у справжні міста був тривалим і означав разом із тим відокремлення міста від села. Вчений звертає увагу читача на те, що на Русі процес перетворення протоміст у справжні міста почався приблизно в IX ст. і проходив досить енергійно. Вже для кінця X ст. і, без сумніву, для XI ст., писав він, ми можемо з повною впевненістю констатувати складання істинних міст.

Багато в чому схожу концепцію запропонував В.Генсель. Він вважає, що на Русі, так само, як, наприклад, у Чехії (за винятком Моравії часу існування Великоморавської держави, де міста з'явилися раніше) і в Польщі, зародки міст виникають у VIII і відмирають у X ст. Період X-XIII ст. був часом існування справжніх ранньофеодальних міст. Лише для окремих руських міських центрів цей вчений припускає, що вони могли розвинутиись безпосередньо на основі ранньосередньовічних поселень VIII ст., але не обов'язково зародків міст.

Інші хронологічні рамки визначає для процесу містоутворення А.Поппе. Він пов'язує місто-ембріон з майбутнім містом феодального суспільства, коли пише, що генеза найбільших центрів, таких, наприклад, як Київ, Новгород, Смоленськ, Чернігів, Полоцьк, припадає в зародку на IX, а в основному — на X ст. XI-XII ст. вчений розгля-

дає як час подальшого зростання старих міських осередків і одночасно — появи нових, серед них і Галича. Переломний момент у розвитку міського життя на Русі А.Поппе вбачає в кінці X- на початку XI ст., відзначаючи при цьому, що інтенсивна урбанізація Давньоруської держави в XII-XIII ст. іде нога в ногу з феодальною роздробленістю.

Викладені вище теорії дещо абстрактні, бо виходять із постулату щодо спільного перебігу процесів феодальної роздробленості в Європі й на Русі. Але ж феодальні відносини на величезній території Руської землі розвивались зовсім неоднаково. Природно тому, що зародження і розквіт міст, пов'язані з конкретним поступом раннього етапу феодальної формації, мали протікати по-різному і в різний час у різних районах Східної Європи. Найімовірніше, встановлення чіткого взаємного взаємозв'язку між формуванням територіальних об'єднань-земель і утворенням міст здатне кинути додаткове і, може, нове світло на хронологію цього явища стосовно окремих регіонів Руської землі.

На нашу думку, часовий зв'язок між народженням міст і складанням навколо них земель у ряді випадків виступає в джерелах досить чітко. Не часто, втім, він прослідковується буквально, тому що глибинні процеси суспільно-економічного змісту не знайшли належного відбиття в літописах, унаслідок чого багато міст, так само, як належні до них землі, виступають на історичну сцену наче раптово.

Встановлено, що Руська земля у вузькому розумінні цього поняття (Київщина, Чернігівщина, Переяславщина) утворилась в IX ст. ще до появи Олега. Безумовно, це явище впливало із загального розвитку суспільства в Середньому Подністрів'ї. "Зовнішні події — натиск кочовиків-угрів, боротьба з ними і з хозарами — стимулювали утворення держави, — писав А.М.Насонов, — що включала три руські міста на чолі з Києвом, об'єднання, із надр якого з часом виникли три феодальні напівдержави". Йдеться про Київську, Чернігівську і Переяславську землі.

Можна думати, що таке раннє формування Руської землі слід пов'язувати з інтенсивним містоутворенням у Середній Наддніпрянщині. Так, Чернігів згаданий у літописі під 907 р. вже як одне з найбільших міст Русі. Дослідження археологів останнього двадцятиріччя встановили, що протомісто, з якого виріс Чернігів, виникло в VII ст. н.е. Студії археологів дають підстави вважати, що зародок Києва народився в кінці V-VI ст. Напевне, це одне з найдавніших міст-ембріонів на слов'янських землях узагалі. А VIII-IX ст. були часами переростання Києва в справжнє протомісто.

Підходячи впритул до проблеми генези волинських і галицьких міст, відзначимо, що, згідно з компетентною думкою А.М.Насонова,

Галицька й Волинська “області” народились виключно як наслідок розвитку “місцевих відносин”: тут на той час, коли сюди поширилась влада київських князів, уже існували міста з місцевим панівним прошарком, що об'єднав певну територію, населену тиверцями, хорватами й іншими східними слов'янами. Літопис називає ці міста: Перемишль і Червен. Як бачимо, вчений упевнено пов'язував утворення західноруських територіальних комплексів з діяльністю міст. Вважаємо, що ці території згуртував розвиток продуктивних сил, творча діяльність народних мас, головним чином ремісників, котрі складали значну частину міського населення.

Після виходу на історичну арену західноруських міст пожвавлюється процес складання земель, що їх оточували. Так, Червен і Перемишль вперше згадуються в “Повісті временних літ” під 981 р., а в кінці X-XI ст. вже формуються відповідні землі. Важко сказати, чи лежали у фундаменті названих міст протоміста: археологи досі не виявили в Червені чи Перемишлі культурних шарів, що датуються часом раніше X ст.

Під 1018 р. у “Повісті...” вперше названо місто Волинь: “*Прийшов Болеслав (польський князь — авт.) із Святополком і поляками на Ярослава. Ярослав же, зібравши русь і варягів і словен (новгородських — авт.) пішов назустріч Болеславу та Святополку, і прийшов до Волиня, і стали вони по обидва боки Бугу*”. Але зародок цього міста існував набагато раніше, про що свідчить згадка в недатованій частині “Повісті...” племені волинян. Археологічні розкопки показали, що ремісниче поселення на місці Волиня існувало з VII ст. і що принаймні з IX ст., коли відбувався інтенсивний розвиток, воно мало укріплення.

Сама Волинська земля як територіально-державне утворення сформувалася, якщо опиратися на джерела, пізніше, протягом XI ст. Перша згадка про Волинську землю зустрічається в “Повісті временних літ” під 1077 р.: “*Всеволод (Ярославич — авт.) же пішов назустріч Ізяславу (старшому брату — авт.) на Волинь*”. Навряд чи можна вважати випадковістю те, що Волинська обласна територія формується слідом за утворенням ранньофеодального міста Володимир (X-початок XI ст.), що, як гадаємо, активно впливало на її складання.

Ще більш чітко цей зв'язок прослідковується на прикладі Галицької землі. Місто Галич виступає в джерелах досить пізно: згадується в Київському літописі під 1140 р. Ця перша достовірна згадка застає Галич княжим містом, в якому сидить син Володаря Ростиславича Володимирко. Робились різні, але безпідставні, як здається, спроби “удревнити” це місто. Археологами встановлено, що значне і постійне

поселення ремісничого характеру існувало на території пізнішого міста у VIII-IX ст. Проте залишається неясним, коли воно було укріплене й коли, отже, виник зародок міста Галича.

Така пізня поява Галича на історичній карті Русі бентежила багатьох дослідників. М.М.Тихомиров писав, наприклад, що хоч Галич з'являється в літописі лише в середині XII ст., "оформлення Галицької землі в окрему область сталося набагато раніше, принаймні в XI ст." Але ж є підстави вважати Галицьку землю пізнішим утворенням, ніж Червенська і Перемишльська. А.М.Насонов, ретельно розібравши свідчення джерел, дійшов висновку, що майбутня Галицька "обласна територія" склалася в другій половині XI- першій половині XII ст. Як буде показано далі, це сталося ще пізніше: в середині - другій половині XII ст.

Не випадково, мабуть, Галицька земля вперше з'являється в джерелах ще пізніше від Галича. Під 1152 р. київський літописець записав таку заяву великого князя київського Ізяслава Мстиславича: *"Або головою накладу, або добуду Галицьку землю"*. Природно вважати, що і місто, і волость, що склалася навколо нього, виникли не одразу, а поступово, як можна судити з непрямих свідчень того ж Київського літопису XII ст.

І у випадку з Галичем важко сказати, чи сформувався він на ґрунті протоміста чи виник, поминувши цю стадію. Доречно взагалі звернутися до питання про час визрівання зародків міст та їхні подальші долі на території Галицької й Волинської земель. Адже відлік часу містоутворення доводиться вести саме від протоміст.

Солідаризуючись у думці, що справжньому ранньофеодальному місту звичайно передувал його зародок, більшість наукових авторитетів розходиться у визначенні хронології виникнення й існування останніх. Коли В.Генсель зважився назвати VII ст. як нижню хронологічну межу існування у слов'ян протоміст, він тут же обмовився, що бачить причину виникнення таких ранніх зародків міст у тому, що вони народились на слов'янських землях, які межують з римськими провінціями на Дунаї, — отже, склалися під впливом стійких форм міського життя, що виникли раніше. Однак пропозиція визнати за вирішальний стимул виникнення зародка міста зовнішній вплив, сумнівна сама по собі, спростовується цілою низкою міркувань.

Протомісто Києва сформувалось раніше від названого В.Генселем часу — в кінці V-VI ст. — хоча ні про який безпосередній римський вплив у цьому випадку не може бути й мови. Важко говорити про такий вплив і у випадку з Зимнівським городищем VI-VII ст. (розташоване за 5 км від Володимира Волинського), що має безсумнівні ознаки

зародка майбутнього міста, оскільки було укріплене дерев'яними стінами. Археологи виявили на городищі багатий комплекс знахідок, зокрема залізні вироби великого асортименту, що доводить існування розвинутого ковальства. Існували там також ювелірне і каменерізне ремесла, ткацтво. На думку керівника розкопок В.В.Ауліха, Зимнівське городище могло бути адміністративним центром невеликого племені, що входило до дулібського об'єднання. Важко сумніватися в тому, що протомісто Зимно виникло внаслідок дії глибинних соціально-економічних процесів у початковий період складання союзів східнослов'янських племен. Чи існує зв'язок, хай і не буквальний, між цим зародком міста й майбутнім Володимиром Волинським?

Можна погодитися з думкою, що в Зимно розташовувався один із племінних (ймовірніше — міжплемінних) осередків східних слов'ян. Адже "племінні міста" були ще не містами в точному значенні слова, а зародками міст. Як приклад такого "племінного міста" В.В.Карлов наводить древлянський Іскоростень. Ним, поза сумнівом, був також Пересічин уличів і, безумовно, інші численні міста, відзначені Баварським географом другої половини IX ст. на землях бужан, волинян, тиверців і уличів. Утім, багаточисленність тих "міст" у Баварського географа настільки здивувала В.Генселя, що він запропонував вважати їх не зародками міст, а лише ґрунтом таких зародків. Нам уявляється, що під надзвичайно численними східнослов'янськими "civitates" названого джерела ховаються, ймовірно, і міжплемінні, і племінні осередки і, може бути, навіть центри окремих значних родів.

Археологи відзначають бурхливе зростання зародків міст. Але подальша їхня доля була різною. Одні перетворились у міста досить швидко, у інших "ембріональний" період затягнувся, треті зовсім не стали містами й зникли. Їм не знайшлося місця на нових територіальних об'єднаннях-землях. До останніх, крім Зимно й Пересічина, можна віднести, наприклад, відкриті археологами в Північній Буковині в с.Ломачинці залишки дерев'яної фортеці IX ст. і деякі інші подібні пам'ятки в тому регіоні. Згідно з думкою археолога Б.О.Тимощука, низка укріплених слов'янських городищ Північної Буковини датується VIII-IX ст. До VII-VIII ст. археологи відносять найдавніший етап існування східнослов'янського міста Пліснеськ недалеко від Львова, яке його дослідник М.П.Кучера схильний вважати одним із дулібських племінних осередків.

Є підстави думати, що абсолютна більшість протоміст так і не переросла в ранньофеодальні міста. І в цьому немає нічого дивного. Нові соціально-економічні умови, зародження ранньофеодальних відносин вимагали якісно інших осередків ремісничого виробництва, торгівлі,

влади тощо. Як образно висловився В.В.Карлов, “завжди лише щасливе поєднання” тих чи інших містоутворювальних ознак робило зародок справжнім містом.

Компаративне вивчення свідчень писемних і речових джерел дозволяє запропонувати такі хронологічні рамки генези міст на території Волині й Галичини:

1. Поява зародків міст: перших — VI-VII ст., масова — VIII-IX ст.

2. Існування й розвиток протоміст: VI-IX ст. включно.

3. Початок переростання їх у ранньофеодальні міста: друга половина X- перша половина XI ст. (На нашу думку, неможливо провести загальну хронологічну межу поміж зародками й справжніми містами — через нерівномірність розвитку процесів переростання перших у другі в різних частинах дослідженого нами регіону внаслідок нерівномірності розвитку феодалізму в цих частинах.)

4. Формування основної маси волинських і галицьких міст: друга половина XI- перша половина XII ст.

5. Збільшення загальної кількості міст під впливом процесів феодальної роздробленості: друга половина XII- перше сорокаріччя XIII ст.

Процеси містоутворення на Русі були досить інтенсивними. За темпами і масштабами вони не поступалися аналогічним процесам у Центральній і Західній Європі. Недарма вже ранньосередньовічні західні й північні джерела згадують про Русь як про країну міст. Старорунічні написи Швеції X і XI ст. називають Русь “Garder” (Гради). З другої половини XI ст. Давньоруська держава іменується в Данії “Ostrogard”, “Austur-Gard”, а в Ісландії XIII ст. — “Gardariki”, тобто країною міст. Хоча, як вважають історики-скандинавісти, ця назва виникла завдяки безпосередньому враженню скандинавів від великої кількості міст Північної Русі, існують певні підстави

поширювати її на всі давньоруські землі,
зокрема — на Волинську
й Галицьку.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

ПОЧАТКИ СКЛАДАННЯ
ТЕРИТОРІЇ
ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ РУСИ

Навряд чи можна відшукати в історіографії Давньої Русі проблему більш дискусійну, ніж проблема “градов Червеньских”. Навколо кількох гранично лаконічних згадок про них у “Повісті временних літ” уже більше ста років тривають дискусії, створена велика наукова література. Відомий польський історик Г.Ловмянський дотепно зауважив з цього приводу: “Зрештою в повідомленні літописця * майже не залишилось такого, щоб було б піддано сумнівам; все було критиками запідозрено, все переглянуто: і рік, і мета, і характер, і наслідки походу; поза підозрою залишилось лише ім’я Володимир... Є побоювання, що в даному випадку критика переродилась у гіперкритику, у відкидання справжності всіх елементів тексту, що не відповідають концепціям самих критиків, тоді як строгий історичний метод вимагає, щоб концепції спиралися на дані джерел, а не навпаки”.

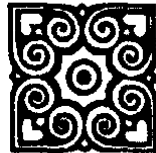
Справді, надмірний скептицизм частини дослідників заважав відтворенню реального процесу складання майбутньої галицько-волинської території, так само, як і нерозбірливість у користуванні джерелами, коли не бачили різниці між авторитетними і автентичними, з одного боку, й сумнівними — з другого, пам’ятками писемності.

Як уже мовилося, найперші на Русі територіальні об’єднання-землі починають складатися на Наддніпрянщині (Київщина і Чернігівщина). Слід пов’язувати це явище головним чином з консолідуючою роллю міст і насамперед Києва — найдавнішого міського центру східних слов’ян. Територія ж Галицько-Волинської Русі формується пізніше. Спочатку оформлюються її західна і північно-західна частини: Червенська, Белзька і Перемишльська землі.

Перш, ніж розглядати обставини і хронологію утворення названих областей, варто відзначити, що в науковій літературі минулого надавали надмірного, на наш погляд, значення формуванню окремих земель, з яких потім вирости Волинь і Галичина. В такому підході був би сенс,

* Йдеться про статтю “Повісті временних літ” 981 р.: “Пішов Володимир на поляків і захопив міста їх, Перемишль, Червен та інші міста”.

якби джерела давали чітке уявлення про політичний лад, суспільний устрій, рубежі, що розділяли ці землі. Але відомостей про це в писемних пам'ятках немає. І для нас ті землі важливі головним чином тому, що згодом вони увійшли до великих територіально-державних об'єднань: Волинського і Галицького князівств, склавши їхній фундамент.

§1. Червенська земля

Вже сам характер відомостей джерел не дозволяє скільки-небудь докладно вивчити ранній етап історії кожної з цих земель окремо. Основний дослідник території Червенської землі Я.Д.Ісаєвич писав, що найдавніші часи її історії (до 981 р.) доводиться розглядати в комплексі з іншими західноруськими землями, насамперед Белзькою і Перемишльською, тому що відомості джерел стосуються переважно більших територіальних об'єднань.

Названа особливість свідчень писемних пам'яток була однією з головних причин того, що автор давньої, спеціально присвяченої Червенській землі книжки "Червенські міста" (1885 р.) О.В.Лонгінов некритично поширював ці свідчення на всі західноруські землі, які він вважав... червенськими. Він думав, що територія Несторових "Червеньских градов" охоплювала пізніші Берестейську, Холмську, Белзьку, Галицьку, Перемишльську, Звенигородську, Волинську, Бузьку, Дорогичинську, Тереховську землі, тобто всю майбутню Галицько-Волинську Русь. Не кажучи вже про те, що важко сказати щось певне стосовно кордонів і хронології складання частини перелічених земель, відзначимо, що по суті О.В.Лонгінов підмінив поняття "Червенська земля" розпливчастим поняттям "Західна Русь", без належних підстав віднісши звістки літопису кінця X- першої третини XI ст., що стосуються майже виключно "Червеньских градов", до всіх інших не згаданих у джерелах (і в більшості своїй таких, що ще не склалися) сусідніх земель.

І все ж книжка Лонгінова справила помітний вплив на наступних дослідників Червенської землі. Щоправда, її територіальні рамки за Лонгіновим викликали сумніви навіть у тих, хто в цілому прийняв його погляд на еволюцію складання області Червенських городів. Наприклад, О.М.Андріяшев у книжці, що вийшла дещо пізніше за працю Лонгінова, не погодився з його надмірно широким тлумаченням історико-географічного поняття “Червенська земля” і запропонував обмежити цю землю територіями пізніших князівств Холмсько-Червенського і Белзького, хоча й не аргументував належним чином свою думку.

Великий недолік праць дослідників ХІХ- початку ХХ ст. полягав у анахроністичності підходу до свідчень джерел. Той же Андріяшев визначав рамки Червенської землі “взагалі”, користуючись звістками літописів як кінця Х, так і другої половини ХІІІ ст. Зокрема, посилаючись на Галицько-Волинський літопис за кінець ХІІІ ст., він писав, що північний рубіж Червенщини в Х-ХІ ст. не переступав літописної річки Кросна, тому що Воїнь, “село на Вкраинице”, належало до Берестейської землі.

Іншою суттєвою вадою давніх праць про Червенську землю була недостатня вимогливість вчених під час відбирання джерел. Нині кожний серйозний історик знає, що дослідження такого типу необхідно будувати на авторитетних джерелах: “Повісті временних літ”, Київському, Суздальському, Новгородському, Галицько-Волинському та інших автентичних пам’ятках давньоруського часу. Джерела ж пізнішого часу доводиться використовувати з належною обережністю. Замість цього Лонгінов та інші дореволюційні вчені не робили різниці між, наприклад, “Повістю...” й фольклорними творами набагато пізнішого часу: ХVІІ, ХVІІІ і навіть ХІХ ст. Визначаючи західний рубіж Червенської землі, Лонгінов включав до неї Люблінську землю на тій підставі, що Богдан Хмельницький думав, нібито Русь доходила до Вісли, і що народні легенди дотримуються такої самої думки. Відштовхуючись від подібних, цікавих самих по собі, проте науково не вартісних аргументів, Лонгінов звів визначення західного кордону Червенщини до встановлення західних меж Люблінщини.

І в цих своїх висновках вчений не був самотнім серед істориків останньої чверті ХІХ ст. У своєму бажанні відсунути якомога далі на захід рубіж Червенщини О.І.Добрянський, спираючись на дуже сумнівні джерела, безапеляційно проводив кордон між Руссю й Польщею біля Кракова і назвав його порубіжним польським містом поблизу руського кордону.

Варто відзначити, що відомості автентичних джерел про Червенську землю є надто скупими, в них бракує історико-географічної конкрет-

ності. Сам термін “Червенська земля” можна зустріти в літописі лише одного разу, у записі Галицько-Волинського літопису початку 20-років XIII ст.: “Коли Данило князь воював з поляками землю Галицьку поблизу Любачова й полонив усю землю Белзьку і Червенську”. Але то були часи, коли Червенська земля вже не відігравала скільки-небудь помітної ролі й була лише скромним уділом у Волинському князівстві. В літописних же статтях доби її політичного та економічного піднесення вона називалась “Грады Червеньские”.

Втім, перша згадка про землю, про яку тут ідеться, сформульована в “Повісті временних літ” дещо інакше: “Пішов Володимир на поляків і захопив міста їх, Перемишль, Червен та інші міста”. Майже ідентичне формулювання зустрічається в такому авторитетному джерелі, як “Літописець Переяславля Суздальського”: “Пішов Володимир на поляків і захопив міста їх, Перемишль, Червен та інші міста”. Але в розповіді все тієї ж “Повісті...” про відвоювання цієї спірної землі польським військом 1018 р. вжито іншу формулу: Болеслав Хоробрий “міста Червенські зайняв”. Таке саме визначення бачимо в “Повісті...” під 1031 р.: “Ярослав і Мстислав (його брат — авт.) зібрали воїнів багато, пішли на поляків і зайняли знову міста Червенські”.

Напевне, завдяки цим двом літописним свідченням у науковій літературі усталився термін “Червеньские грады”. Однак досі ніхто з учених не зміг відповісти на природне запитання: які саме міста, крім самого Червена, входили до їх числа? Перше літописне повідомлення про Червенську землю називає, поряд із Червеном, ще й Перемишль. Але це не дає підстав вважати Перемишль одним із Червенських міст хоч би тому, що в кінці XI ст. він мав на Русі куди більше значення, ніж Червен. У Перемишлі тоді був князівський стіл, на якому сидів один із Ростиславичів — Володар. Так само не вистачає доказів гіпотезі львівського історика М.Кордуби щодо входження Белза до складу Червенських міст у 1030-1031 рр.

Деякі дослідники називають серед Червенських міст Стовп’я, Угровеськ, Верешин, Комів, тобто міста, що згадуються в літописі тільки з початку XIII ст., а також Сутейськ, який вийшов на політичну сцену з 1069 р. Певна річ, Сутейськ міг належати до Червенських міст, але тільки з 60-х років XI ст., та й то немає впевненості в тому, що він існував раніше середини XI ст. Висувалося припущення, начебто Сутейськ збудував у 30-і роки XI ст. Ярослав Мудрий, однак воно не підкріплене джерелами.

У зв’язку з усім сказаним важливо підкреслити необхідність вивчення будь-якої територіальної одиниці, зокрема Червенської землі, лише в її історичному розвитку, в динаміці, а не в статичній застиглості.

Тим часом цієї динаміки позбавлені основні праці істориків минулого про Червенщину. Замість того, щоб спробувати визначити її рубежі спочатку для кінця X- перших десятиріч XI ст., а потім для пізніших періодів (для кожного окремо), межі названої землі окреслюються зазвичай сумарно, з використанням усього фонду джерел X-XIII ст.

Польський історик А.Поппе слушно зауважив, що коли звістки про межі Червенських градів першої третини XII ст. є дуже невиразними, то дані про них початку XIII ст. вже дозволяють встановити розміри Червенської землі досить предметно. Але ж обидва ці поняття зовсім не обов'язково повинні бути тотожними! Хоча вчений вважає думку, за якою Червенські гради "Повісті временних літ" — це і є Червенська земля Галицько-Волинського літопису першої половини XIII ст., такою, що варта уваги.

Розпочинаючи дослідження обставин і часу складання найдавнішого територіального осередку Галицько-Волинської Русі, необхідно враховувати ту обставину, що Червенська земля, так само, як Перемишльська і Белзька, лежали на заході східнослов'янського розселення і правили за "яблуко розбрату" між Руссю, Чехією, Польщею та Угорщиною. Це не могло не вплинути, зокрема, на характер зародження західноруських міст, багато з-поміж яких розвинулись із порубіжних замків.

Для теми цієї книжки особливо важливими є рубежі Червенських градів X-XI ст. Адже це одна із найстаріших земель на площі майбутньої Волині. Найімовірніше, саме Червенські гради поклали початок пізнішій Волинській землі.

Роль Червена як організуючого ядра Червенської землі досі не з'ясована. Він ніколи не був центром значного князівства. Щоправда, в другій половині XII- на початку XIII ст. Червен являв собою стіл невеликого уділу Волинського князівства, але як політичний центр перебував у глибокій міста Володимир. Все це дало підстави А.Поппе рішуче не погодитись із поширеною в науці думкою про консолідуючу роль скромного Червена в процесах формування Волинської землі. Цьому вченому належить дотепна гіпотеза, згідно з якою в літописних текстах 1018 і 1031 рр. саме поняття "грады Червеньские" виникло помилково, внаслідок невірного прочитання пізнішим редактором чи переписувачем словосполучення "Червен и ины грады".

На нашу думку, річ не стільки в помилці переписувача (таке цілком могло статися), скільки в свідомій підміні одного поняття іншим. Вище вже мовилося про те, що давньоруські літописці ототожнювали слова "град" і "земля" (чи "волость"). Зрозуміло тому, що Нестор (або ж його продовжувач) поширив назву Червена на всю територію, яка тяжіла до цього міста, внаслідок чого народилось парадоксальне,

на перший погляд, словосполучення "Грады Червеньские". Фактом є те, що ніяких інших міст у цій землі кінця X- початку XI ст., крім самого Червена, нікому з істориків і археологів досі не пощастило знайти.

Розташований при впадінні Синюхи в Гучву, ліву притоку Західного Бугу, як остаточно встановлено за допомогою багатолітніх археологічних і топонімічних досліджень, Червен на час появи на історичній сцені був дуже молодим містом. Поселення на його землі виникло ще в IX ст., але було укріплене і тому перетворене на місто не раніше другої половини X ст., тобто незадовго перед походом Володимира Святославича на Червенські гради 981 р. А.Поппе небезпідставно вважає, що місто Червен виникло лише в останній чверті X ст. як укріплена фортеця під час суперництва Давньоруської та Польської держав за землі поміж Західним Бугом і Вепрем.

Це наводить на думку, що Червенська земля на 981 р., коли спалахнула війна між Руссю і Чехією, яка тоді поширювала свій політичний вплив на частину західних земель Русі, ще перебувала в процесі формування. Її головне місто аж ніяк не могло встигнути консолідувати і згуртувати територію, що тяжіла до нього. А після 1031 р. звістки про Червенські міста взагалі зникають з літопису. Натомість кілька разів згадується сам Червен і далеко не завжди як центр удільного князівства. Тому слід вважати Червенські гради невеликим і нестійким територіальним об'єднанням, що існувало зовсім недовго. Саме як частину Волинської землі, з якої, ймовірно, почалося її складання, ми й розглядаємо Червенську землю.

Переходячи до визначення приблизних рубежів Червенщини, вкажемо на місто, яке хоч і не належало до Червенських градів, але за часом політичного піднесення синхронне з Червеном і, поза сумнівом, мало з ним політичні й економічні зв'язки. Йдеться про Волинь, давній центр племінного об'єднання волинян.

Град Волинь, що стояв недалеко від Червена на тій самій річці Гучва при її впадінні до Західного Бугу, здавна привертав увагу дослідників. Його місцезнаходження було вперше встановлене Адамом Чарноцьким, який писав під псевдонімом Зоріана Доленги-Ходаковського. Вирішальним аргументом на користь локалізації Волиня став документ польського короля Станіслава II Августа 1546 р., в якому поряд із селом Грудек названо "городище Волинське" (нині — с.Грудек Надбужний поблизу м.Грубешів у Польщі). Чарноцький вивчав Волинське городище й висловив припущення, що місто було завойоване Володимиром Святославичем 981 р. разом із Червеном і Перемишлем (згадаймо слова літописця: "й інші міста"). Укріплення його, на думку

вченого, були зруйновані київським князем, розгніваним впертим опором волинян.

Припущення Чарноцького, що не мало в його час під собою нічого, крім інтуїтивних здогадів, виявилось під час перевірки не зовсім безпідставним. Протягом 1952-1955 рр. Волинське городище дослідила група польських археологів під керівництвом професора З.Раєвського. Хоча вони й не знайшли у Волині фортифікацій, зведених раніше XII ст., але висловили думку, що залишки старих укріплень знищили, розчищаючи площу для будівництва нових. Вали, що збереглися, загалом датовані цими археологами XI ст. Водночас "Повість временних літ" початку XI ст. називає Волинь укріпленим містом, форпостом Київської Русі поблизу її західних рубежів. Значна роль цього міста під час війни Ярослава Мудрого з Болеславом Хоробрим 1018 р. може свідчити про те, що на початку XI ст. воно мало добрі укріплення.

На місці Волиня з VII ст. існувало ремісниче поселення, яке принаймні з IX ст., коли воно було вже досить розвинутим, мало укріплений характер. Однак місто Волинь як ремісничо-торговельний осередок зупинилось на котромусь із етапів свого розвитку. Це сталося набагато пізніше від часу, про який ідеться в цьому розділі, а саме в середині XIII ст., коли його відтіснило на другий план новіше місто — Грубешів.

Доводиться визнати, що і Червен, і Волинь відігравали помітну роль як територіальні осередки не пізніше першої чверті XI ст. Далі обидва міста відходять у тінь нового соціального, економічного й політичного центру, навколо якого почала формуватися Волинська земля, — міста Володимир.

Думаємо, що чи не головною причиною швидкого занепаду Червеної й Волиня можна вважати їх недосить вигідне економічне розташування: вони були центрами малосильних сільськогосподарських округ. А це, в свою чергу, негативно вплинуло на розвиток міського життя, пожвавлення ремесел, промислів і торгівлі. Саме тому, мабуть, обидва міста зупинились на середині свого суспільно-економічного розвитку, а їх місце територіальних осередків посіли інші — насамперед м.Володимир.

Визначення рубежів Червенської землі X-XI ст. уявляється важким через бідність і неконкретність свідчень писемних джерел. Обережно використовуючи ретроспективний метод, тобто беручи до уваги відомості про межі території Червенських градів XII-XIII ст., вчені дійшли висновку, що східний кордон * Червенської землі йшов

* Необхідно враховувати всю умовність і відносність цього поняття для раннього феодалізму.

Західним Бутом, північний досягав пізніших Угровська, Верещина і Коміва, західний прилягав до р.Вепр, південний збігався з рубежем Белзького князівства, яке більшість істориків розглядає як окреме територіально-політичне утворення початку XI ст. Вважаємо останню думку безпідставною, оскільки джерела свідчать, що Белзьке князівство утворилось у 60-х роки XII ст., в часи удільної роздробленості.

Не можемо погодитись і з думкою польського вченого С.Кучиньського, котрий твердив, що в X ст. рубіж між польськими племінними союзами мазовшан і лендзян, з одного боку, й бужанами (в їхній території він бачить Червенську землю) — з другого, проходив на схід від лінії, яку утворювали пізніші міста Дорогичин, Берестя, Луцьк, Перемишль, і безапеляційно включив до складу польської етнічної території Червенську, Перемишльську і Белзьку землі. С.Кучиньський зовсім не враховує свідчень археології й тенденційно тлумачить писемні джерела, насамперед "Повість временних літ". Згідно з авторитетним твердженням іншого польського вченого, Г.Ловмянського, червенські поселення були відділені від польської території смугою безлюдних і напівбезлюдних лісів, що тяглися вздовж р.Вепр. Там проходив пізніший русько-польський рубіж.

У нас немає заперечень проти наведеної вище локалізації Червенської землі, хоча децю, зокрема її північний рубіж, і викликає сумніви. Та за сучасного стану фонду писемних і речових пам'яток не уявляється можливим суттєво уточнити межі цієї землі. Зокрема, це стосується її західного рубежу.

Втім, визначення точніших кордонів земель нашо́вхується не лише на труднощі, викликані скупістю й розпливчастістю звісток у джерелах. Як відомо, для часів середньовіччя найточніше засвідчують траси тих чи інших рубежів прикордонні міста. Щодо Червенської землі кінця X-XI ст. наука таких міст не знає.

Становище зміниться лише
в XII ст.

§2. Белзька земля

Починаючи характеристику Белзької землі, зауважимо, що певний час історики вважали її однією з двох складових частин землі Червенської, другою була територія самих Червенських градів. Буквально тлумачачи повідомлення *“Повісті временних літ”* початку 30-х років XI ст., можна справді припускати, що Ярослав Мудрий повернув Русі Червенську землю двома походами. Під 1030 р. джерело відзначає: *“Ярослав Белзьку волость узяв”*, — під наступним, 1031 р., повідомляє про те, що Ярослав і Мстислав Володимировичі оволоділи *“градами Червенськими”*. Але немає впевненості саме в такому тлумаченні цих свідчень літопису. Принаймні можна думати, що на початку 30-х років XI ст. Белз, як і Червен, мав неабияке значення серед західноруських міст.

Згадка літопису про Белз, на жаль, залишається єдиною не лише для XI, а й для першої половини XII ст. Наступна за часом літописна звітка про це місто є в Київському зводі під 1150 р.: *“Володимир (Володаревич галицький — авт.) же в той час стояв біля Белза”*. А повідомлення цього джерела під 1188 р. характеризує його як князівський стіл, що мало поступався самому Володимирі Волинському: *“Роман же поїхав до Володимира, а Всеволод до Белза”*. Ідеться про рідних братів, синів Ізяслава Мстиславича. Всеволод тоді одержав Белз у компенсацію за переданий Рюриком Ростиславичем Романові Володимир.

Центром удільного князівства Белз залишався до кінця XIII ст.: 1288 р. смертельно хворий волинський князь Володимир Василькович закидав своєму користолюбному братові в перших Льву Даниловичу: *“Невже тобі мало, скажи, своєї землі, що ти хочеш Берестя? А сам тримаєш три князівства: Галицьке, Перемишльське і Белзьке!”*

А.Поппе належить цікаве спостереження стосовно динаміки сусідств між Червеном і Белзом. Спираючись на свідчення літописів, польський історик дійшов висновку, що політичний занепад Червена був тісно пов'язаний із зростанням Белза, який від початку XI ст. за своїм значенням не поступався Червену. Вже в першій половині

XIII ст., веде далі А.Поппе, Червен і Белз утворювали один князівський уділ, при цьому дедалі виразніше виступала роль Белза як головного його центру.

Проте ця думка не зовсім узгоджується з кількома повідомленнями Галицько-Волинського літопису. В багатьох випадках Червенська і Белзька землі виступають у джерелах осібно. У записі середини 20-х років XIII ст. Волинського літопису читаємо: *“Данило князь воював з поляками землю Галицьку і біля Любачова, і полонив усю землю Галицьку і Червенську”*. А в повідомленні цього джерела 1288 р. названо столиці удільних князівств. Юрій Львович скаржиться на батька Володимирі Васильковичу: *“Забирає у мене міста, що був мені дав, Белз і Червен, і Холм”*.

Тому природнішим буде вважати, що Белз і Червен за доби роздробленості були столицями дрібних удільних князівств, які під час нескінченних переходів земель від одного князя до іншого подеколи справді могли об'єднуватися в одне князівство, мати спільний князівський стіл.

Археологія дещо додає до бідних відомостей літописів про Белз. Він був розташований у багnistій місцевості, на півострові, утвореному злиттям річок Солокія (притока Західного Бугу) і Річиця, що впадає до неї. З трьох боків древній Белз оточували вали, з четвертої місто було захищене природним крутосхилом. Всередині Белз розділявся ще одним валом, що відокремлював дитинець від окольного града. Місто було зруйноване ордами Батия 1241 р., але, за свідченням Галицько-Волинського літопису, його потім відбудували.

У наступні десятиліття XI ст., коли почала складатись територія Волинської землі, Белз став її порубіжним містом. Не уявляється можливим встановити межі Белзької землі навіть з тією мірою приблизності, з якою це зроблено стосовно землі Червенської. Джерела дають підстави вважати найпівнічнішим містом Белзької землі Всеволож, найпівденнішим — Бузьк. Від Всеволожа збереглося велике городище давньоруського часу на лівому березі Західного Бугу за 35 км на південь від м.Володимир. Виявлено культурний шар X-XI ст. Археолог П.О.Раппопорт пов'язує появу м.Всеволож з ім'ям Всеволода Володимировича, котрий княжив у Володимирі Волинському в кінці X ст. Після зруйнування Всеволожа Володарем і Васильком Ростиславичами в 1097 р. місто було відбудоване, але вже не відігравало помітної ролі в суспільно-політичному житті Західної Русі.

Інше прикордонне місто Белзької землі — Бужськ, давній осередок племінного союзу бужан, — виступає в “Повісті временних літ” досить пізно, під 1097 р. Та М.М.Тихомиров був переконаний,

що Бужськ виник набагато раніше від першої згадки про нього в “Повісті...”, оскільки сама його назва тісно пов’язана з племінною назвою бужан, а ті називаються літописом у недатованій ще частині “Повісті...”, тобто до середини IX ст.

Київський літопис кінця 60-х років XII ст. повідомляє, що Бужськ був стольним градом удільного князівства, де тоді сидів син Ізяслава Мстиславича Ярополк. Заволодівши цим містом, що було вдалині від київського порубіжжя, великий князь київський перетворив його в наділ для свого сина, створивши власний форпост у серці Західної Русі. 1171 р. Бужськ повернув собі Ярослав Галицький, однак київські князі не переставали зазіхати на місто. Того року княгиня Ольга, дружина Ярослава Володимировича, через незгоди з чоловіком втекла з сином Володимиром до Польщі. Звідти Володимир посилає людей до Святослава, сина тодішнього київського князя Мстислава Ізяславича, пропонуючи йому таку угоду: *“Якщо я сяду в Галичі, то Бужськ твій поверну і три міста придам до нього”*. Святослав погодився на це, однак до смерті батька (1187 р.) Володимир не зміг утвердитись у Галичі.

Вперте намагання київських князів із династії Мономашичів заволодіти Бужськом кидає світло на його справді важливе стратегічне значення в боротьбі між київськими і галицькими князями за першість на південноруських землях. Інша справа, що в часи феодальної роздробленості Белзька земля розчиняється у Волинській, яка виникла дещо пізніше.

§3. Перемишльська земля

До найдавніших територіальних утворень на просторі майбутньої Галицько-Волинської Русі належить Перемишльська земля — “горная страна Перемышльская”, як називає її галицький літописець XIII ст. З огляду на те, що в першій звітці “Повісті временних літ” про Перемишль 981 р. той названий перед

Червеном, можна припускати, що вже тоді він був центром осібної землі.

Саме найменування Перемишля має сліди чеського впливу. Польський середньовічний історик Я.Длугош (XV ст.) вважає навіть, що місто засноване чеським князем Пршемислом. Я.Д.Ісаєвич слушно припускає, що Перемишль міг закласти Болеслав II з династії Пршемислідів і назвати його на честь її засновника. Уявляється ймовірним перебування Червенських градів і Перемишльської землі у сфері політичного впливу Чеської держави напередодні закріплення цих територій Володимиром Святославичем у складі Київської держави 981 р.

Історики неодноразово відзначали вигідне географічне положення Перемишля, біля якого проходив давній торговельний гостинець із Регенсбурга через Прагу й Краків на Русь. На жаль, археологічну дослідженість Перемишля слід визнати недостатньою. Згідно з матеріалами розкопок, місто виникло в другій половині X ст. Могутні земляні вали оточували площу близько одного га. В X-XI ст., можливо, між 1018 і 1030 рр., була збудована одноабсидна церква-ротонда. Міська забудова в першій половині XIII ст. мала більше 30 га. На замковій горі відкрито залишки укріпленого князівського палацу в дитинці. Під горою розташоване Підграддя.

“Повість временних літ” відобразила процес поступового згуртування Перемишльської землі навколо її головного міста. Свідчення джерела 1086 р. повідомляє, що в Перемишлі вже існував князівський стіл, на якому сидів Рюрик — старший із братів Ростиславичів.

Того самого року вбивця Ярополка Ізяславича Нерядець *“втік до Перемишля, до Рюрика”*. Коли 1092 р. Рюрик помер, його князівське місце переходить до наступного за віком брата — Володаря. У рішенні знаменитого Любецького з’їзду князів 1097 р. записано: *“Хай кожний тримає отчину свою... А їм же роздав Всеволод (Ярославич київський — авт.) міста: Давидові (Ігоревичу — авт.) Володимир (Волинський — авт.), Ростиславичам — Перемишль Володареві, Теревовль Василькові”*. Всеволод Ярославич помер 1093 р., отже, Володар одержав Перемишльську землю в 1092-1093 рр. А в Любечі Перемишль було визнано спадковим володінням Ростиславичів.

Отже, Любецький з’їзд узаконив отчинний порядок володіння волостями в Руській землі. Постає природне запитання: чому Перемишль і Теревовль були визнані на тому з’їзді отчинами братів Ростиславичів? Можна прийняти припущення М.С.Грушевського, що Ярослав Мудрий у кінці життя надав своєму старшому онукові Ростиславу Володимировичу, котрий на початку 50-х років XI ст. був уже дорослим, західні волості Південної Русі — пізнішу Галицьку землю.

Історики здавна сходяться на думці, що коли 1084 р. Володимир Мономах за дорученням Всеволода Ярославича вигнав Ростиславичів із самовільно захопленого ними Володимира Волинського й відновив на престолі Ярополка Ізяславича, київський князь, щоб утихомирити неспокійних небожів, дав трьом братам землі на території пізнішої Галичини. Несторів літопис знає, що 1087 р. брат Рюрика, не названий на ім'я (то був Володар), княжив у Звенигороді Галицькому.

Протягом 80-х — 90-х років Ростиславичі міцно отаборилися в західних волостях Південної Русі. Можна, отож, вважати, що Всеволод Ярославич віддав їм ті самі землі, які Ярослав Мудрий міг надати їхньому батькові і з яких 1064 р. Ростислава вигнали його дядьки, що складали тріумвірат трьох старших Ярославичів, — Ізяслав, Святослав і Всеволод.

Князівський стіл у Теревовлі, як нам здається, не мав самостійного значення, перебуваючи спочатку в царині впливу Перемишля, а коли виник Галич, — цього стольного града Галицької землі. Не останню роль тут відіграло його окраїнне розташування — на рубежі з Київщиною. На другорядне становище Теревовля вказують слова Володимира Мономаха і Святополка Ізяславича, сказані Володареві після Витечівського князівського “снима” 1100 р.: *“Візьми брата свого Василька до себе, хай буде вам спільна волость — Перемишль”*.

Слід зазначити, що князь Теревовля Василько належав до найбільш яскравих особистостей Русі останньої чверті XI ст. Його біографія вражає насиченістю подіями, несподіваними і драматичними звивами долі. Він був молодшим сином Ростислава Володимировича й, згодом, дочки угорського короля Бели І Ланки. Народився близько 1066 р. Незабаром після смерті батька разом із старшими братами Рюриком і Володарем був вигнаний із Тмутароканя, де княжив Ростислав. 1084 р. брати Ростиславичі захопили Володимира Волинського, але Всеволод дав їм замість нього міста на західних землях Русі. Від початку 90-х років Василько княжив у Теревовлі. Він провадив активну зовнішню політику: 1092 р. в союзі з половцями ходив на Польщу, виношував плани заволодіти нижнім Подунав'ям.

1097 р. волинський князь Давид Ігоревич, що боявся посилення Василька, за сприяння київського князя Святополка Ізяславича схопив Василька в Києві й осліпив, вимагаючи передати йому Теревовльську волость. Володар добився звільнення брата, після чого вони покарали Давида й навіть розбили київського князя Святополка, що хотів відібрати у сліпого князя Теревовль. Володар із Васильком не підкорились рішенню Витечівського з'їзду князів щодо позбавлення їх Теревовльської волості. І надалі Василько брав активну участь у політично-

му житті Давньоруської держави. Вони з братом навіть успішно протистояли сильному київському князю Володимирі Мономаху, що намагався поставити їх у залежність від себе. Помер Василько, як і його брат і соратник Володар, у 1124 р.

Перемишльська земля зберігала дещо відрубне становище й у складі Галицької землі, що сформувалася в XII ст. Коли 1150 р. київський князь Ізяслав Мстиславич пішов на свого брата Володимира, котрий княжив у Володимирі Волинському, той *“втік до Перемишля, а звідти побіг до угрів, до короля зятя свого”*.

У Галицькому князівстві доби його розквіту за Ярослава Володимировича Перемишль — центр удільного князівства — був другим за значенням містом. Зберігав він таку роль і в першій половині наступного століття. 1211 р. три брати Ігоревичі, сини Ігоря Святославича, вокняжились у Галичині. Галицько-Волинський літопис повідомляє: *“Сів же Володимир у Галичі, а Роман у Звенигороді, а Святослав у Перемишлі”*. В Перемишлі скупчувалась ворожа центральній владі Галицького князівства боярська опозиція. В кінці 1230- на початку 1231 р. Олександр Всеволодич белзький після невдалої спроби скинути з галицького столу Данила Романовича *“втік до Перемишля до своїх спільників (ворожих галицькому князеві бояр — авт.), а Василько (Романович — авт.) захопив Белз”* (Галицько-Волинський літопис).

Після навали орд Батия на Русь боярська анархія в Галицькій землі спалахнула з новою силою. Перемишль став одним із головних її осередків. Боярин Григорій Васильович вирішив стати князем Перемишльської землі. Князь Данило зумів придушити боярський заколот і усунув Григорія. Перемишль захопив галицький загін під проводом дворського Андрія. Але і після приборкання боярських олігархів у Перемишлі зберігався удільний князівський стіл, про що свідчить галицький літописець.

Розташування в гірській місцевості, брак добрих шляхів і віддаленість від Галича були головними причинами того, що Перемишльщина протягом XII-XIII ст. залишалась удільним князівством. Не останню роль у цьому зіграли могутні галицькі бояри, проти свавілля яких боролись Ярослав Володимирович у XII ст., Роман Мстиславич і його син Данило — в XIII.

Під час визначення рубежів Перемишльської землі наука стикається з певними труднощами, як і тоді, коли намагається встановити межі Червенської та Белзької земель. Уявляється найбільш прийнятною думка Я.Д.Ісаєвича, за якою територія Перемишльської землі кінця X- першої половини XI ст. в основному збігалася з територією

пізнішого Перемишльського удільного князівства. Цей історик бачить південний кордон Перемишльської землі в Карпатському хребті — у Бойківському і Лемківському Бескидах. Західним рубежем служили карпатські густі ліси поміж Вислоком і Дунайцем, а також Сандомирська пуща від Нижнього Сяну до Вісли. Південно-східний кордон проходив, найімовірніше, по р.Стрий. На північному сході Перемишльська земля стикувалася з Червенською і Белзькою.

Розглянувши динаміку складання і визначивши в загальних рисах обшири територій Червенської, Белзької й Перемишльської земель кінця X-XI ст., можна дійти таких висновків. Ці землі були найдавнішими на просторах пізніших Волині й Галичини. З них почалося формування Галицько-Волинської Русі. Якщо нанести на карту відомі з літописів міста X-XI ст., то побачимо, що всі вони скупчені на відносно невеликому просторі біля витоків Західного Бугу, Південного Бугу, Стрия, Сяну і Вепра. Ця родюча, як порівняти з сусідніми землями, рівнина й стала серцевиною майбутнього величезного державно-територіального утворення.

З двох складових частин Галицько-Волинської Русі першою утворюється Волинська земля. Процеси її формування інтенсивно проходять в XI ст., тоді як Галицька земля складається лише в XII ст. Цю хронологічну різницю красномовно відбиває карта, на якій на території майбутньої Волині можна налічити 16 міст X-XI ст., тоді як на території Галичини — лише 4. Тому природним є намір продовжити це дослідження історії Галицько-Волинської Русі з вивчення Волинської землі.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

ВОЛИНСЬКА ЗЕМЛЯ
В XI-XII СТ.

Головна ідея цього розділу, як і всіх наступних, — не стільки висвітлити складання території Волині, важливе само по собі, скільки простежити становлення й розвиток державного життя на цій давньоруській землі. Виникнення Волинського князівства, усталення його рубежів, послаблення його єдності в добу удільної роздробленості, політична й суспільна ситуація в регіоні — ось що досліджуватиметься передовсім.

§1. Виникнення міста Володимир

Серед руських міст, що народилися в X ст., особливу увагу привертає Володимир — столий град Волинського князівства, яке в основних своїх рисах склалося в XI ст.

Хоча Володимир Волинський засновано ненабагато пізніше від Червена й Перемишля (перша згадка про нього є в “Повісті временних літ” під 988 р.), він не згадується під час характеристики початкового етапу складання майбутньої території Галицько-Волинської Русі. Причина цього полягає в тому, що Волинська земля, осередком якої й був Володимир, почала складатися пізніше, в другій половині XI ст. І це при тому, що свою назву вона одержала від давнього племінного об’єднання волинян, яке посідало частину її майбутньої території.

Писемні джерела не лише XI, а й XII ст. містять дивовижно мало відомостей про Волинь, і тому досліджувати її складання є важкою

справою. Дослідники формування й історичного розвитку цієї землі перебувають у набагато складнішому становищі, ніж їхні колеги, котрі працюють над проблемою виникнення й розвитку Києва і Київської землі, що перебувала у фокусі соціально-економічного та політичного життя Давньої Русі.

Завдяки цьому більшість істориків узагалі не відводять місця Волині на політичній карті західноруських земель кінця X- першої половини XII ст. Найавторитетніший серед них, А.М.Насонов, у книжці "Руська земля" і утворення території Давньоруської держави" писав з цього приводу: "Можна сумніватися в тому, що вся територія, яка відокремлювала Червен від Берестя (основне ядро Волині в XII-XIII ст. — авт.) була в X і в першій половині XI ст. освоєна стосовно данини і суду". Далі вчений твердив, що на сході "...червенська територія межувала з "Руською землею", вона включала течію р.Стир, але не доходила до р.Горинь". Отже, завдяки думці А.М.Насонова та інших відомих учених в науці утвердилась думка, що майбутня територія Волині до другої половини XI ст. частиною була ще не освоєна, частиною входила до складу Червенської землі.

Згідно з відомостями В.М.Татищева, Володимир Святославич "...збудував у землі Червенській град свого ім'я Володимир". Хоча хронологія події визначена помилково (992 р.), відкидати це свідчення не варто, бо серед джерел, якими користувався Татищев, були й невідомі на сьогодні літописи.

"Повість временних літ", розповідаючи під 988 р. про адміністративну реформу Володимира Святославича, котрий замінив у найбільш важливих містах держави місцевих племінних князів своїми синами, повідомляє, зокрема, про те, що київський князь посадив Всеволода у Володимирі. Не варто буквально розуміти це свідчення джерела й вважати тогочасний Володимир стольним градом Волинської землі. Напевне, то була фортеця, що зміцнювала владу київського государя в недавно відвойованій у Чехії Західній Русі. Далі місто Володимир надовго зникає зі сторінок літопису.

Істориків уже давно бентежить незрозуміле зникнення з давньоруських джерел Всеволода Володимировича, посадженого батьком у м.Володимир згідно з адміністративною реформою. О.Є.Пресняков вказав на відзначену Ф.О.Брауном звістку скандинавських джерел, яка повідомляє, що князь Вісівальд утік "за море" 994 р. і загинув на скандинавській землі близько 995 р. Йдеться про давньоісландські саги про Олава Трюгвассона, Олава Святого, Харальда Гренландця та ін., в яких згадується конунг Русі Вісівальд. Сучасні вчені бачать у тому Вісівальді Всеволода Володимировича. Можна припускати,

що Всеволод повстав проти батька, як це зробив Ярослав 1014 р., порвав з ним і пішов “за море” до варягів. Ця звістка саг посередньо підтверджується невідомим нам джерелом пізнього (XVII ст.) Густинського літопису про те, що в 90-х роках X ст. у Володимирі Волинському сидів намісником Володимира інший його син — Позвизд.

Не існує вагомих причин вважати 988 р. часом заснування Володимира чи навіть першою згадкою про місто в літописі, оскільки запис Нестора про посадження Володимиром Святославичем синів у найбільших містах Русі був, найімовірніше, підсумковим. Реформа не могла бути проведена одночасно. Насамперед сини-посадники прямували до вже існуючих міст, що мали місцевих князів. Фортеця ж Володимира могла бути заснована й пізніше.

Необхідно зважати на думку О.Є.Преснякова та інших істориків, що розповідь “Повісті временних літ” про відсилення Володимиром синів до різних міст “страждає тим, що зводить воедино різночасові явища”. Зокрема, у “Казанні про Бориса й Гліба” розповідається, що спочатку у Володимирі Волинському сидів улюблений син Володимира Борис, але потім батько перевів його до Ростова, подалі від хижого Святополка. Це повідомлення давнього джерела здається вірогідним, хоча пояснення мотивів переведення Бориса, а головне, його час викликають сумніви: адже Всеволод зникає з політичного горизонту Русі ще в середині 90-х років, коли до активізації Святополка в політичному житті залишалося ще близько двадцяти років...

Сам Володимир розташований при впадінні р.Смотрич до р.Луг, притоки Західного Бугу, за 20 км від останньої. Місто засноване в багнистій місцевості, що утруднює підхід до нього більшої частини року. Археологічні джерела свідчать, що Володимир протягом тривалого часу залишався невеликим містом з мало розвинутими ремеслами й торгівлею. Археолог М.К.Каргер встановив, що до середини XII ст. у Володимирі не будували кам'яних церков. А збудовані з каменю храми в давньоруських містах були показником їхнього багатства.

Розміри первинної фортеці можна вважати невеликими. Контур валів, що збереглись, нагадує півколо. Лише в XII ст. Володимир переніс фортецю й переступив через її вали. А вже Галицько-Волинський літопис XIII ст. зображує Володимир величезним і прекрасним містом. Це узгоджується з матеріалами археологічних розкопок. Імовірно, що піднесення Володимира розпочалося за княжіння в ньому одного з героїв цієї книжки Романа Мстиславича (1170-1199 рр.).

Зрозуміло, що скромне місто-фортеця, яким був Володимир кінця X-XI ст., не могло справляти достатнього консолідуючого впливу на землі, які до нього тяжіли. Не випадково, мабуть, саме поняття

Волинь, Волинська земля досить пізно з'являється в писемних джерелах. Вперше зустрічаємо згадку про неї в "Повісті временних літ" лише під 1077 р., коли в боротьбі за владу в Руській землі між Ярославичами *"Всеволод же пішов назустріч Ізяславу, на Волинь, і там вони уклали мир"*. Суттєво, що Волинь згадана тут принагідно, оскільки в ній було укладено мир між братами, які сперечалися за Київ.

§2. Волинь у політичному житті Русі XI ст.

Від року адміністративної реформи Володимира Святославича у Володимирі Волинському сиділи сини київського князя. Цей порядок зберігався й за Ярослава Мудрого, згідно з заповітом якого 1054 р. володимирський стіл дістався одному з його молодших синів: "Ігореві Володимир". На рік кончини Ярослава у цьому місті якийсь час перебував старший брат Ігоря Святослав, переведений 1054 р. за тим же заповітом до Чернігова.

Спочатку Ізяслав — старший Ярославич, що формально заступив батька в Києві, примирився з переданням Володимира із землею Ігореві. Під тим же 1054 р. "Повість временних літ" констатує: *"Початок князювання Ізяслава в Києві. Прибувши до Києва, Ізяслав сів там, Святослав сів у Чернігові, Всеволод у Переяславлі, Ігор у Володимирі, Вячеслав у Смоленську"*. Втім, Ізяслав не став єдиновладним князем у Давньоруській державі. Під тиском двох молодших братів він погодився на організацію з ними тріумвірату. З 1054 по 1073 р. Руссю купно управляли Ізяслав, Святослав і Всеволод Ярославичі, всі важливі рішення приймаючи разом. Коли 1057 р. у Смоленську помер Вячеслав, тріумвіри посадили там Ігоря, забравши у нього Волинь і не передавши її його синові Давиду. Слід думати, що Ізяслав Ярославич просто приєднав Волинську землю до своїх київських

володінь. Напевне, це сталося після смерті 1060 р. Ігоря, котрий вважався формально волинським князем до смерті. Мовлене посередньо підтверджується вже цитованою статтею "Повісті..." 1077 р., згідно з якою Ізяслав перебував на Волині, найімовірніше, у власній волості.

Доречно згадати, що, за відомостями В.М.Татищева, після смерті Ігоря внук Ярослава Ростислав Володимирович був переведений дядьками-тріумвірами до Володимира. Однак літописи цього не знають. О.М.Андріяшев вважав таку думку цілком імовірною, тому що згодом діти Ростислава добивалися для себе волостей саме на Волині. Та вчений помилився: насправді Ростиславичі з 80-х років XI ст. прагнули здобути волості в майбутній Галицькій землі, де й одержали їх.

Лише епізодом було князювання на Волині Олега — сина Святослава Ярославича. Коли 1073 р. Святослав за підтримки брата Всеволода відібрав у Ізяслава великокнязівський стіл, він посадив Олега у Володимирі. Але після смерті батька 1076 р. Олег втратив Волинь, яка перейшла до Ізяслава, про що згадує в своєму "Повчанні дітям" Володимир Мономах: *"І Олег прийшов, з Володимира виведений"*.

Після загибелі Ізяслава Ярославича в кривавій битві з князями-ізгоями Олегом Святославичем і Борисом Вячеславичем на Нежatinій Ниві в жовтні 1078 р. Київ перейшов до його брата Всеволода. Той визнав спадкові права гілки Ізяслава на Волинську землю, про що свідчить Нестор: *"Всеволод же сів у Києві, на столі батька свого і брата свого, взявши владу у всій Руській землі. І посадив сина свого Володимира в Чернігові, а Ярополка Ізяславича у Володимирі, додавши йому Турів"*. Коли згадати, що за життя Ярослава Мудрого Ізяслав сидів саме в Турові*, то перед нами — складання, хай і в загальних рисах, погляду в суспільстві (виразником його думки був літописець) на Волинь як на родинне володіння дому Ізяслава, тобто — князівський домен.

Зовсім не так дивився на Волинь син Ігоря Давид, що вважав її своєю "отчиною". Ця колоритна постать заслуговує на те, щоб розповісти про неї докладніше. Він належав до числа князів-ізгоїв: синів Ігоря й Вячеслава Ярославичів та Ростислава Володимировича, котрі після смерті батьків нічого не одержали від тріумвірів-Ярославичів і прагнули повернути собі бодай частину "отчини". Він народився близько 1058 р. у Смоленську, де княжив тоді його батько. Після кончини Ігоря Ярославича малий Давид був хтозна-де. На політичній сцені він несподівано з'явився 1081 р., коли разом з іншим ізгоєм,

* В Іпатіївському списку "Повісті временних літ" під 1054 р. оповідається про хворобу Ярослава і зазначається: *"Ізяслав тоді княжив у Турові"*.

Володарем Ростиславичем, заволодів Тмутороканем. 1083 р. його вигнав звідти Олег Святославич, котрий вважав Тмутороканське князівство своєю спадковою власністю. 1084 р. Давид пограбував візантійських купців у дніпровському порту Олешія. Щоб якось утихомирити бунтівного ізгоя, київський князь Всеволод Ярославич дав йому Дорогобуж, що був головним містом області Погорина, яка межувала з Київською землею.

Розташований на лівому березі р.Горинь, Дорогобуж виник, імовірно, в середині XI ст. Він згадується в "Правді Ярославичів" (укладена близько 1072 р.), де сказано, що за вбивство старшого конюха слід заплатити 80 гривен; його забили дорогобужці. На думку одного з головних дослідників "Руської Правди" М.М.Тихомирова, цей штраф наклав на дорогобужців Ізяслав Ярославич 1068 р. Доводиться констатувати, що місто майже не вивчене археологами. Збереглися залишки укріплень. Від часу появи в Дорогобужі Давида місто і область Погорина, що тяжіла до нього, стали своєрідним резервним фондом, звідкіля великі князі київські брали землі для роздавання своїм васалам.

Гранично скупі звістки "Повісті временних літ" про долю Волинської землі і стосунки в численній родині Ярославичів не дають можливості створити скільки-небудь повну картину політичного і суспільного життя на цій землі впродовж другої половини XI ст. Беручи до уваги подальший розвиток подій, можна припускати, що енергійний Давид не задовольнився глухим Дорогобузем і добивався й далі володимирського столу. Інакше важко зрозуміти, чому раптом нерішучий і несміливий Ярополк Ізяславич (у його некролозі Нестор відзначає: *"Був блаженний князь цей тихий, лагідний, смирний і братолюбивий"*) наступного 1085 р. *"...хотів іти на Всеволода, послуховавши злих радників"*. Найімовірніше, Ярополк бачив причину зазіхань Давида на його володимирський стіл у сприянні великого князя. Справді, Дорогобуж був у загрозливій близькості від Володимира, і Ярополк не почувався безпечно в сусідстві з несамопитим Давидом.

Дізнавшись, що Всеволод послав проти нього з військом свого сина Володимира Мономаха, *"Ярополк же, залишивши мати свою й дружину (військову — авт.) у Луцьку, втік до Польщі"*. Щоб покарати двоюрідного брата, котрий вийшов з-під покори київському князеві, Мономах посадив у Володимирі Давида, щоправда, на короткий час. Повернувшись із Польщі, втікач приніс каяття до Мономаха, *"уклав мир з Володимиром (Всеволодичем — авт.)... Ярополк же сів у Володимирі"*. Все це описує *"Повість временних літ"*.

І все ж Ярополк почувався у Володимирі невпевнено й швидко по тому (*"перечекавши небагато днів"*) пішов до Звенигорода на Ростис-

славичів, котрі підтримували претензії Давида на волинське княжіння. Однак, як повідомляє "Повість...", він не дійшов трохи до міста і був забитий підсланим його ворогами вбивцею, якимось Нерядцем. Вбивця втік до Перемишля, де княжив тоді Рюрик Ростиславич, що дає підстави вважати: того Нерядця підіслали Ростиславичі. Слушною видається думка, що вони діяли вкупі з Давидом, якому після смерті Ярополка знову дісталася Волинь. Можна припускати, що Всеволод Ярославич зважив на "отчинні" права Давида на Володимир із волостю.

Приблизно в той час Перемишльська земля була закріплена Всеволодом за Рюриком Ростиславичем, а після його смерті 1092 р. — за його молодшим братом Володарем. Третій брат, Василько, одержав Теревовль із волостю. Погорина, а також Берестейська волость дісталась самому Всеволоду київському, від якого їх успадкував разом із Київською землею Святополк Ізяславич 1093 р., про що дізнаємось із його слів, сказаних 1097 р. з приводу осліплення Василька Ростиславича: *"Повідав мені Давид Ігоревич, що Василько брата твого вбив, Ярополка, і тебе хоче вбити і захопити волость твою, Турів і Пінськ, і Берестя і Погорину..."* ("Повість временних літ").

1097 р. у Любечі відбувся з'їзд князів, на якому перед лицем половецької небезпеки було проголошено гасло відстоювання єдності держави: *"Навіщо губимо Руську землю, самі на себе свари наводячи? А половці землю нашу розкрадають і радіють, що нас роздирають міжусобні війни. Хай з цієї пори об'єднаємося щиросердо і будемо охороняти Руську землю..."* Любецький з'їзд, як уже мовилося, узаконив принцип спадкового володіння волостями: *"Хай кожний тримає отчину свою"*. За Давидом Ігоревичем, згідно зі свідченнями "Повісті...", була закріплена Волинь зі стольним градом Володимиром.

Однак відразу після з'їзду "добрий порядок" у Руській землі було насильницьки й брутально порушено. Змовившись із київським князем Святополком Ізяславичем, Давид Ігоревич схопив у Києві Василька, який гостював там, відвіз його до Білгорода й осліпив. Можна припускати, що слабкий володар Святополк боявся посилення Ростиславичів і виходу їх із-під влади київського державного центру. Напевне, і Давид просто боявся Ростиславичів, котрі володіли, як випливає з подальшої розповіді "Повісті временних літ", набагато більшими військовими контингентами, ніж волинський князь.

Таке нахабне порушення Любецького міжкнязівського договору і зрадницьке осліплення Василька викликало величезне обурення на Русі. Під тиском суспільної думки панівного класу Святополк і Володимир Мономах оголосили Давида поза законом. Руські князі доручили Святополкові покарати злочинця. Розпочалася кривава

феодална війна у західних землях Південної Русі, що тривала з 1097 по 1100 р. У цій війні Святополк Ізяславич провадив подвійну гру, намагаючись заволодіти як Волинню, так і Теробовльським князівством.

Коли Давид дізнався про загрозу з боку об'єднаних сил Святополка і Мономаха, він запропонував Василькові, якого тримав у полоні, мирову: *“Якщо хочеш послати мужів своїх (до Мономаха — авт.) і якщо Мономах повернеться (з походу проти Давида — авт.), то дам тобі будь-яке місто: або Всеволож, або Шеполь, або Перемиль”*. То були глухі містечка поблизу волинського стольного града, котрі через таке розташування не могли мати самостійного значення. Але Василько був настроєний непримиренно... (*“Повість временних літ”*).

Тоді, відкинувши дипломатію, Давид пішов на південь — *“зайняти Василькову волость. І зустрів його Володар, брат Васильків, біля Бужська. І не насмілювався Давид вступити в бій з Васильковим братом Володарем і зачинився в Бужську”*. Володар обложив його в тому місті, й Давидові довелося відпустити Василька. Тепер уже Ростиславичі переходять у наступ. Навесні того самого 1097 р. їхні дружини увірвалися на Волинь — літописець фіксує їх біля м. Всеволож. Давид зачинився у Володимирі, проте йому довелося видати на страту Ростиславичам тих бояр, які, за словами Нестора, підбили свого князя осліпити Василька. Лише після цього Володар із Васильком пішли з Волинської землі.

Коли Давид Ігоревич опинився у політичній залежності від Ростиславичів і перестав бути впливовою фігурою в політичній грі на Русі, до перебігу подій втрутився Святополк київський. Він пообіцяв прогнати Давида, прагнучи насправді заволодіти Волинню. Двічі протягом 1097 р. Давид тікає від Святополка *“в Ляхи”*, не насмілюючись чинити опір великому князю київському. Але під кінець 1097 р., як свідчить *“Повість временних літ”*, воєнне щастя, здавалось, усміхнулося Давидові. Йому пощастило перемогти Святополкового сина Ярослава й союзних тому угрів, після чого він здобув Сутейськ і Червен, а далі обляг Володимир. Утім, здобути стольний град Волині йому не вдалося. Прибула від Святополка підмога раптово напала на обложників, а городяни здійснили вилазку *“і почали рубати воїнів Давидових, і побігли Давид і Мстислав, племінник його”*. Щоправда, того самого року Давид знову захопив Володимир, але ненадовго. 1098 р. він назавжди втратив стольний град і, отже, саму Волинь: *“Святополк узяв собі Володимир і посадив у ньому сина свого Ярослава”* (*“Повість временних літ”*).

За рішенням Витечівського князівського “снима” 1100 р. в Давида відібрали Володимир і дали йому невеликі міста у Східній Волині, ближче до Києва: Бужськ, Острог, Дубно і Чорторийськ. Потім його перевели до Дорогобужа, де він, згідно зі свідченням “Повісті...”, закінчив свої дні 25 травня 1112 р.

По тому основна частина Волинської землі надовго опинилася в руках Ярослава — сина Святополка. Принагідно відзначимо, що розподіл волинських земель за рішенням Любецького з’їзду 1097 р.

виявився, хоч як це дивно, довговічним: приєднані до Києва волинські області залишалися при ньому до середини (Берестейська) і навіть до третьої чверті (Погорина) XII ст.

§3. Межі й міста Волинської землі на першому етапі формування

На кінець XI ст. Волинська земля, що перебувала в процесі створення, посідала територію від Берестя на Західному Бузі на Півночі до Бужська і Вигошів у верхів’ях Серета на Півдні. Її порубіжними містами на Заході були Сутейськ і Червен, на Сході — Дорогобуж і Острог. Незначна кількість відомих із літопису XI ст. волинських міст, рідкість і скупість згадок у джерелах про цю землю позбавляють вчених можливості визначити рубежі Волині для початкового етапу її складання. У тій її частині, яку становили Червенська і Белзька землі, значних змін не сталося, а в межи-річчі Стиру й Горині, що почало тоді заселятися, рубежі ще просто не встановились. Це станеться в першій половині наступного, XII ст.

Одним із найдавніших міст Волинської землі було сильно висунуте на північ Берестя. Вперше місто з’являється на сторінках “Повісті временних літ” під 1019 р. Розгромлений Ярославом Володимировичем Святополк Ярополчич через Берестя втік до Польщі. Однак авторитетний Новгородський перший літопис старшого зводу вперше називає

це місто під 1017 р.: *“Ярослав пішов до Берестя”*. На ґрунті розгляду свідчень джерел, насамперед руських літописців, про боротьбу між спадкоємцями Володимира Святославича за київський престол Г.Ловмянський припускає, що місто Берестя існувало до 1016 р. і входило до складу князівського уділу Святополка. В період міжусобиць місто було зайняте польським військом і утримувалося ним до 1022 чи навіть до 1031 р. Припущення Г.Ловмянського видається ймовірним.

А.М.Насонов гадав, що Берестя виникло ще раніше, в другій половині X ст., й було повернуте собі Руссю 981 р. разом із Перемишлем, Червеном та “іншими містами”. На його думку, порубіжна з Польщею руська територія на півночі починалася з Берестейської волості. Тому, вважає він, було природним, що серед “інших міст”, які перейшли з чеської сфери впливу до руської, було й Берестя. Слушним є припущення А.М.Насонова, що коли польський князь Болеслав Хоробрий 1018 р. *“городи Червенські зайняв”*, як сказано в *“Повісті временних літ”*, то Берестя також перейшло до Польщі. Формулу цього літопису під 1022 р. *“...прийшов Ярослав до Берестя”* історик тлумачить як констатацію факту остаточного закріплення Берестейської волості за Руссю.

Берестя з волостю надовго потрапило під владу безпосередньо київських князів. Наступна згадка в *“Повісті...”* про це місто датується 1097 р., коли Берестейська волость належала Святополку Ізяславичу. Тому вважаємо безпідставною думку білоруського археолога П.Ф.Лисенка, нібито в кінці X- на початку XI ст. Берестя входило до складу Туровського князівства. Джерела про це мовчать.

Другим за значенням після Володимира містом Волинської землі в XII ст. був Луцьк. Однак у кінці XI ст. він ще не відігравав помітної ролі в житті Волині. Щоправда, там, напевне, уже 1085 р., коли Луцьк уперше згадується *“Повістю временних літ”*, існували якісь укріплення, під захистом яких Ярополк Ізяславич залишив свою матір і втік до Польщі, рятуючись від гніву Всеволода і виконавця волі останнього Володимира Мономаха. Це припущення залишиться гіпотетичним доти, доки археологи як годиться не вивчать фортифікації давньоруського Луцька. Як відзначав О.О.Ратич, *“древній Луцьк належить до тих стародавніх руських міст, археологічні дослідження яких не велись, а археологічний матеріал було виявлено під час випадкових будівельних і господарських робіт”*. В останні роки становище змінилося на краще. Луцька археологічна експедиція відкрила фундаменти церков, різноманітні археологічні матеріали VII-IX ст. Проте й понині залишається відкритим питання: коли виникло місто Луцьк.

Висувалося припущення, що Луцьк був осередком племінного союзу лучан, яких начебто згадує Константин Багрянородний у сере-

дині Х ст. Таку можливість припускав М.М.Тихомиров. Та сучасна наука скептично ставиться до такої думки. На наш погляд, вирішальним аргументом проти припущення М.М.Тихомирова є та обставина, що "Повість временних літ" не знає племені лучан, зате їй відомі під цим ім'ям самі жителі Луцька 1085 р., коли в джерелі вперше згадане саме місто.

Лише на середину ХІІ ст. Луцьк перетворюється в помітне місто, хоча й залишається в тіні Володимира. З 1154 р. він був центром удільного князівства у Волинській землі. В ХІІ ст. Луцьк мав сильні укріплення. 1149 р. його шість тижнів безуспішно облягав Андрій Боголюбський, а 1155 р. не зміг здобути Ярослав Володимирович галицький.

Луцьк посідав важливе місце в політичному житті Волині й усієї Південної Русі. Там накопичували сили для боротьби за Київ Мономахівці, а володимиро-волинські князі знаходили там притулок, коли тимчасово втрачали Володимир. Лише заволодівши близько 1227 р. Луцьком, Данило Романович одержав можливість об'єднати під своєю владою всю Волинь. Можна додати до цього, що Луцьк був великим ремісничо-торговельним центром завдяки розташуванню на торговельному гостинці з Києва до Праги й Регенсбурга.

Далеко на південний схід був висунутий інший волинський град — Вигошів, непрямо згаданий у "Повісті временних літ" під 1097 р.: *"Мстислав зачинився в граді із засадою (залогою — авт.), що складалась із берестян, пінчан, вигошівців"*. Природно, йдеться про жителів Вигошіва. З цього повідомлення літопису вчені минулого століття зробили висновок, що Вигошів стояв неподалік від Берестя й Пінська. Однак це уявляється малоймовірним: навряд чи Мстислав збирав своє військо лише від волостей, що сусідили одна з одною.

Світло на місцезнаходження Вигошіва проливає, нам здається, свідчення Київського літопису 1152 р.: *"І прийшов Ізяслав (Мстиславич — авт.) до Володимира (Волинського — авт.), послав посадників своїх до міст, на них же був цілував хрест Володимир (Володаревич — авт.): до Шумська, до Тихомля, до Вигошіва, до Гнійниці"*. У цих словах досить точно окреслений південно-східний регіон Волині середини ХІІ ст., що межував із Галицькою землею. Ймовірно, м.Вигошів стояло на місці с.Вишгородок Лановецького району Тернопільської області.

Не менше дискусій викликало й питання щодо локалізації Перемиля. Читач, певно, пам'ятає, що Давид Ігорович, силкуючись домовитися з осліпленим ним Васильком, пропонував йому *"або Всеволож, або Шеполь, або Перемиль"*. Звідси випливає, що всі перелічені міста мали стояти недалеко одне від одного. І все ж таки неясно, де саме

стояв Перемиль. Певну ясність вносить повідомлення Галицько-Волинського літопису. Влітку 1233 р. Данило Галицький разом із своїм союзником Володимиром Рюриковичем київським стримували наступ угорського війська королевича Андрія біля Перемиля і *“билися за міст”* — отже, місто стояло на річці.

Схоже, вирішує питання про місцезнаходження Перемиля свідчення того самого літопису, що відноситься приблизно до кінця 1286 р.: *“І так пішов Телебуга (ординський воєвода — авт.) на Польщу, зібравши сили багато. Коли він підійшов до Горині, зустрів його Мстислав (Данилович — авт.) з питвом і дарунками; і пішов звідти повз Крем'янець до Перемиля”*. Далі орда посунула до Бужковичів. Цей шлях пролягає повз сучасне с.Перемиль Горохівського району Волинської області. Воно розташоване на лівому високому березі р.Стир, де збереглось велике городище овальної форми. Біля села стояли п'ять курганів. Під час археологічних досліджень 1963-1964 рр. у шарах XI-XIV ст. виявлено залишки наземних і напівземлянкових жител. Знайдено сліди залізодобувної та залізобробної промисловості, кераміка, сокири, свердла, кам'яні форми для відливання прикрас, що свідчать про існування в місті розвинутого ремісничого виробництва.

Точно датується в *“Повісті временних літ”* поява на політичній сцені ще одного волинського міста — Сутейська. В 1097 р. *“Ярослав (Святополчич — авт.) втік до Польщі й прибіг до Берестя, а Давид (Ігоревич — авт.), захопивши Сутейськ і Червен, з'явився несподівано й захопив володимирців”*. У наведеному тексті йдеться про події міжусобної війни поміж руськими князями, спричиненої підступним полоненням і осліпленням Давидом Василька Ростиславича. Сутейськ згадано також у *“Повчанні”* Володимира Мономаха в описі подій близько 1069 р.: *“Ходив у Переяславль до батька, а після пасхи з Переяславля до Володимира (Волинського — авт.) — в Сутейську мир укласти з поляками”*.

Обидва наведені свідчення джерела про Сутейськ дають можливість вважати, що це місто було розташоване недалеко від Червена і Володимира. Городище виявлене біля с.Сонсядка Замостьського повіту Польщі. Напевне, вали Сутейська сягали висоти 6-7 м. Відкрито могильник X-XI ст. Значний інтерес становлять згадані на городищі олов'яні печатки Давида Ігоревича, названого в літописі при згадці про Сутейськ 1097 р. Висловлювалося припущення, що місто засноване в 30-х роках XI ст. Ярославом Мудрим, але воно базується більше на логіці, ніж на матеріалі джерел. Сутейськ стояв на рубежі Волині з Польщею.

На східному кордоні Волинської землі було м. Турійськ, вперше згадане "Повістю временних літ" 1097 р. Тоді бояри Давида Ігоревича "Лазар і Василь повернулися до Турійська", рятуючись від гніву Василька Ростиславича у віддаленому куті Волині. Вчені локалізують Турійськ на місці сучасного смт з такою ж назвою у Волинській області. Збереглось городище у вигляді правильного кола діаметром 100 м. Судячи з культурного шару, Турійськ міг бути збудований у другій половині X- на початку XI ст.

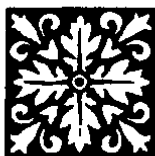
Розташований поблизу Луцька Шеполь належав до числа міст, які 1097 р. Давид Ігоревич пропонував осліпленому ним Василькові Ростиславичу, щоб той утримав від походу на Волинь Володимира Мономаха. Це — єдина згадка про Шеполь у джерелах взагалі. Вчені сходяться на думці, що місто розташовувалося там, де нині с.Шепель Рожищенського району Волинської області. На березі р.Става (ліва притока Стиру) знайдено городище, обведене валом і ровом, а біля нього — селище. Культурний шар археологи сумарно відносять до давньоруського часу. Судячи з усього, Шеполь був невеликим і незначним містом.

До подібних міст Волині на межі XI і XII ст. належав і Дубен, розташований на місці сучасного Дубна. 1100 р., як мовилось, Давид не одержав бажаного Володимира, натомість, за рішенням Витечівського з'їзду князів, йому дали Дубен і ще кілька таких самих другорядних з погляду політики та економіки міст. Дубен розташований над р.Іква, серед непролазних боліт; збереглося древнє його городище. Під час розвідкових робіт виявлено культурний шар часів Київської Русі.

Серед виділених Давиду Святополком Ізяславичем і Володимиром Мономахом 1100 р. міст був і Острог. Він розташований на злитті Ікви з Горинню, в області Погорина, на рубежі Волині й Київської землі. На жаль, археологічно місто не досліджене, а згадка в літописі про нього під 1100 р. залишається єдиною і для межі XI та XII ст., і для всієї першої половини XII ст.

Таким чином, з кінця XI ст. джерела дають можливість говорити про усталення рубежів Волинської землі. Отже, процеси її складання проходили досить інтенсивно й одержали нові імпульси з початком

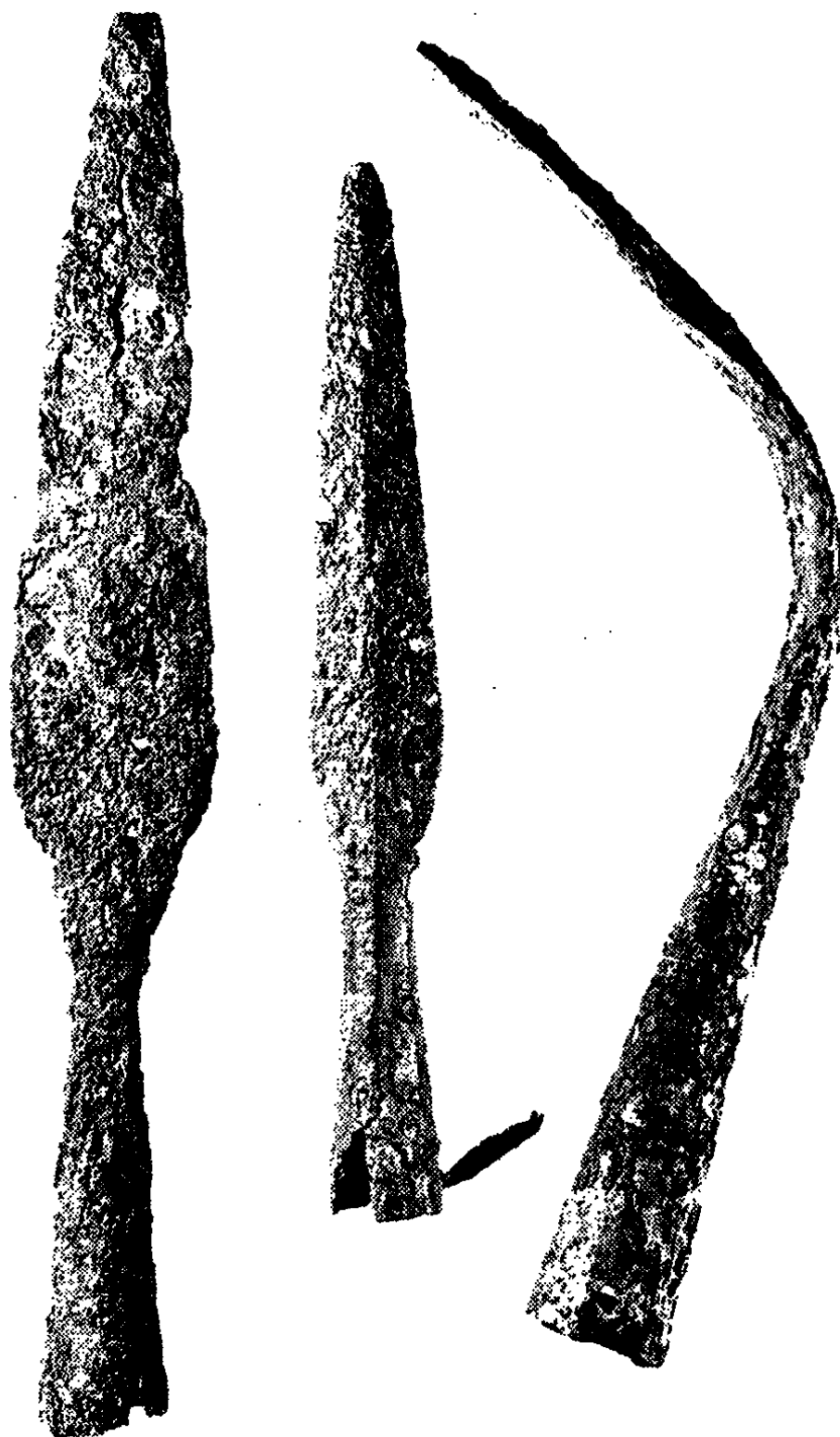
XII ст. Ці імпульси лежали в царині міжкнязівського суперництва навколо Волині.

БѢНГОЛОВИ ВАСИТѢША ВОТМѢ ЗЛА СВОЯ. ГОЛОВИ ВГОЛОВИИ
 ВОРОБѢ ВПОЗАСТѢИ. И ПАКА ВОЗГАРАХОГА ГОЛОВИЦИ.
 И ВОКАТѢТИ. И ВОСѢ. И ВОЛИ И ДРИМЫ. И НЕВѢДО РАИ
 НЕГРѢ. И КАЗѢ ГАСИТИ ВСНБОДПОРЫ ВОЗГОРѢША. И
 ПОБѢГОША ЛЮДНЕ ИЗ ГРАДА.

Рис. 9. Придушення князем народного повстання.
 Мініатюра з Радзивілівського літопису

*Рис. 16. Наконечники списів. XII-XIII ст.
Із розкопок м.Ізяслав на Волині*

§4. Ярославичі в змаганнях за Волинь у першій третині XII ст.

Перехід Волинської землі до рук Ярослава Святополчича після того, як 1100 р. у Витчеві її відібрали в Давида Ігоровича, означав перетворення цієї землі в політичний придаток Київщини. Справа швидко йшла до виокремлення Волині у спадкове володіння лінії Ізяслава, старшого сина Ярослава Мудрого, тобто в князівський домен.

Попервах становище Ярослава на Волині було досить міцним. Щоправда, 1101 р. на цю землю заявив свої права інший Ярослав — син забитого Нерядцем 1086 р. Ярополка Ізяславича. На Любецькому і Витечівському з'їздах Ярославу Ярополчичу, напевне, не дісталось нічого, і він вирішив силою добути собі Берестейську волость, розташовану на далекій північній периферії Волині й слабо пов'язану адміністративно з м. Володимир. Але ще у 80-х роках Берестейщина перейшла під егіду київських князів, і Святополк Ізяславич не стерпів свавільства Ярополчича.

“Повість временних літ” за звичаєм лаконічно описала цю буденну з позиції київського книжника подію: *“Заратився Ярослав Ярополчич у Бересті, і пішов на нього Святополк. І застав його у місті і захопив його, і закував (у кайдани — авт.) і привів його до Києва”*. Це сталося 1101 р. Під впливом київського митрополита Святополк випустив Ярополчича з “поруба”, але залишив жити під наглядом у Києві. Наступного року *“втік Ярослав Ярополчич з Києва, першого жовтня. Того ж місяця в кінці обманув Ярослав Святополчич Ярослава Ярополчича і захопив його на Нурі (річка — авт.) і привів його до батька свого Святополка, і посадив його в кайдани”*. Здається ймовірною думка історика Волині О.М.Андріяшева, що Ярополчич прагнув утекти до Польщі (адже Нур тече на заході Волині), сподіваючись одержати підтримку своїх зазіхань на Берестейщину і, можливо, на Волинь узагалі. У Києві Ярослав Ярополчич скоро й помер, і син Святополка Ярослав зміг спокійно сидіти у Володимирі Волинському.

Становище змінилося, коли по смерті Святополка 1113 р. в Києві вокняжився Володимир Мономах. Послідовно проводячи політику реставрації єдиної централізованої монархії свого діда Ярослава Мудрого, Мономах поширив великокнязівську владу на Київську, Переяславську, Смоленську і Ростово-Суздальську землі. А далі настала черга Волині. Незгоди між великим київським і волинським князями почалися незабаром після утвердження Мономаха на київському столі. Джерела по-різному пояснюють причини конфлікту Ярослава Святополчича з великим князем. В.М.Татищев на підставі якоїсь відомої йому пам'ятки робить такий висновок: "Ярослав Святополчич, князь володимирський, був сам людиною неспокійною, до того ж під'юджуваний поляками у Володимира (Мономаха — авт.) область по Горині відняти, а для цього увійшов у союз із поляками, щоб спершу Ростиславичів володіння позбавити". Никонівський літопис висуває іншу версію: "Ярослав Святополчич відіслав від себе жону свою, Мстиславову дочку, онуку Володимирову, і за те пішов на нього Володимир Мономах". Здається, версія Татищева є більш вірогідною.

У Погорині тоді формально княжив Всеволод — син Давида Ігоревича, але ця область по суті входила до складу київського великокнязівського домену. Не дивно, що Володимир Мономах не дозволив Ярославу захопити її. Тим більше, що, коли вірити Татищеву, цей князь зазіхав і на володіння Ростиславичів: Перемишльщину і Тереховщину. Певна річ, конфлікт із Мономахом міг підігріти й розрив Ярослава з дружиною. Хоч би як там було, сутичка між владним сюзереном і непокірним васалом стала неминучою, особливо в світлі централізаторської політики, яку проводив Мономах.

Під 1117 р. "Повість временних літ" повідомляє: "Того року ходив Володимир на Ярослава до міста Володимира, з Давидом і Ольговичами, і Володарем, і Васильком (Ростиславичами — авт.), і оточили вони його у Володимирі й уклали мир з Ярославом". Перед нами — наочна демонстрація могутності й політичних можливостей великого князя київського, котрий привів для приборкання Ярослава підвладних йому князів Руської землі. "Коли Ярослав покорився і вдарив чолом дядькові своєму Володимирові, — веде далі Нестор, — Володимир дав йому наказ про все, звелівши йому приходити до нього: "Коли тебе покличу".

Приходити з військом на заклик свого сюзерена було першим обов'язком васала в середньовіччі. Таким чином, Мономах міцно прив'язав Ярослава до своєї колісниці. Та гордий князь не побажав примиритися зі своїм залежним становищем і зробив спробу звільнитися від

підлеглості загальноруському урядові, використавши іноземну допомогу. Під 1118 р. Київський літопис, наше головне джерело з історії Волинської землі, пише: *“Вибіг Ярослав Святополчич з Володимира до Угрів, і бояри його відступили від нього”*. Текст цієї статті спотворений випадінням фрази: *“Володимир же послав сина Романа до Володимира княжити”*, що читалася після слів *“і відступили від нього”*. Це випале свідчення зберіг Лаврентіївський літопис.

Коли на початку 1119 р. Роман помер, Володимир Всеволодович посадив там іншого сина — Андрія, перетворивши в такий спосіб Волинь на київську волость. А тим часом Ярослав Святополчич перебрався з Угорщини до Польщі, де сподівався знайти дійовішу підтримку в своїх родичів. Адже його батько Святополк став ріднею польським князям, видавши 1102 р. свою дочку Збиславу за Болеслава Кривоустого. Польські феодали, що прагнули заволодіти західноруськими землями, охоче підтримали Ярослава.

1120 чи 1121 р., як свідчить Київський літопис, *“послав Володимир Андрія з поганими (половцями — авт.) на Польщу, й повоювали її”*. Важко сумніватися в тому, що похід волинського князя з половецькою ордою на Польщу був відповіддю на агресивні дії західного сусіда, який підтримував Ярослава Святополчича. Про це красномовно свідчить запис того самого джерела наступного року: *“Приходив Ярослав назад, не добувши нічого”*. Досвідчений воєвода Фома Ратиборич, котрий ще 1116 р. водив руські раті на Дунай проти Візантії, зумів відкинути польське військо.

Нарешті, як свідчить київський літописець, 1123 р. *“прийшов Ярослав Святополчич з уграми, поляками, з чехами, і з Володарем і Васильком Ростиславичами, і безліч воїнів було з ним, обступили вони місто Володимир. Андрій же сидів тоді в ньому”*. Цікаво відзначити, що до коаліції пристали ворогуючі як з польськими князями, так і з самим Ярославом Ростиславичі: ймовірно, вони сподівалися звільнитися з-під обтяжливого сюзеренітету київського государя.

Становище Андрія виявилось критичним: за свідченням літопису, *“Володимир не встиг з Києва з Мстиславом, сином своїм”*. Проте під час об'їзду м. Володимир Ярослав загинув від рук когось із обложених, і коаліція вмить розпалася: *“Угри ж і поляки, і Володар, і Василько розійшлися кожний до себе”*. Внаслідок цього Волинська земля була закріплена за домом Володимира Мономаха.

Його син Андрій залишився на волинському столі. Літописи майже не згадують про обставини його княжіння у Володимирі. Відомо лише, що він був покірний своєму братові, великому князеві київському Мстиславу (1125-1132 рр.), ходив з дружиною за його велінням

“на кривичів”, тобто до Полоцької землі 1127 р. А 1135 р. другий син Мономаха, Ярополк, що став великим князем 1132 р., “дав Переяславль Андрієві, братові своєму, а Володимир (Волинський — авт.) Ізяславу Мстиславичу”, тобто небожу.

Можна думати, що бездітний Ярополк виконав таким чином обіцянку, яку дав конаючому Мстиславу, — турбуватися про його дітей. Ще раніше він перевів до Переяславля з віддаленого Новгороду Великого Всеволода — старшого сина Мстислава. Це викликало обурення Юрія Довгорукого, котрий, напевне, побачив у вчинкові Ярополка оголошення Всеволода своїм наступником: зазвичай князь, що сидів у Переяславлі, вважався на Русі спадкоємцем київського государя.

У міжусобиці, що розгоралася, Юрій Володимирович на цей час захопив Переяславль, але до боротьби втрутився ще один син Мстислава — Ізяслав. Він зумів притягнути на свій бік чернігівських Ольговичів. І все ж таки Мстиславичам не пощастило повернути собі Переяславль. Він дістається Андрієві Володимировичу, а на Волині 1135 р. сідає один із найвизначніших нащадків Володимира Мономаха, його внук Ізяслав. Всеволоду Мстиславичу довелося повернутися до Новгороду Великого, де він княжив раніше.

Про першу половину життя Ізяслава наука не знає майже нічого. Народився на схилі XI ст. Провів дитячі роки в Новгороді Великому, де княжив його батько. З'явився на політичній арені досить, як на той час, пізно — коли йому виповнилося тридцять років. Спочатку княжив у небагатому чернігівському місті Курськ. 1129 р. дядько Ярополк посадив його на почесний, хоча й підупалий уже стіл Полоцька. Десь тоді батько Мстислав одружив Ізяслава з незнаною на ім'я германською принцесою.

Коли 1132 р. в Києві сів дядько Ізяслава Ярополк, він дав небожеві Переяславль. У ті часи сидіння в Переяславлі дозволяло претендувати на київський стіл. Певно, Ізяслав не приховував таких своїх намірів, бо інакше важко пояснити, чому це 1134 р. Ярополк перевів його подальше від Києва, до Володимира Волинського. Відтоді Ізяслав спокійно княжив на Волині до зміни князя в Києві. Коли великим князем став Всеволод Ольгович чернігівський (1139 р.), він вирішив вигнати Мстиславичів з усіх їхніх володінь. Але похід Всеволода проти Ізяслава закінчився невдачею. Йому довелося укласти мир з волинським князем, та ще й пообіцяти заповісти йому київський стіл по своїй кончині.

У 1141 р. в Переяславлі помер Андрій Володимирович, і цей надзвичайно важливий з погляду стратегії стіл, зважаючи на його близь-

кість до Києва, зробився вакантним. Всеволод Ольгович вирішив замінити його сумирним старцем Вячеславом, найстаршим серед живих тоді синів Мономаха, й перевів його туди з Турова, сказавши, за свідченням Київського літопису: *“Піди до Переяславля, до отчини своєї”*. Тоді ж Всеволод підтвердив права Ізяслава Мстиславича на м. Володимир.

Але 1143 р. в Переяславлі знову сідає Ізяслав Мстиславич, ще раз виявивши намір заволодіти київським престолом. Він спробував заручитися підтримкою свого дядька Юрія Довгорукого, але марно: той сам претендував на Київ. Дядько з небожем розійшлися суперниками, й це, певно, заклало зерна ворожнечі між ними, що буйно проросли через три роки.

У науці заведено пояснювати раптову появу Ізяслава на переяславському столі як наслідок невдалої спроби братів Всеволода, Ігоря і Святослава Ольговичів силою відняти Переяславль у Вячеслава (цим вони так налякали старого, що він кинув усе й повернувся до глухого, загубленого в пущах Турова). Нам, однак, здається, що вокняжіння Ізяслава в Переяславлі стало наслідком його угоди з київським князем. Ізяслав віддав Святославу — синові Всеволода Ольговича — Володимир Волинський.

Князювання Святослава Всеволодича на Волині було невиразним і коротким. Разом із галицьким князем Володимирком Володаревичем Всеволод послав його 1143 р. на допомогу польському князеві Владиславу, своєму зятеві, що боровся з феодальною опозицією. Але 1145 р. Володимирко вийшов з покори київському князеві. Певно, він прагнув не лише звільнитися з-під верховної влади Всеволода, а й прибрати до рук Волинь.

Старіючий і вже тяжко хворий Всеволод Ольгович зумів швидко зібрати велике військо, куди входили загони залежних від нього південноруських князів і союзні польські, стрімко пішов на “многоглаголивого” (так його іронічно називає київський літописець) Володимирка і завдав йому нищівної поразки. Володимиркові довелося заплатити величезну контрибуцію: 1400 гривень срібла, тобто близько 230 кг.

Смерть Всеволода Ольговича 1146 р. відкрила шлях Ізяславу Мстиславичу на Київ. Проти непопулярного серед киян Ігоря Ольговича, котрому Всеволод заповів київський стіл, спалахнуло повстання, що закінчилось вокняжінням Ізяслава. Однією з перших його великокнязівських дій було позбавлення Святослава Всеволодича Волинського князівства. Ізяслав, як свідчить Київський літопис, *“вивів Святослава з Володимира”*. В компенсацію він дав йому п’ять дрібних міст

на сході Волинської землі (Бужськ, Межибоже, Котельницю та ін.), що не становили єдиної волості. Тим самим Ізяслав перетворив Святослава на дрібного удільного князика.

Є достатні підстави вважати, що Ізяслав Мстиславич розглядав добутий ним Волинь як придаток до великокнязівського столу в Києві й міцно тримав її в руках, збираючись перетворити на спадкове володіння дому Мстислава Великого, сина Мономаха. На користь такої думки свідчить оповідь Суздальського літопису під 1146 р.

Після вигнання Ольговичів з Києва й вокняжіння там Ізяслава Мстиславича старший у роді Мономашичів, Вячеслав, чекав, що небіж добровільно поступиться йому, відповідно до канонів феодальної ієрархії, великим княжінням. Не дочекавшись цього, він вирішив, за порадою близьких до нього бояр, розпорядитися Волинню: *“Володимир зайняв і посадив у ньому Андрійовича”* (Володимира, свого небожа — авт.). Ізяслав анулював цей акт і навіть позбавив Вячеслава Туровської волості.

Приблизно два роки, слід гадати, Волинь перебувала в руках самого Ізяслава Мстиславича, а 1148 р. він передав її своєму братові. За словами київського літописця, *“... тієї осені прислав Ізяслав з Києва (до Новгороду Великого — авт.) сина свого Ярослава, і прийняли його новгородці. А Святополк вивів через злість його і дав йому Володимир”*. Іншого свого брата, Володимира, київський князь посадив у Луцьку, де той згадується Київським літописом в описі подій 1149 р.

У змаганнях з Юрієм Довгоруком за київський престол Ізяслав не раз опинявся у Володимирі Волинському, й літописець усвідомлював законність його перебування в місті. Як власне володіння розглядав він і Луцьк, про що свідчить київський книжник. Тому слід розглядати його братів, котрі правили в цих містах, не як удільних князів, а як великокнязівських намісників, що “держали” й “блюли” Володимир і Луцьк, а не володіли ними.

Навіть остаточно утвердившись у Києві 1151 р., Ізяслав не відмовився від Волині. Він, як повідомляє київський літописець, і далі розглядав Святополка лише як представника київського столу у Володимирі: *“Пустив Ізяслав брата свого Святополка до Володимира — Володимира блюсти”*. Коли незабаром по тому, в 1154 р., Святополк помер, Ізяслав послав до Володимира свого молодшого сина Ярослава, тому що старший, Мстислав, спадкоємець батьківської влади, за традицією княжив у Переяславлі.

Саме з цього часу Волинська земля виокремилась у напівсамостійне князівство. Причину цього необхідно шукати не в діяльності

окремих князів чи в особливостях відносин між південноруськими князями і не в зміні правових норм (зокрема в порядку престолонаслідування), а в тих зрушеннях у державній структурі Київської Русі, які принесло з собою настання удільної, або феодальної роздробленості.

§5. Волинь часів удільної роздробленості (друга половина XII ст.)

У другій половині XI- на початку XII ст. у Давньоруській державі пожвавились процеси розвитку продуктивних сил, що потребувало приведення їм у відповідність виробничих відносин і кардинальної перебудови форми держави. У різних землях: Новгородській і Галицькій, Волинській і Смоленській, Суздальській і Чернігівській, Полоцькій і Рязанській — виросла і збагатилась земельна знать, боярство. Вотчинники-феодалі почувалися повними господарями в своїх укріплених замках і маєтках, накопичивши запаси харчів на випадок облоги. Бояри мали власні військові загони, що незрідка могли протистояти князівським дружинам. Вони перестають бути зацікавленими в загальноруських походах проти зовнішнього ворога, в яких могли втратити життя і залежних від себе людей, віддаючи перевагу одержанню сталої ренти від підлеглого населення.

Складові частини Давньоруської держави — князівства і землі — напередодні настання доби удільної роздробленості настільки виросли й зміцніли, що київський центр із великим князем на чолі перестав бути для них неодмінною умовою подальшого розвитку, а в ряді випадків навіть заважав їхній панівній верхівці у проведенні внутрішньої та зовнішньої політики.

Разом із тим вступ Київської Русі в період роздробленості зовсім не означав розпаду держави, як думали в минулому і як дехто з істо-

риків вважає сьогодні. Сталося певне обособлення земель і князівств у складі держави внаслідок наростання процесів феодалізації суспільства. В умовах удільного життя Давньоруської держави, коли землі й князівства мали більшу, ніж раніше, економічну й політичну автономію, входили в силу господарські, соціальні й культурні зв'язки, що сприяли консолідації країни і відповідали всенародному прагненню до злуки земель і князівств у централізованій державі. Землі й князівства об'єднувала спільність культурних явищ і процесів.

На зміну ранньому феодалізму й породженій ним формі держави — ранньофеодальній відносно централізованій монархії — в 30-50-і роки XII ст. прийшов розвинутий феодалізм, що приніс іншу — федеративну форму держави. Київська Русь перетворюється з одноосібної монархії на федеративну. Відтоді держава управляється колективно основними князями. Все це не могло не відбитись на процесах складання територій земель і князівств Давньоруської держави, і серед них — Волинської й Галицької земель.

А.М.Насонов, один із найбільших знавців проблеми складання державної території Київської Русі, писав, що з настанням удільної роздробленості "території окремих феодальних князівств наче відливаються, більш-менш стабілізуються, набуваючи стійкої форми". Далі історик розвинув цю тему, відзначивши, що в другій половині XI ст. і в перші десятиліття XII ст. землі й князівства, які об'єднувались навколо тих чи інших великих міст, "прийшли в зіткнення між собою, і на значному протязі з'ясувались рубежі й утворилась суцільна (хоча й розділена рубежами) державна територія". Приймаючи це тонке спостереження А.М.Насонова, висловимо сумнів у накресленій ним хронології процесу: за нашим переконанням, він розпочався в середині - другій половині XII ст. і закінчився в XIII ст. Його породили сили феодальної роздробленості.

Досить кинути погляд на карту західних земель Південної Русі, на яку нанесені найдавніші міста на території Волині (до 1100 р.), щоб переконатися в тому, що осередком утворення Волинської землі були Червенська і Белзька землі. Перші міста майбутнього волинського регіону виникають саме тут. А раніше нами не раз наголошувалося на прямому й безсумнівному зв'язку між виникненням міст і формуванням земель. Немає також сумнівів у тому, що далі почала освоюватися територія на південно-східному рубежі Волинської землі, яка перебувала в стадії складання, — там, де розташовані Дорогобуж, Острог і Вигошів. Ця тенденція зберігається і в XII ст.: на його середину майже всі міста Волині зосереджені в її східній частині.

На наш погляд, це було спричинено близькістю волинських земель до Київської землі, яка склалася значно раніше й справила, таким

чином, каталізуючий вплив на Волинь. Не можна також забувати про свідому діяльність київських князів, спрямовану на включення Волинської землі до складу свого домену, котрі часом поширювали свою владу на всю область волинської території, що перебувала в процесі формування. Не дивно, що найбільш інтенсивно в соціальному, економічному та інших відношеннях розвивались райони, які безпосередньо прилягали до Київської землі.

У науці вже відзначався феномен посиленого зростання кількості й розмірів давньоруських міст протягом XII ст. М.М.Тихомиров на фундаменті ретельної статистики, виконаної на матеріалі основних літописів, підкреслив: "Найбільша кількість міст показана в наших джерелах для XII ст." З наведених ним свідчень літописів для всієї держави випливає, що масові згадки про міста на Русі починаються з 40-х років цього століття. Аналогічна картина спостерігається і на Волині. З 17 міст, що вперше згадуються в джерелах першої половини XII ст., лише одне, Чорторийськ, назване на його початку, всі інші з'являються в звістках літописів 40-х років.

Причини посиленого містобудування на Русі саме з 40-х років XII ст. криються, поза сумнівом, у глибинних процесах соціально-економічного й політичного розвитку Східної Європи, що знайшли вияв у настанні доби феодальної роздробленості. В синтетичній характеристиці цієї доби Б.О.Рибаків відзначав: "Важливим елементом середньовічного суспільства були міста, що розвивались у ту пору особливо бурхливо й повнокровно".

Городяни були великою економічною і політичною силою, на яку звичайно спиралась князі та їхні намісники. Господарська могутність міст була важливим стимулом розвитку земель, які до них тяжіли. Можна вважати, що становлення Волинської державної території крокувало нога в ногу з розвитком її міст.

Для першої половини XII ст. уявляється можливим говорити вже про конкретну фіксацію частини волинських рубежів, насамперед східних, хоча остаточно Волинська земля складається в другій половині XII-першій третині XIII ст. Немає потреби, як це зазвичай робиться в історико-географічній літературі, докладно описувати той чи інший рубіж, називаючи річки, урочища, пустоші, ліси. Зовсім не відкидаючи значення природних географічних рубежів, вважаємо усе ж таки найбільш точним для давньоруської доби визначати напрям кордонів за допомогою порубіжних міст. Крім того, не завжди щастить встановлювати кордони в межиріччях, степах, взагалі на рівнині. З погляду на мовлене, назовемо основні порубіжні міста на сході Волині на середину XII ст. — часу, коли вона стає окремим князівством. Найбільш

північними містами на східному волинському рубежі з Київщиною були Чорторийськ і Мичеськ. Чорторийськ — те саме волинське місто XII ст., що згадується в літописі на початку цього століття. Розташований на р.Стир, Чорторийськ уперше названий у “Повісті временних літ” при викладі рішення Витечівського князівського з’їзду стосовно порушника спокою Руської землі Давида Ігоревича: “Дубен і Чорторийськ” йому дав від себе великий князь київський Святополк Ізяславич. Як залежний від київського государя, Чорторийськ згаданий у київському літописі під 1142 р. Це дає певні підстави бачити в ньому київське місто, як гадали деякі дослідники процесів складання Київської землі.

Однак конкретно-історичне студіювання свідчень літописів переконує в іншому: Чорторийськ був усе ж таки волинським містом. Інша річ, що 1100 р. Святополк Ізяславич, скориставшись усобицями, викликаними осліпленням Василька Ростиславича й виною в тому Давида, поставив Волинь у більш тісну, ніж раніше, залежність від київського столу. Ця залежність тривала до середини XII ст., і немає нічого дивного в тому, що, посадивши сина у Володимирі, Всеволод Ольгович розглядав Волинську землю як власне володіння й роздавав там своїм васалам міста, і не лише порубіжні з Київщиною. Адже в повідомленні Київського літопису 1142 р. серед волинських міст, що їх він віддав братам, поряд із Чорторийськом названі віддалені Берестя й навіть Дорогичин, який стояв на західному рубежі.

Тому суто умоглядним, таким, що ігнорує конкретні свідчення джерел і загальну політичну ситуацію, видається припущення П.Ф.Лисенка щодо приналежності Чорторийська в XII ст. до Туровського князівства, у ті часи залежного від Києва.

Стислої згадки Нестора про Чорторийськ під 1100 р., здається, досить, щоб бачити у ньому вже помітне місто, оскільки він входив до числа городів, що їх віддали Ігореві як компенсацію за втрату ним основної частини Волині з м. Володимир. Напроти, нам мало відомо про статус Мичеська (нині с.Великий Мидськ у Рівненській області), іншого порубіжного міста, теж розташованого в Погорині. 1150 р. Ізяслав Мстиславич київський і волинський зіткнувся з Володимирком галицьким. Судячи з контексту повідомлення київського літописця, Мичеськ стояв на кордоні поміж Київською і Волинською землями. У березні 1151 р. Ізяслав, що трохи раніше на час втратив Київ, знов утверджується в стольному граді. Володимирко не знав про те й, ідучи на Київ, зупинився в порубіжному Мичеську, де дізнався, що Ізяслав уже в столиці. Тому галицький князь не наважився в’їхати в Київську землю й повернув до Галича.

На південь від Мичеська розташоване ще одне місто Волині поблизу київського рубежа — Пересопниця. Хоча Пересопниця й не належала до власне прикордонних міст, про неї варто сказати докладніше, і не лише тому, що в другій половині XII ст. то було одне з найбільших міст Волині. Пересопниця була столицею невеликого, але старого удільного князівства, що існувало протягом трьох чвертей століття й тяжіло до другого за значенням осередку Волині — Луцька.

Вже при першій своїй появі на сторінках Київського літопису під 1149 р. розміщена на Стублі (притока Горині) Пересопниця виступає як удільний стіл, на якому сидить найстарший Мономашич: *"І прийшов Юрій (Довгорукий — авт.) до брата Вячеслава в Пересопницю"*. Наступного року *"дав Юрій Андрієві синові Турів, Пінськ і Пересопницю. Андрій уклонився батькові своєму, пішов і сів у Пересопницю"*. Напевне, на середину XII ст. Пересопниця була вже чималим містом, якщо Андрій Юрійович Боголюбський віддав їй перевагу перед давнім Туровом.

У перебігу міжусобної боротьби в Пересопниці часто змінювались князі, іноді по кілька разів на рік, аж доки нарешті в цьому удільному князівстві не утвердились Мстиславичі. За свідченням Галицько-Волинського літопису, останнім пересопницьким князем був Мстислав Ярославич на прізвисько Німий, що княжив приблизно з 1221 по 1226 рр. Він помер 1226 р., а невдовзі зійшов зі світу і його син Іван, після чого Пересопницьке князівство увійшло до складу Волинського князівства Василька Романовича.

Далі східний рубіж Волині, спускаючись на південь, сягав р. Корчик, притоки Случі. Тут стояло порубіжне місто Корчеськ (нині м. Корець Рівненської області). Його порубіжне розташування видно з першої згадки про нього в Київському літописі за 1150 р. Тоді Ізяслав Мстиславич прямо сказав синові Юрія Довгорукого Глібу, що Корчеськ стоїть на кордоні Волині по р. Горинь. Ця річка як порубіжна (між Київською і Волинською землями) виступає і в Суздальському літописі під 1139 р. Археологічно Корчеськ не досліджений. Про те, що місто було добре укріплене, свідчить його городище, оточене валами і ровами.

Разом із Горинню східний рубіж Волинської землі повертав на південний захід, де найбільш південним містом був згаданий уже Вигошів. А далі кордон прямував до Бужська.

Для першої половини XII ст. не уявляється можливим особливо конкретизувати західний рубіж Волинської землі. Найімовірніше, він збігався з давньою західноруською межею з Польщею. Те ж саме залишається сказати й про північний кордон, бо міста в північній частині Волині з'являються пізніше. Можна лише стверджувати, що коли в

кінці XI ст. найпівнічнішим волинським містом було Берестя, то на середину XII ст. рубіж князівства був просунутий на північ по Бугу, сягнувши Дорогичина.

Отже, найбільш північним містом Волині на її західному кордоні був Дорогичин, що стояв на високому правому березі Західного Бугу. Він уперше згадується в джерелі під 1142 р. серед волинських міст, розданих київським князем Всеволодом Ольговичем своїм братам: Берестя й Дорогичин, Чорторийськ і Клечеськ (Київський літопис). Проте, згідно з археологічними дослідженнями, появу міста можна віднести до другої половини - кінця XI ст. Дорогичин був одним із найбільших осередків ремесла і торгівлі на західноруських землях, про що, зокрема, свідчать знахідки біля городища більше 10 тис. товарних свинцевих пломб, які привішували головним чином до хутр.

Таким чином, протягом першої половини XII ст. на рубежах Волині виникають міста, що захищали ці рубежі й служили прихистком для місцевого населення в разі ворожого нападу. Однак кордони Волинської землі більш-менш чітко встановлюються з другої половини XII ст. Остаточно Волинська державна територія складається вже в XIII ст. Принаймні саме тоді джерела найбільш точно фіксують її рубежі. Значною мірою це пояснюється наявністю для XIII ст. докладного джерела, що присвячене історії Волині й Галичини, — Галицько-Волинського літопису. Але не тільки цим.

Територія Волині, як і, ще більшою мірою, Галичини, почала складатися, коли порівняти з наддніпрянськими землями, — Київською, Чернігівською та Переяславською, — пізніше, тож і завершився цей процес із запізненням, а саме в XIII ст. Отже, з середини XII ст. Волинська земля стала напівсамостійним князівством, що входило до федерації східнослов'янських земель і князівств. У кінці життя Ізяслава Мстиславича Волинь дісталась його молодшому синові Ярославу, оскільки старший, Мстислав, будучи наступником батька, сидів недалеко від Києва, у Переяславлі. Але по смерті батька (1154 р.) Мстиславові не пощастило зайняти Київ. Він був змушений залишити переяславський стіл — після вокняжіння в Києві 1155 р. Юрія Довгорукого Мстиславу однаково не вдалося б всидіти на ньому! — й піти на Волинь, до Луцька. Володимир був захоплений його дядьком Володимиром Мстиславичем...

Та наступного, 1156 р., як пише київський книжник, *“Мстислав Ізяславич наїхав нападом на дядька свого на Володимира у м. Володимир, схопив дружину його і матір його і посадив їх на вози і повіз до Луцька. А дядько його Володимир утік до Перемишля... звідти побіг до Угрів, до короля, зятя свого”*. Мстислав самочинно вокня-

жився у Володимирі, звідки через рік його спробував вибити Юрій Довгорукий, збираючись віддати Волинь своєму небожеві Володимирі Андрійовичу, батько якого княжив там колись. Але Мстислав відсидівся за валами Володимира, й тоді Довгорукий посадив Володимира Андрійовича у Пересопниці, додавши до неї Дорогобуж і всі погоринські міста.

Таким чином Погорина знову повернулася до київських князів, перетворившись на своєрідний резервний фонд, звідкіля вони надавали землі васалам. У той час бачимо на Волині два князівські столи: у Володимирі, де сидів Мстислав, і у Луцьку, де княжив його менший брат Ярослав.

Несподівана смерть Юрія Довгорукого 1157 р. відкрила шлях на Київ Мстиславові Ізяславичу. Оволодівши Києвом, він повернувся до Володимира, посадивши в стольному граді Русі свого дядька Ростислава смоленського, як засвідчує київський літописець. Аж до смерті Ростислава (1167 р.) Мстислав княжив на Волині й зберігав з ним добрі стосунки, хоча часом не обходилося без взаємних територіальних претензій. Можна думати, що в другій половині 50-х - 60-х років Мстислав Ізяславич знову приєднав до Волині Берестейську волость, яка ще 1153 р. належала Володимиру Андрійовичу. В 1167 р. Мстислав став великим князем київським. Але ненадовго.

1169 р. коаліція з північно-східних, західних і південних князів, за якою стояв Андрій Боголюбський, хоча головну роль у ній відігравали чернігівські Ольговичі — Олег та Ігор Святославичі, штурмом здобула Київ. Мстиславу довелося піти на Волинь: як і за його батька, володимирський стіл був резервним на випадок невдачі в Києві.

У Володимирі Мстислав Ізяславич став помалу збиратися з силами. Спочатку він забрав у Володимира Андрійовича Погорину, далі в союзі з галицьким, туровським і городенським князями та за підтримки чорних клобуків 1170 р. заволодів Києвом. Однак його становище в стольному граді було вкрай непевним. Він не зміг вибити з Вишгорода свого ворога Давида Ростиславича, а тим часом проти нього рушила рать підтримуваного Андрієм Боголюбським брата останнього, Гліба. Мстиславові знову довелося йти до Володимира Волинського. Цікавою видається форма, в яку київський літописець одяг повідомлення про його вимушений відхід: *“Брати ж мовили йому: “Поїдьмо до своєї волості, трохи перепочинемо, знову повернемося”*. Як бачимо, Волинь уже визнавалася волостью Мстиславичів, їхнім доменом.

Проте того самого року Мстислав помер, доручивши дітей братові Ярославу, що княжив у Луцьку. Ярослав присягнувся братові не шукати волості під його дітьми (Київський літопис), визнавши тим самим

поділ Волині на Володимирське і Луцьке князівства. Втім, існували у Волинській землі й незначні столи: в Бересті, де княжив Володимир Мстиславич (помер 1171 р.), у Червені, де сидів його брат Святослав, котрий володів ще й Бужськом, і в Белзі, що належав іншому братові, Всеволоду. Про ці дрібні удільні князівства наука має досить уривчасті й бідні відомості.

Навіть про м.Володимир і територію, що тяжіла до нього, після вокняжіння там 1170 р. Романа, старшого сина Мстислава, в джерелах якийсь час немає звісток. Причину цього, певно, можна бачити в тому, що Київський літопис — наше головне джерело дослідження історії Волинської землі — мало використав волинські літописні записи 70-х років XII ст., — якщо вони велися, звичайно.

Тим більш цікавою уявляється реконструкція життєпису цього найбільш яскравого волинського, а згодом галицько-волинського князя. Роман Мстиславич належав до числа особливо уславлених героїв давньоруської історії. Полководець і лицар, державний діяч і дипломат, він стоїть поряд із такими видатними особистостями, як Володимир Святославич і Ярослав Мудрий. Мабуть, тому, подібно до Володимира Святославича, Роман оспіваний у билинному фольклорі. Так само, як билини про Володимира “Красне Сонечко”, билини про Романа малюють його ідеальним князем-полководцем, захисником рідної землі.

§6. Роман Мстиславич, князь волинський

Він був сином Мстиславича і польської княжни Агнеси, дочки Болеслава, прозваного Кривоустим. Є підстави вважати, що народився Роман на початку 50-х років XII ст. Політичну кар'єру почав у юності, коли його батько на час добився київського княжіння. Під 1168 р. київський літописець відзначив: “Прислали новгородці до Мстислава, просячи сина у нього (в кня-

зі — авт.), і той дав їм Романа". Це було зроблено за традицією: з часів Володимира Святославича у Новгороді сиділи старші сини київських князів.

Наступного року Мстислав Ізяславич втратив київський престол і відступив до м. Володимир, звідкіля ще якийсь час намагався повернутись до Києва. Марність його спроб зрозуміло новгородське боярство. 1170 р. воно "*вказало шлях князеві Роману*", як делікатно висловився новгородський літописець, тобто вигнало його. Молодий князь якраз одержав звістку про смерть батька у Володимирі Волинському. Не гаючи часу, він прямує на Волинь і на довгі три десятиліття осідає у Володимирі. Його життя і князювання в тихому й провінційному тоді місті мало відоме історикам. Дрібний, по суті удільний князь майже не привертав уваги літописців, що зосередили її на масштабних фігурах київського, суздальського, чернігівського, галицького та інших можновладців Русі. Тому історикам залишається з певною часткою вірогідності лише відтворювати обставини і перебіг Романового правління у Волинському князівстві.

Зважаючи на державотворчі дії Романа по тому, як він став великим галицько-волинським князем, можна припускати, що в роки нескінченного (як, імовірно, йому самому здавалося) волинського сидіння він створив власну модель державного керування. Праправнук Володимира Мономаха, він з юних літ зрозумів, що коріння сильної князівської влади криється в незалежності від земельної аристократії. Тому він послідовно обмежує сваволю бояр, придушує спрямовану проти нього феодалну опозицію. Польський історик XV ст. Ян Длугош із якогось давньоруського джерела дізнався, що Роман приборкав духовного князя — володимирського єпископа, котрий чинив опір його централізаторським заходам.

Подібно до інших князів, Роман спирався на могутню, віддану йому бойову дружину, чудово озброєну й вишколену. Але, на відміну від багатьох інших володарів, він дбав про широку суспільну підтримку своїм заходам, спираючись на середні й вищі верстви городян багатьох волинських міст, насамперед стольного Володимира. Це дозволило суттєво зміцнити центральну владу в князівстві, піднести його економічну й військову потугу.

Вже в другій половині 80-х років XII ст. волинський князь зважився розпочати боротьбу за об'єднання Волинської землі з Галицькою, певна річ, під власною рукою. Та лише наприкінці XII ст., 1199 р., йому вдалося утвердитись у Галичі, який він оголосив стольним градом новоствореного Галицько-Волинського великого князівства. З того часу літописи й західні хроніки докладно розповідають про могутнього

суверена одного з найсильніших давньоруських князівств. Однак Романова слава переможця хижих половецьких ханів бере початок ще з тих часів, коли він був скромним волинським князем.

Вірні своєму обов'язкові писати лише про сильних світу, в якому вони жили, літописці замовчали перший переможний похід Романа проти половецьких ханів. Історики дізнались про нього з твору візантійського історика Нікіти Хоніата, сучасника подій, а також із кількох звісток західноєвропейських хроністів. Один із них патетично писав, що Роман здійснив низку походів у Степ, якими "зупинив половецькі нашествия". Звернемося до більш докладної розповіді Нікіти Хоніата. 1197 чи 1198 р. половецькі орди вдерлись у придунайські землі Візантії, спустошили їх і наближались уже до Константинополя. Столиця Імперії опинилась тоді під серйозною загрозою. Та раптом на ворога з тилу вдарив руський князь Роман і завдав йому нищівної поразки. Половці розбіглися. Візантія була врятована.

Давньоруські літописи знають лише про наступні походи Романа Мстиславича на половців, які він здійснив, уже будучи великим галицько-волинським князем. 1202 і 1204 рр. Суздальський літописний звід повідомляє, що 1202 р. половецькі орди вдерлись на Переяславщину й південну Київщину. Коли половці вже повернулися додому, Роман наздогнав їх за річкою Рось, розбив, розігнав і відняв полонених і награвоване. Холодної зими 1204 р. князь зібрав південноруських володарів і швидко пішов до Половецького степу, розгромив військо ханів і повернувся додому із здобиччю й визволеними з неволі руськими людьми. У посмертному панегірику Романові галицький книжник у високих тонах тогочасного красного письменства емоційно писав, що князь "кинувся був на поганих (язичників) мов лев, був сердитий, мов рись, і нищив їх, немов крокодил, і переходив землею їх, мов орел, був хоробрий, неначе тур".

Наприкінці 90-х років XII ст., як мовилось, Роман втрутився на прохання Візантії в її війну з половцями. Напевне, між ним та імператором існувала союзницька угода. 1200 р. до Константинополя завітало посольство Романа на чолі з Твердятою Остромиричем, яке зустрів там новгородський паломник Добриня.

Добрі стосунки між Романом й імператором Візантії були широко відомі на Русі та серед її сусідів. Цим пояснюється кілька легенд, що пов'язують нашого героя з Візантією. Наприклад, Ян Длугош у XV ст., залежні від нього польські історики XVI ст. і український Густинський літопис XVII ст. повідомляють, що після здобуття Константинополя учасниками IV Хрестового походу в 1204 р. візантійський імператор Олексій Ангел втік у Галич до князя Романа,

котрий прийняв його “з великою честю”. Ця легендарна версія досі побутує серед істориків та філологів-русистів. Зокрема, її поділяють академіки Д.С.Лихачов і Б.О.Рибаків.

Але з візантійських і західноєвропейських джерел відомо, що насправді імператор Олексій зник з обложеного хрестоносцями Константинополя ще влітку 1203 р., якийсь час блукав у материковій Греції, а далі потрапив у полон до одного з проводирів хрестоносців маркіза Боніфація Монферратського, котрий вислав його до своїх володінь в Італії. Згодом колишній імператор звільнився і почав боротьбу за владу з государем Нікейської імперії (виникла на уламках Візантії в Малій Азії) Федором I Ласкарем. У битві поблизу Антіохії Олексія Ангела захопили в полон і ув'язнили в одному з монастирів Нікеї, де він невзабарі й помер.

Фантастична історія про втечу візантійського імператора до Галича ґрунтується на давній версії (Длугош запозичив її з якогось не відомого нам давньоруського джерела), нібито Роман Мстиславич близько стояв до Олексія Ангела, був навіть йому другом, тому імператор не бачив кращого місця для притулку, ніж Галич. Напевне, в цій легендарній оповіді проглядає спогад про справжню втечу майбутнього візантійського імператора Андроніка Комніна 1164 р. до Ярослава Галицького.

Хоча відносини з Візантією належали до головних у зовнішній політиці Романа Мстиславича, проза життя змушувала його приділяти більше уваги буденним стосункам із західними сусідами, котрі постійно загрожували його державі. Князь узяв участь у міжусобній боротьбі між претендентами на загальнопольський престол у Кракові — синами Казимира Справедливого та їхнім дядьком Лешком. За розповіддю польського хроніста Кадлубка, у кривавій битві на річці Мозгава 1196 р. Роман допоміг Казимировичам. Тому вони підтримали Романа в його змаганнях за об'єднання Галицької й Волинської земель.

Майже одночасно волинський князь завдав поразки спорідненим із литовцями войовничим племенам ятвягів. Агресивні й настирливі ятвязькі князьки постійно зазіхали на західні землі Волині, грабували порубіжні міста й села. Тому, як оповідає Київський літопис, 1198 р. Роман “ходив на ятвягів мститися, бо вони воювали його волость”. За цими скупими словами криється грандіозна перемога волинського государя над ятвязьким союзом племен — ятвяги перебували тоді на стадії розкладу родоплемінного ладу. Пам'ять про цю перемогу князя збереглася в прийдешніх поколіннях. Польський хроніст XVI ст. Мацей Стрийковський доніс до нас народний переказ про те, що Роман запрягав литовських бранців (насправді — ятвягів) у плуги.

А пізній російський “Докладний літопис” додає до цього: “Один литвин, що в плузі тягнув, навчившись руської мови, сказав: “Романе, Романе, худим (бідним — авт.) живеш литвою ореш”.

Взагалі-то фольклористи знають, що мотив запрягання у плуги переможених ворогів є одним із найбільш поширених у давньоруському, та й у світовому, фольклорі. Навряд чи Роман орав на полонених ятвяхах. Але цей легендарний переказ відбив велетенський розмах його перемог над хижими ятвязькими князьками, над їхніми погано озброєними, але хоробрими і швидкими загонами, що звикли нападати зненацька.

Утвердження в Галичі висунуло Романа на одне з перших місць у князівській ієрархії Давньої Русі. Але та коротка і остання частина його життя належить уже спільній історії Галичини й Волині, тому розповімо про неї у розділі “Галицько-Волинське велике князівство”.

§7. Розвиток території Волинської землі в другій половині XII ст.

Незважаючи на централізаторські зусилля Романа Мстиславича, відцентрові процеси феодальної роздробленості, що особливо далися взнаки в останній чверті XII ст., призвели до подальшого дроблення Волинської землі. Особливо це позначилось на долі Луцької землі, яка по смерті князя Ярослава Ізяславича (сталася поміж 1174 і 1180 рр.) розпалася на кілька частин. Однак незадовільний стан джерел не дає можливості ясно уявити цей поділ. Відомо лише, що Луцьк дістався старшому Ярославичу — Всеволоду, Дорогобуж і Шумськ — Інгвару, Пересопниця — Мстиславу Німому. Це можна зрозуміти з недосить конкретних розповідей Київського літопису. Важко сказати, що саме одержав четвертий Ярославич — Ізяслав (помер 1196 р.).

Всі ці карликові князівства, а також Белзьке і Червенське, що виокремилися з Володимирського князівства на початку XIII ст., були нездатні організувати рух за об'єднання Волинської землі в її давніх межах. Єдиною реальною економічною та політичною силою залишилось Володимирське князівство на чолі з Романом Мстиславичем, що досягне мети шляхом об'єднання Волині з Галичиною 1199 р.

Звертаючись до проблеми розвитку території Волинської землі і зростання її міст у другій половині XII ст., відзначимо, що прослідковані нами для попереднього періоду закономірності містоутворення повною мірою зберігаються за доби роздробленості. Прогресуючий розвиток економіки, наростання розподілу праці в суспільстві сприяли появі все нових і нових міст.

Із середини XII і до кінця століття, згідно з нашими підрахунками, на Волині виникло одинадцять міст, і лише три з них — у центральній частині землі. Всі інші народились поблизу київських рубежів, у Погорині, басейнах Горині й Случі. Це підтверджує думку, висловлену істориками в минулому столітті, що Погорина була приєднана до Волині в другій половині XII ст.

Помилкове уявлення про територію Волині в давньоруські часи в поєднанні з анахроністичністю підходу до визначення її рубежів привело О.М.Андріяшева до хибної думки, нібито кордон Волинської землі з Київською проходив вододілом поміж Стриєм і Горинню. При цьому він безумовно відносив до Київської землі Зарічеськ, Мильськ, Гнійницю і Тихомль. Тим часом за Київським літописом перелічені міста належали до Волині, а волинсько-київський рубіж проходив по течії Случі, що й буде доведено нижче.

На правому березі Случі, поміж волинським порубіжним Корчеськом і київським Ушеськом* лежав Чортів ліс, що визнається Київським літописом середини XII ст. за порубіжжя. Його місцезположення робиться ясным із розповіді цього джерела під 1150 р. про війну між Ізяславом Мстиславичем і Юрієм Довгоруком. Перебуваючи у волинському місті Зарічеськ, Ізяслав був заскочений зненацька звісткою, що "Володимир галицький іде на нього". Ізяслав залишив "блюсти" Володимир Волинський свого брата Святополка, а сам рушив на Київ проти Довгорука. Спочатку Ізяслав підійшов до Дорогобужа, далі перейшов Горинь і став на Хотрії, а звідти пішов до Корчеська. Потім він перейшов Случ і звідти пішов через Чортів ліс до Ушеська й перейшов річку Уша під тим містом.

* Під час його локалізації варто врахувати назви сіл Ушиця, Ушомир, Рудня Ушомирна в Коростенському районі Житомирської області.

Недалеко від порубіжного Корчеська стояв інший порубіжний град Волині — Сапогинь. 1151 р. до Ізяслава Мстиславича, який сидів у Києві й боровся з Довгоруком, пішов на допомогу з угорським військом син Мстислав. Біля Сапогиня, на кордоні з Київщиною, на нього напав союзник Юрія Володимирко галицький, що перебував тоді в Київській землі. Коли Мстислав Ізяславич стояв біля Сапогиня, *“вислав був йому Володимир Андрійович питва багато з Дорогобужа”*, звідкіля випливає, що міста були розташовані поруч. Існує с.Сапожин у Корецькому районі Рівненської області.

У Погорині розташовувались два інші волинські міста: Тихомль і Гнійниця, вперше згадані Київським літописом під 1152 р. Тоді Ізяслав Мстиславич з Володимира Волинського *“послав посадників своїх у міста... в Бужськ, в Шумськ, у Тихомль, у Вигошів, у Гнійницю”*. Цей Тихомль ще кілька разів згадується у Київському та Галицько-Волинському літописах, і найімовірнішим уявляється його ототожнення з с.Тихомля на р.Горинь поблизу Ямполь. Збереглося велике городище, оточене глибокими ровами і валами. Поряд на Горині стояла й Гнійниця.

У північно-східному куті Волині був розташований порубіжний град Небль. Під 1158 р. у Київському літописі згадується *“Небльська волость”* як колишнє володіння Ярополка Ізяславича, внука Ярослава Мудрого. Про місцезнаходження цього града, що виник, імовірно, ще в другій половині XII ст., говорить звістка Галицько-Волинського літопису початку 60-х років XIII ст. Відбивши напад литовських князів, волинський князь Василько Романович *“наздогнав їх у Небля града. Литва ж була стала при озері”*. Дізнавшись про наближення литовців, на допомогу Василькові приїхали пінські князі, з чого випливає, що місто стояло недалеко від кордону (або на самому кордоні) Волині з Турово-Пінськими землями, поблизу Пінська, при однойменному озері, ліворуч від Прип'яті.

Навпроти, у південно-східному куті Волинської землі, було розташоване велике прикордонне місто Полонне. Звичайно його вважають київським містом. Однак кілька свідчень Київського літопису дозволяють вважати його належним до Волині. Так, 1196 р., одержавши від тестя Рюрика Ростиславича київського Полонне з волостью й не задовольнившись цим, Роман Мстиславич *“послав своїх людей до Полонного й звідтіля повелів їм, їздячи, воювати”*, у тому числі *“волость Рюрикову”*, що викликало реакцію у відповідь з боку Рюрика. У цьому записі джерела йдеться про порубіжне волинське місто. Таким Полонне залишалось

і в 30-і роки XIII ст., коли Данило Романович схопив там, “у лузі Хоморському” (Полонне стоїть на р.Хомора), свого ворога Олександра белзького, котрий тікав до Києва.

На Горині, недалеко від її злиття з р.Случ, виникло ще одне порубіжне місто Волинської землі — Дубровиця. Невідомо, коли був заснований цей важливий із погляду стратегії град. Він лише одного разу, та й то не прямо, згадується в Київському літописі, що знає Гліба Юрійовича, князя дубровицького, котрий брав участь в організованому великим князем Святославом Всеволодичем поході на половців 1184 р. З контексту літописної звістки випливає, що Дубровиця була стольним градом невеликого удільного князівства.

Непросто встановити положення іншого порубіжного міста Волині — Каменя, бо в Південній Русі існувало кілька міст із такою назвою. Історико-географічний аналіз розповіді Київського літопису про засоби покарання, вжиті 1196 р. за вказівкою Рюрика Ростиславича стосовно його зятя Романа (нападав на Київську землю з Полонного), наводить на думку, що напад київської раті “на волость Романову коло Кам’янца” стався на східному рубежі Волині.

Уточнює положення цього Кам’янца чи Каменя звістка Галицько-Волинського літопису про сутичку Данила Романовича з галицьким боярством і болохівськими князями: “Прийшли галичани (бояри — авт.) на Кам’янець і всі Болохівські князі з ними, і повоювали по Хомору і пішли до Кам’янца”. Хомора — одна з приток Случі, на ній, як відзначалося вище, стояло Полонне. Тому літописному Кам’янцеві найкраще відповідає розташоване на лівому березі Случі с. Кам’янка Житомирської області.

Підбиваючи підсумки студіюванню явищ і процесів складання Волинської землі до кінця XII ст., слід насамперед зауважити, що вони проходили нерівномірно у різних частинах регіону. Увібравши в себе давні Червенську і Белзьку землі, Волинь далі почала розвиватися в східному напрямі, в порубіжних із Київською землею районах. Цьому сприяло багато чинників, серед яких не останню роль зіграло прагнення київського державотворчого осередку підкорити собі Волинь, а також вплив Київської землі, що розвивалася швидшими темпами. Це особливо чітко виявилось в процесах містоутворення на Східній Волині.

Північна, західна і південна частини Волинської обласної території заселялась і обростала містами повільніше, що зумовлювалося майже виключно фактором зовнішньої небезпеки: на заході — з боку польських, на півночі — ятвязьких князів, на півдні —

кочовиків-половців. Лише об'єднання Волині з Галицькою Руссю, що означало створення могутнього князівства, здатного захистити свої рубежі від ворога, забезпечило рівномірне освоєння ("окняження") територій обох земель, зокрема — виникнення значної кількості міст на рубежах із Польщею, Литвою і землею ятвягів.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ
ГАЛИЦЬКА ЗЕМЛЯ
В XI-XII СТ.

Історики здавна відзначали дивовижну, незвично пізню, на думку більшості, появу міста Галич на сторінках джерел. М.М.Тихомиров у книжці “Давньоруські міста” писав: “Галич з’являється в наших літописах наче раптово, в 1140 р., коли в ньому опиняється князем знаменитий Володимирко Володаревич”. Спираючись на мало не загальне переконання в утворенні Галицької землі в XI, а то й у кінці X ст., дехто з істориків неодноразово робив спроби “удревнити” Галич, довести, що він виник набагато раніше від першої згадки про нього в авторитетному джерелі — Київському літописному зводі — під 1140 р. Для цього тенденційно використовувались і писемні, і речові джерела. У тіні чомусь залишалося ключове питання — про час перетворення сільського поселення чи групи поселень у справжній міський центр, тобто про фактичне виникнення міста Галича. Хоча й немає підстав сумніватися в тому, що поселення на Крилоській горі існувало з VIII-IX ст., навряд чи воно було укріплене, що є однією з визначальних ознак феодального міста, раніше від кінця XI-початку XII ст.

Прагнення за всяку ціну довести існування міста Галича в XI ст. і навіть раніше ґрунтується на апіорній упевненості в тому, що цей центр древньої Галицької землі* повинен був народитися принаймні тоді, коли виникли інші основні міста західноруського регіону: Червен, Перемишль, Волинь та ін. Однак, як ми вже згадували й спробуємо більш докладно показати в цьому розділі, Галицька земля належить до числа порівняно пізніх — для Південної Русі, звичайно, — територіальних утворень. Подібно до самого Галича, вона виступає на історичну арену лише близько середини XII ст.

Крім того, само по собі раннє виникнення того чи іншого міста ще не веде за собою швидкого і мало не автоматичного складання землі, яка до нього тяжіла. Для цього мав існувати цілий комплекс природних, економічних і соціальних умов, що видно хоч би на прикладі Волині:

* Дослідник Галича археолог В.В.Ауліх дав навіть своїй праці підзаголовок “З історії Галицької землі V-X ст.” [див.: Київська Русь. Культура. Традиції. — К., 1982], хоча, певна річ, ця земля ще не існувала не те що в V, а й у X столітті!

місто з такою назвою народилось у кінці X- на початку XI ст., але Волинська земля сформувалася в другій половині XI-XII ст. навколо іншого центру — Володимира.

Майбутня Галицька земля розвинулася з територій переважно двох волостей: Перемишльської й Теробовльської, володінь Ростиславичів, а також за рахунок освоєння нових земель на заході, півночі та півдні.

У центральній частині Галицької обласної території в кінці XI-першій третині XII ст. висуваються нові феодальні осередки: Звенигород, а далі Галич.

§1. Час і обставини виникнення Галицької державної території

Процеси складання державних територій, утворення нових земель на фундаменті тих, що раніше оформилися, як це сталося з Волинню й Галичиною, не лише надзвичайно складні та багатогранні, а й значною мірою приховані від очей історика. Допомагає пролити світло на них студіювання подій політичного життя регіону, що є предметом дослідження.

Під час розповіді про формування Перемишльської землі й Теробовльської волості відзначалося, що після смерті старшого з братів Ростиславичів Рюрика (1092 р.) перемишльський стіл одержав наступний за віком брат, Володар, а теробовльський — молодший, Василько. Любецький “снем” князів 1097 р. визнав Перемишльську землю спадковим володінням гілки Ростислава.

Міжусобна війна в Південно-Західній Русі, що спалахнула одразу після з'їзду в Любечі й почалася з осліплення Василька Ростиславича Давидом Ігоревичем, яскраво і докладно описана в “Повісті временних літ” і добре висвітлена в науковій літературі. Відзначимо лише, що однією з головних цілей Давида було приєднання до Волинського

князівства Теробовльської волості. На думку деяких істориків, Теробовль був форпостом, з якого здійснювалась руська колонізація Дністерського пониззя, наріжним каменем у фундаменті майбутньої Галицької землі. Підставою для такої думки можуть служити слова осліпленого Василька: *"Хотів узяти болгар дунайських і посадити їх у себе"* ("Повість временних літ").

Розташований при злитті р.Гнезна з Серетом і образно названий А.М.Насоновим "ворітьми в Галицький край", Теробовль уперше з'являється в літописі під 1097 р. Любецький князівський з'їзд своїм рішенням закріпив його за Васильком і при цьому записав, що молодший Ростиславич одержав місто з округою від великого князя київського Всеволода Ярославича. Отже, це сталося до 1093 р., коли помер Всеволод. Літописи не зберегли жодних подробиць про давньоруський Теробовль. Археологічно місто мало досліджене. Не знайдений дитинець XI-XII ст. Припускають, що первинні укріплення Теробовля були збудовані на Замковій горі й майже повністю знищені під час зведення пізнішої фортеці. Частково збереглися два пояси валів, що відстояли один від одного на 120 м і оточували місто давньоруської доби. Виявлено й культурний шар давньоруського часу.

Брати Ростиславичі відбили зазіхання на їхні волості з боку Давида Ігоревича і самого київського князя Святополка Ізяславича. Вони втримали свої волості до смерті. Володар помер у Перемишлі 1124 р., а Василько в Теробовлі роком пізніше.

В останні, небагаті на політичні події роки князювання Ростиславичів у регіоні відбувалися політичні й соціально-економічні зміни. У надрах традиційних територій визрівають нові земельно-державні об'єднання, виявом чого є наче раптове, а насправді підготовлене перебігом попереднього розвитку висунення на перший план історичної сцени нових міських центрів — Звенигорода і Галича.

Заснований на р.Білка недалеко від Львова Звенигород уперше згаданий у "Повісті временних літ" ще під 1086 р. Ярополк Ізяславич, який пішов на Ростиславичів, загинув біля цього міста. На підставі даного лаконічного і позбавленого подробиць повідомлення дехто з істориків зробив висновок, що в кінці XI ст. Звенигород став центром окремого князівства. Можна думати, що він дістався середньому Ростиславичу — Володарю.

Політична історія Звенигорода раннього часу залишається мало відомою. З "Історії" польського автора Я.Длугоша (XV ст.) довідуємось, що перемишльський (після смерті Рюрика Ростиславича 1092 р.) князь Володар розділив свої землі поміж синами. Старшому, Ростиславу, він заповів Перемишль, а молодшому, Володимирку, — Звенигород.

Згідно з новітніми археологічними дослідженнями, дитинець Звенигорода збудовано в другій половині XI ст. Тоді ж виник і його посад. На 40-і роки XII ст. Звенигород розвинувся у справжнє феодальне місто, маючи вже окольний град.

Заповівши перед смертю Перемишль із волостю Ростиславу, Володар вважав за потрібне виділити осібний стіл молодшому синові, побоюючись, щоб енергійний і нерозбірливий у засобах Володимирко не повстав проти брата. В обґрунтованості таких побоювань переконує наступний перебіг подій. Гадаю, саме волею Володаря 1124 р. в складі Перемишльського князівства виникло удільне Звенигородське князівство. На той час Звенигород став уже помітним соціально-економічним центром, про що свідчать матеріали розкопок. Він міг відіграти роль осередку консолідації для округи, хоча й незначної за площею та економічним потенціалом.

Заповзятливий Володимирко не побажав задовольнитися скромним звенигородським столом і незабаром по смерті батька спробував відняти у Ростислава Перемишль. Наші літописи про те не знають. Длугош написав, що це сталося 1127 р., а Татищев — на підставі якогось відомого лише йому джерела, — що 1126 р. Остання дата заслуговує на більше довір'я, оскільки російський історик XVII ст. стверджує, що, остерігаючись гніву великого князя київського Володимира Мономаха, брати не починали війну між собою, поки він був живий. Смерть "самовластьца земли Руской" 19 травня 1125 р. створила для Володимирка, здавалось, цілком сприятливі умови для загарбання земель брата.

І Длугош, і Татищев згідно повідомляють, що Ростислава підтримали наступник і син Мономаха Мстислав і сини Василька Ростиславича Григорій (Ростислав) та Іван (Ігор), а Володимирко звернувся по підмогу до угрів. Це дає певні підстави вважати останнього призвідцем сварки, бо на Русі, схоже, розглядали справу Ростислава як справедливу. Так само польський і російський історики, часи життя і творчості яких розділені трьома століттями, мало не в однакових висловах повідали про марну спробу Мстислава київського помирити братів, про втечу Володимирка з родиною до Угорщини і невдалу облогу Звенигорода військом Ростислава.

Григорій та Іван Васильковичі княжили тоді в батьківському домені, в Теробовльській волості. Напевне, Григорій був старшим, бо сидів у самому Теробовлі. Ігорові дістався зовсім новий стіл — у Галичі. Спочатку Галич був, треба думати, скромним із соціально-економічного погляду центром, найімовірніше, — княжим замком, майже позбавленим посаду. Не випадково до початку 40-х років про нього зовсім

не згадують літописці. Тим часом розташований у центральній частині Галицької землі, що перебувала в процесі формування, на великій річці й у родючій місцевості, на торговельному шляху, що з'єднував Київську Русь із Заходом, Галич розвивався особливо швидкими темпами й дуже скоро відтіснив на другий план відрізаний горами від основного ядра нової землі Перемишль і, тим більше, Тербовль, що так і не став значним феодалним містом і незабаром захирів.

Залишаючи в стороні марні, на нашу думку, спроби удревнити місто Галич, знайти йому місце на політичній карті Русі XI, а то й X ст., все ж відзначимо, що розташоване на правому березі р. Луква за 5 км від її впадання в Дністер, на Крилоській горі та біля її підосви, місто бере початок від слов'янського поселення VIII чи, можливо, навіть VII ст. Тому святкування 1100-річного ювілею Галича, ініційоване місцевою владою, виглядає нелогічним. Заснування міста слід встановлювати або за археологічними джерелами (як це було зроблено у випадку з Києвом), і тоді зародок Галича відстоїть від нашого часу на 12, а то й на 13 віків, або за першою згадкою в автентичному джерелі, а це 1140-й рік.

Планомірно розкопане Галицькою експедицією Львівського інституту українознавства НАН України та Івано-Франківського краєзнавчого музею городище розташоване на неприступній горі, що височить над рівнем річки на 70 м. Дитинець XII-XIII ст. мав велику площу — близько 50 га.

Як нам здається, Галич зовсім не випадково згадується вперше в автентичному джерелі під 1140 р. Посилене містоутворення на Русі з 40-х років XII ст. було повсюдним явищем і повною мірою дало себе знати в західноруському регіоні. Всі без винятку міста, що народилися в Галицькій області в XII ст., називаються літописом (у більшості випадків — Київським XII ст.) лише з 40-х років: Голі Гори, Микулин, Тисмяниця, Ушиця (1144 р.), Сяник (1150), Болшеве, Ярослав (1152), Кучелмин (1159) та ін. Це ще раз підтверджує нашу думку,

що Галицька земля належить до відносно пізніх територіально-державних утворень Південно-Західної Русі.

§2. Політична історія 20-х — початку 40-х років XII ст.

Сутичка між Володимирком і Ростиславом Володимировичами через Перемишль завершилась нічим, як випливає зі скупих звісток польських джерел. Адже давньоруські літописи аж до 1140 р. нічого не знають про події в Перемишльській землі й у Теребовльській та Звенигородській волостях. Імовірно, Ростислав княжив у Перемишлі до самої смерті, дату якої визначити надзвичайно важко. Запропонований фахівцями з історичної хронології М.Баумгартеном, Д.Донським та іншими рік його кончини — 1128-й — можна прийняти хіба що умовно.

Десь у проміжку між 1126 і 1140 рр. помер також Григорій — син Василька Ростиславича. Коли 1140 р. великий князь київський Всеволод Ольгович пішов на Волинь, *“Івана Васильковича і Володаревича з Галича Володимерка на Вячеслава й на Ізяслава на Мстиславича послав”*, — зауважив з цього приводу київський книжник. Григорій у тому переліку не названий. Утім, у Галичі тоді княжив не Володимирко, а Іван Василькович, про що довідуємося з повідомлення того самого Київського літопису наступного, 1141 р.: *“Того ж року представився у Галичі Василькович Іван, і прийняв волость його Володимирко Володаревич, сів у обох волостях, княжуючи в Галичі”*.

Наведеному останнім записові джерела можна вірити більше, ніж попередньому, — завдяки його більшій докладності й конкретності. Найімовірніше, слова в статті 1140 р. *“з Галича”* належать комусь із пізніших переписувачів чи редакторів Київського літопису, котрі знали, що останні роки життя Володимирко сидів на галицькому столі.

Використовуючи наведені та деякі інші свідчення джерел, хай скупі й уривчасті, спробуємо з необхідною в таких випадках обережністю коротко уявити політичну історію Перемишльської землі, Теребовльської та Звенигородської волостей, а далі й Галицької землі 20-х — початку 40-х років XII ст.

По смерті Григорія (Ростислава) Васильковича його Теребовльська волость дісталась молодшому братові Івану (Ігореві). Важливо відзна-

чити, що він не пересів на місце брата в Теревовлі, а залишився в Галичі. Це посередньо свідчить, що на початок 40-х років новий політичний осередок, Галич, переважав старий, Теревовль, маючи вигідніше стратегічне розташування. Адже Теревовль стояв на самому рубежі з Київською землею.

Отже, Володимирко Володаревич з кінця 20-х років правив у Перемишлі. Про це пост фактум свідчить повідомлення Київського літопису під 1144 р. про перебування на звенигородському столі його небожа Івана Ростиславича. Згідно з правилами феодальної ієрархії, престол, що звільнився після смерті того чи іншого князя, заміщувався його наступним за старшинством братом, а не сином, як це увійшло в практику міжкнязівських відносин із середини XII ст. Кончина Івана Васильковича 1141 р. дозволила Володимиркові заволодіти й Теревовльською і Галицькою волостями. Відтоді в його руках опинилася майже вся територія Галицької землі, що перебувала в процесі формування: від Карпатських гір на заході — до р. Стир на сході, від верхів їв р. Сян на півночі — до середньої течії Дністра на півдні.

§3. Галицьке князівство: від Володимирка до Володимира

Володимирко був другим сином перемишльського князя Володаря Ростиславича і, згодом, якоїсь померанської князівни. Близько 1117 р. одружився з дочкою угорського короля Коломана. Від самого початку політичної кар'єри він суперничав з київськими і волинськими князями, прагнучи до розширення своїх володінь. Він був ще звенигородським князем, коли Всеволод Ольгович чернігівський, утвердившись у Києві 1139 р., пішов на Ізяслава Мстиславича, котрий княжив у Володимирі Волинському. Володимирко підтримав Всеволода, але це не означало, що він став його васалом, бо коли Всеволод через кілька років посадив у Володимирі свого сина,

Володимирко рішуче порвав з ним. У відповідь Всеволод зібрав коаліцію південноруських князів і 1144 р. пішов на Володимирка. Той ухилився від битви і змушений був заплатити величезну контрибуцію (1400 вагових гривен срібла — від 230 до 285 кг, залежно від типу гривен).

Після перенесення стола до Галича і створення Галицького князівства самотнім островцем у морі володінь Володимирка до часу залишалось удільне князівство його небожа Івана Ростиславича. Конфлікт між могутнім сюзереном і слабшим від нього, але непокірним васалом був неминучий. Якщо проаналізувати подальші вчинки Івана, можна думати, що він тоді не задовольнився роллю другорядного удільного князька в державі свого дядька і вичікував слушного часу, щоб скинути того зі столу. Нагода трапилася взимку 1145 р. Тоді Володимирко Володаревич виїхав із Галича на полювання до Тисмянці, що стояла за 20 верст від його столярного града. Незадоволені своїм владним і підступним князем, бояри вирішили позбутись його. Київський літописець повідомляє: *“Того самого часу послали галичани (бояри — авт.) по Івана по Ростиславича до Звенигорода й увели до себе в Галич”*. Довго не роздумуючи, Іван прийняв запрошення боярства й урочисто вїхав до столиці Галицького князівства.

Історики ніколи не дізнаються, на що розраховував Іван, розпочинаючи двобій із могутнім дядьком. Мабуть, на своє воєнне щастя, яке довго супроводжуватиме його політичну кар'єру. Адже дружина його була слабшою від Володимиркової, а інші князі вороже поставились до спроби порушення традиційного порядку заміщення князівських столів, та ще й у такий насильницький спосіб. Своїм відчайдушним вчинком Іван поставив себе поза законами феодального суспільства.

Дізнавшись про зухвалу вихватку небожа, Володимирко, за свідченням київського книжника, *“зібрав дружину і пішов на нього до Галича і став біля міста”*. Почалася облога Галича, що тривала три тижні. У місті вичерпувалися запаси харчів, підупав бойовий дух нечисленних прихильників звенигородського князя. Та Іван не думав здаватися на милість дядька. У ніч на 18 лютого 1145 р., як сповіщає Київський літопис, він вирвався з оточеного зусебіч Галича й подався на Дунай. До Звенигорода йому вже не було вороття — могутній дядько дістав би його і там. Зазіхнувши на Галич, Іван перетворився на князя-ізгоя, що не мав власної волості.

Виникнення нового князівства на родових землях Ростиславичів стимулювало соціально-економічні процеси, що визначали формування Галицької землі, сприяло народженню й зростанню її міст, насамперед Галича. Згуртування значної частини західноруських земель навколо цього міста було підштовхнуте і полегшене дією відцентрових процесів

удільної роздробленості, що дедалі наростали. Київський владний осередок не зміг опиратися створенню сильного Галицького князівства та його політичному обособленню. Разом із тим великокнязівський стіл з перших років існування нового князівства докладав зусиль до підкорення Володимирка Володаревича і навіть для заміни його, свідченням чого був згаданий тільки-но похід Всеволода Ольговича на Галич.

Одержаний від київського князя жорстокий урок не налякав Володимирка: він не міг змиритися із залежністю Галицького князівства від великокнязівського столу. На початку 1146 р. спалахнула нова війна.

Як і два роки тому, Всеволод Ольгович зібрав велике військо, в якому були дружини багатьох південноруських князів, допоміжні зағони польського князя Болеслава і половецька орда. Київське військо облягло Звенигород, де зачинився Володимирко, але не змогло здобути його. Всеволод під час кампанії серйозно захворів і змушений був повернутися до Києва. Джерела дають підстави припускати, що не лише хвороба великого князя спричинила невдачу походу. Під тим самим 1146 р. Суздальський літопис сповіщає, що Володимирко захопив київське порубіжне місто Прилук у Побужжі і що Всеволод призначив новий похід до Галицької землі на кінець липня. Можна думати, що під час описаної в Київському літописі масштабної кампанії Всеволода Ольговича проти Володимирка Володаревича військо останнього завдало контрудару по західному київському рубежу, чим змусило сили київського князя повернутися додому. Оголошений київським госу́дарем новий похід на норовистого галицького князя вже не міг відбутися: 1 серпня 1146 р. Всеволод помер.

Вокня́жіння в Києві діяльного й цілеспрямованого Ізяслава Мстиславича ще більше ускладнило становище Галицького князівства. Прагнучи до об'єднання під власною рукою Південної Русі, Ізяслав одразу ж почав добиватися обмеження автономії Володимирка Володаревича. Розглядаючи Волинь як спадкове володіння Мстиславичів (домен), він відібрав у Святослава Володаревича Володимир і дав йому натомість кілька незначних і віддалених одне від одного волинських міст поблизу київського рубежа.

Під владою Ізяслава Мстиславича опинились Київщина і Волинь, що загрожувало автономному статусові Галицького князівства. До всього, Ізяслав у своїй політиці стосовно західноруських земель спирався на родича, польського князя Болеслава Кривоустого, й угорського короля Гейзу, від якого постійно одержував військову допомогу. Так, під час походу в Чернігівську землю 1148 р. проти Ольговичів і Давидовичів київський госу́дар *“з Угорщини привів полки на поміч собі”* (Київський літопис).

Розуміючи, мабуть, що самотужки йому не встояти проти київського центру, Володимирко зав'язав союзницькі відносини з сильним суперником Ізяслава, його дядьком Юрієм Довгоруком. Це сталося, певно, незабаром після початку боротьби Ізяслава і Юрія за київське велике княжіння, що вилилася насамперед у великий похід Ізяслава й Ростислава Мстиславичів на землі Довгорукого у верхів'ях Волги в перші місяці 1149 р.

Союз Володимирка з Юрієм був скріплений звичайною для того часу печаткою: династичним шлюбом. Оповідаючи про участь Володимирка у війні Ізяслава з Юрієм, київський літописець називає галицького князя "сватом Юр'євим". Щоправда, саму розповідь про одруження Ярослава Володимировича з дочкою Довгорукого Ольгою вміщено під наступним, 1151 р.

У запеклій боротьбі, що розгорнулася в 1150-1151 рр. між Ізяславом Мстиславичем і Юрієм Довгоруком, Володимирко дійово й активно підтримував суздальського князя. Коли Ізяслав втрачав на час Київ і опинявся у Володимирі Волинському, галицький князь тримав його там під наглядом. А щойно Ізяслав Мстиславич вирушав у похід на Київ, Володимирко миттєво вдирався на Волинь. Перипетії цієї боротьби добре відомі з дуже докладного і барвистого оповідання Київського літопису.

Як своєрідну плату за допомогу Довгорукий, коли недовго сидів на київському престолі, віддав Володимиркові Погорину і Бужськ. Лише міцно заволодівши великокнязівським київським столом, Ізяслав вирішив розрахуватися з Володимирком і позбавити його волості взагалі. Для цього він уклав союз з угорським королем Гейзою. У битві 1152 р. на р.Сян з військом Ізяслава полк Володимирка був "потоптаний і побитий", і галицькому князеві довелося сховатися за валами добре укріпленого Перемишля. Лише за допомогою підкуплених воєначальників Гейзи та завдяки хитрості, якою досконалим володів "многоглаголивый" (балакучий), за висловом київського літописця, Володимирко, йому пощастило досягти миру. Присягнувши на хресті, він пообіцяв повернути Ізяславу Мстиславичу Бужськ та погоринські міста Шумськ, Тихомль, Вигошів і Гнійницю.

Та коли утри повернулись додому, а Ізяслав до Києва, Володимирко "преступил крестное целованье", як пише київський літописець. З цього джерела дізнаємось, що в кінці 1152 р. Ізяслав послав до Володимирка у Галич свого ближнього боярина і дипломата Петра Борисовича з вимогою повернути порубіжні міста. Посол переказав Володимиркові слова київського князя: "Ти нам з королем цілував хрест — повернути нам все з Руських волостей і цього всього не зробив..."

Поверни мої міста!” На це Володимирко глумливо мовив: *“Чи цей маленький хрестик?”* Тоді Петро сказав йому: *“Княже, хоча хрест і малий, та його сила велика і на небі, і на землі... Ти ж сам мовив, що якщо порушиш хресне цілування, то не будеш жити!”* Володимирко по тому брутально вигнав посла...

Петро Борисович ні з чим повернувся додому, коли його наздогнав гонець із Галича з проханням повернутися. Петро зайшов до княжої палати й побачив на престолі сина Володимирка Ярослава в жалобі. Посол дізнався, що коли Володимирко входив до “божниці” (палацової церкви), щось вдарило йому в плече, він упав і сконав. Неважко зрозуміти: ця драматична історія повідана літописцем, щоб укотре наголосити на тому, що не можна кепкувати над хрестом, не можна “преступать крестное целованье”.

Однак Ярослав Володимирович (роки князювання — 1152-1187), хоча й пообіцяв повернути Погорину з Бужськом Ізяславу, так і не зробив цього. У січні 1154 р. Ізяслав вирішив силою зброї примусити Ярослава віддати не належне йому. 16 лютого київське військо розбило галицьке під Теремовлем, але не змогло розвинути успіху, бо союзники несподівано залишили Ізяслава, й він, за висловом київського літописця, *“залишився з малою дружиною на полчищі”*, тобто на полі битви.

Смерть Ізяслава Мстиславича 14 жовтня 1154 р. круто змінила становище в західноруському регіоні. Наступники Ізяслава на Волині не могли зберегти її єдності: земля ділиться на Володимирське і Луцьке князівства, а в їхньому складі виділяються менші волості. Тим же волинським князям з дому Мстислава, котрим довелося княжити в Києві — Ростиславу Мстиславичу і Мстиславу Ізяславичу, не до снаги було настільки міцно утвердитися в стольному граді Русі, щоб з'єднати Волинь із Київщиною. Відтоді Галицькому князівству більше не загрожували київсько-волинські стратегічні лещата. Ярослав Володимирович відмовився від політики своїх батька і діда — протистояння Києву. Він вступає в союзницькі стосунки з великими київськими князями. Лише 1158 р., коли тодішній великий князь Ізяслав Давидович відмовився на вимогу Ярослава видати йому Івана Ростиславича, галицький володар разом із волинськими князями вигнав Ізяслава з Києва. Але з наступником останнього, Ростиславом Мстиславичем, він жив у дружбі.

Чвертьвікове князювання Ярослава Володимировича в Галичі ознаменувалось розвитком ремесел, землеробства і торгівлі, піднесенням міст, а відтак — розквітом самого Галицького князівства. Проте його життя і володарювання зовсім не були безхмарними.

Народжений для того, щоб панувати над тисячами людей, вершити великі державні справи, цей син Володимирка і дочки угорського коро-

ля Коломана, невідомої на ім'я, був іншим, ніж його гоноровитий, зрадливий і жорстокий батько. І літописці, і "Слово о полку Ігоревім" надзвичайно високо оцінюють його, мудрого, освіченого, доброго, чесного володаря, котрий поважав Церкву, був меценатом і при тому вмів примусити сусідів поважати себе і свою країну.

Володимирко залишив синові Галицьке князівство загалом у доброму стані. Однак наприкінці його правління погіршилися добрі стосунки з Києвом, Чернігівським князівством, Угорщиною і Польщею. Владнувати їм довелося молодому й недосвідченому Ярославу. На нього чатувала ще одна небезпека: галицьке велике боярство. Воно володіло багатими селами, землями, а то й містами, воіло всевладно правити в країні й повставало навіть проти владного і досвідченого Володимирка. Коли на галицький стіл сів юний і щирий Ярослав, боярство вмить розпочало підгинати його під себе.

Все своє чвертьвікове княжіння в Галичі Ярослав боровся з боярством за необмеженість своєї влади, але так і не досяг свого. Шаювааний у світі государ, що відігравав одну з перших ролей у нескінченній п'єсі давньоруської історії, він ніколи не був господарем у власному домі — в Галицькому князівстві. Бояри брутально втручалися і в державні справи, і навіть у приватне життя свого князя.

Коли на початку 1155 р. київський престол посів Юрій Довгорукий, Ярослав почав допомагати тестеві, перебуваючи у васальній залежності від нього. Не встиг ще Юрій всістися на столі, як наказав залежним від нього князям іти на Ізяславового сина Мстислава, котрий княжив на Волині, і Ярослав слухняно вирушив у похід на Луцьк. Того самого 1155 р. Ярослав допоміг тестеві у боротьбі з іще одним претендентом на Київ — Ізяславом Давидовичем чернігівським. І згодом галицький князь ходив на заклик Довгорукого в далекі й близькі походи: проти половців, проти Мстислава Ізяславича волинського та інших князів. Однак особливого старання він не виявляв, зазвичай посилаючи з військом замість себе своїх воєвод.

Довгорукий, відчуваючи охолодження зятя до себе та своїх справ, вирішив зробити йому щедрий — у дусі тієї жорстокої епохи, звичайно! — подарунок: видати йому головою його ворога і брата в перших Івана Ростиславича, так званого Берладника. Іван тоді перебував у Суздалі, очолюючи полк Довгорукого. Юрій наказав привезти його зимою 1156/57 р. до Києва, щоб передати Ярославу. Та коли Івана привезли до Києва, за нього заступились митрополит й ігумени київських монастирів. Довгорукому довелося повернути Берладника до Суздаля. На зворотному шляху Івана відбили люди Ізяслава Давидовича й відвезли до Чернігова.

Стосунки з Києвом у Ярослава розладнались, коли в травні 1157 р. несподівано помер його тесть Юрій Довгорукий. Головний руський престол посів Ізяслав Давидович, котрий відмовив Ярославу у вимозі видати Берладника. В цій складній ситуації галицький князь показав себе добрим політиком. Він уклав союз проти Ізяслава з Мстиславом Ізяславичем волинським і Володимиром Андрійовичем дорогобузьким. Та до справи втрутилися чернігівські Ольговичі на чолі зі Святославом і спонукали Ярослава відкласти похід на Київ.

Невдовзі на політичну сцену виступили галицькі бояри — принаймні, ворожа князеві партія. Вони зав'язали стосунки з Іваном Берладником, знову обіцяючи йому галицький стіл. Як виявилось по тому, партія була нечисленною і слабосилою. Зі свого боку, Ізяслав Давидович вирішив підтримати Івана й вирушив у похід на Галич, але зазнав невдачі. А в Києві тим часом сів волинський князь Мстислав Ізяславич, котрий відразу передав його своєму дядькові, Ростиславу смоленському.

З літописів та візантійських джерел історикам відомо, що в середині 60-х років Ярослав поживавив традиційні для Галицького князівства стосунки з Візантією. 1164 р. він надав у себе притулок суперникові візантійського імператора Мануїла Андроніку Комніну, чим спонукав імператора до підписання союзної угоди з Галицьким князівством 1167 р. А коли того самого року помер київський князь Ростислав Мстиславич, з яким Ярослав перебував у дружніх стосунках і якого підтримував у загальноруських справах, галицький князь вирішив підтримати претензії на київський стіл свого сусіда, Мстислава волинського.

Літописи звичайно мало пишуть про особисте життя володарів Русі. Проте Київський літопис усе ж таки відобразив трагедію Ярослава, що досягла кульмінації 1170 р. Подія, як часто траплялося у середньовічних государів, набула розголосу й викликала політичну кризу в князівстві. В.М.Татищев запозичив із якогось невідомого науці джерела звістку, що Ярослав збайдужів до своєї дружини Ольги й примушував її піти до монастиря. Але Ольга, котра, здається, характером пішла в свого батька Довгорукого, рішуче відкидала подібні пропозиції.

Справа полягала в тому, що далеко вже не молодий Ярослав закохався. Його любов'ю стала молода і, певно, вродлива Анастасія з боярського роду Чагрів. Рід був новий і незнатний, тому родовиті бояри дивились на нього спершу зневажливо, а далі — з острахом, переконуючись, що численні й завзяті Чагри висуваяться на перші ролі, прибираючи до рук землі й багатства, придворні посади й княжу прихильність. Зародилася змова бояр проти князя.

Киягиня Ольга, здається, давно знала про існування Анастасії. 1170 р. вона демонстративно втекла від Ярослава з сином Володимиром (на нього князь, мабуть, мимоволі переніс нелюбов до його матері) до Польщі. Можна думати, що то був сигнал для опозиції. Бояри збурили повстання в Галичі, до якого приєднались невдоволені князівською адміністрацією люди і кримінальні елементи, яких і тоді було чимало в кожному місті. Сталася нечувана на Русі річ: бояри схопили свого князя й ув'язнили у власному його палаці. Боярський рід Чагрів винищили, а *“підложницю його Настаську, що винна в смуті з княгинею і сином, кинули на вогнище велике і спалили”*, — незворушно відзначив київський літописець.

По тому бояри ще раз принизили князя. Вони примусили його... відновити подружнє життя з Ольгою. *“А князя водили до хреста, — підсумовує події київський книжник, — щоб йому мати княгиню по-справжньому. І так все владналося”*. Історія не знає й ніколи не дізнається того, чому Ярослав потім не помстився на боярах, котрі вбили його кохану і поглумилися над ним. Ніби нічого не сталося, князь повернувся до влади.

Та миру в родині Ярослава не настало. Вже наступного року княгиня Ольга з сином знову залишила Галич. Але цього разу боярам не вдалося повстати проти князя. Він втримав ситуацію в Галичі, а луцького князя Ярослава змусив відмовити в притулку Володимирові. Син бігав від одного князя до іншого, всюди діставав відмову і з повинною головою повернувся до Галича. Княгиня ж Ольга перебралася до рідного їй Суздаля й дожила там до смерті 1183 р.

Спливало ще більше десяти років, і княжич Володимир знову залишив Галич — цього разу не з власної волі. Ярослав вигнав непокірного і нездатного до державних справ сина. Той побіг до Романа Мстиславича у Володимир Волинський. Але Роман випроводив його від себе. Літописець пояснює цей прийом побоюванням волинського князя викликати гнів Ярослава. Два роки Володимир прожив у Путивлі, знайшовши притулок у свого родича Ігоря Святославича. Лише через два роки Ярослав дозволив нелюбому синові повернутися додому.

Минали роки, Ярослав поволі старів і втрачав сили. На початку вересня 1187 р. у відчутті близької смерті він склав заповіт, яким передав Галич улюбленому позашлюбному (від Анастасії) синові Олегу, а Володимирові — Перемишль. Перед кончиною Ярослав скликав *“мужів своїх”*, тобто дружинників і бояр, а також простих людей і мовив до мужів: *“Батьки і брати! Простіть і віддайте!”* Він звелів відчинити комори й роздати добро людям.

1 жовтня 1187 р. оточений шанною і народною любов'ю Ярослав помер. Археологи знайшли якесь багате поховання в руїнах кафедрального собору в Галичі і, як часто-густо буває в таких випадках, приписали його найзнаменитішому галицькому князеві Ярославу. Чиє воно насправді — не знає ніхто.

Після смерті Ярослава в Галицькому князівстві спалахнула боярська смута. Частина бояр змовилася з Володимиром Ярославичем і вигнала Олега “Настасьїча”, як називає його київський літописець, із Галича, де вокняжився Володимир. Олег побіг до Рюрика Ростиславича, князя Руської землі, в Овруч. По тому Київський літопис втрачає Олега з поля зору. Його подальша доля відбилася у творі сучасного йому польського хроніста Кадлубка. Той повідомляє, що, не знайшовши притулку в Рюрика, Олег вирушив до Польщі просити допомоги у краківського князя Казимира Справедливого. Останній виступив у похід на Галич і вибив звідти Володимира Ярославича. 1188 р. Олег знову сів на батьківський стіл. Але незабаром, як свідчить Кадлубек, Олега отруїли “свої”, тобто ближні бояри. Володимир знову вокняжився в Галичі. Це повідомлення польського хроніста відбилосся в пізньому (XVII ст.) українському Густинському літописі. З певною обережністю розповідь Кадлубка беруть на віру деякі історики, зокрема М.С.Грушевський.

Утвердившись у Галичі, Володимир Ярославич поставив першим своїм завданням звільнення від боярської опіки, що зіпсувала життя його батькові. Київський літопис, спираючись на якісь галицькі свідчення, певно, ворожих князеві бояр, записав під тим же 1188 р.: “Володимир княжив у Галицькій землі, любив багато пити і не любив радитися з своїми мужами, відібрав у попа дружину і зробив її своєю жоною, і народилась у нього двоє синів”. Як дотепно зауважив Б.О.Рибаків, “...цим було вирішено все — якщо князь нехтує боярською думкою, якщо він виходить з волі “смысленных” (мужів — авт.), то він уже тим самим поганій, і до літопису про нього вносять різні компрометуючі його деталі”.

Волинський князь Роман Мстиславич, скориставшись ситуацією, вступив 1188 р. у змову з боярськими олігархами і вибив Володимира Ярославича з Галича. Не виключено, що ініціатива усунення невгодного князя належала самим боярам. Однак Романові не пощастило втриматися в Галичі. Володимир утік до угорського короля Бели III, котрий рішуче перешкодив утвердженню Романа в Галичі. Київський літопис так розповідає про це: “Прийшов Володимир до короля. Король схопив Володимира і з усіма полками пішов до Галича. Роман почув, що король вже за Горою (тобто перейшов рубіж, один із перевалів

Карпатських гір — авт.), не міг протистояти йому і, захопивши все добро Володимира, втік з Галича до Володимира...” (Київський літопис).

Подальший розвиток подій пояснює таке оперативне й рішуче втручання Бели III у сварку між галицьким і волинським князями: він вирішив з'єднати Галицьку землю з Угорським королівством. “Король же в'їхав до Галича, та не посадив у ньому Володимира, але віддав все у розпорядження галичанам (боярам — авт.) і посадив сина свого Андрія, а Володимира взяв з собою назад до Угорщини, відібрав силою у нього все добро і посадив його з дружиною в башту”.

Вокняжіння угорського королевича в Галичі викликало обурення городян, що належали до різних верств суспільства. Частина бояр під тиском народних мас була змушена шукати шляхів для вивільнення з-під іноземної окупації. Лише цим можна пояснити, чому 1189 р., як сповіщає все той же київський літописець, “послали галицькі мужі (бояри — авт.) до Ростислава, сина Берладника, кликати його в Галич на княжіння”. Син надзвичайно популярного в народі Івана Ростиславича був у часи загального протесту проти панування Угорщини найбільш підходящим претендентом на галицький стіл. Найімовірніше, бояри, котрі зважилися на цей крок, сподівалися, що позбавлений економічної бази і прихильників у середовищі панівного класу Галицької землі Ростислав швидко стане маріонеткою в їхніх руках.

Ростислав Іванович, що жив тоді в Смоленську, при дворі Давида Ростиславича, охоче прийняв запрошення галицьких боярських політиків: “Він, почувши (це — авт.), зрадів, — пише київський книжник, — і відпросився у Давида...” Але в самому боярському середовищі не існувало згоди щодо запрошення “Берладничча”. Значна частина олігархів, зокрема ті, чий родичі перебували в Угорщині як заручники, “міцно трималися королевича”, як зауважив київський літописець.

Тим часом “Ростислав прийшов до полків галицьких з невеликою дружиною і не підозрював зради, а думав, як йому обіцяли (бояри — авт.): побачать його полк і відступлять від королевича”. Більше того, у вирішальній битві з уграми “полки галицькі” підтримали не Ростислава, а угорське військо. Княжич був збитий з коня, поранений і взятий у полон. Коли його принесли до Галича, свідчить київський літописець, “галичани хвилювалися, бажаючи звільнити його від угрів і поставити собі на княжіння. Угри побачили це і приклали до його ран смертельне зілля, від чого він і помер”.

Тоді ж Володимир Ярославич, який 1189 р. вибрався з башти* і, не сподіваючись на те, що його доброзичливо приймуть бояри в Галичі, вирушив по допомогу до знаменитого германського імператора Фрідріха Барбаросси. За величезну суму в дві тисячі гривень срібла, яку Володимир зобов'язався виплачувати йому щорічно, імператор вирішив підтримати його і доручив своєму васалові, польському князеві Казимиру, відновити галицького князя на батьківському столі. *“Галицькі мужі ж зустріли його (Володимира — авт.) з великою радістю, — повідомляє київський літописець, не відчуючи кумедності своїх слів, — князя свого й дідича, а королевича прогнали з своєї землі”*.

Але, мабуть, Володимир Ярославич добре знав ціну підступному галицькому боярству, котре поважало лише силу, й тому вирішив ґрунтовно забезпечити свою безпеку. Хоча Галич від часу появи на політичній карті Русі перебував у залежності від Києва, Володимир не став удаватися до підмоги великого князя київського Святослава Всеволодича та його співправителя в південній Руській землі Рюрика Ростиславича: схоже, він боявся вимоги визнати васальну залежність від київського князя й обмеження своєї влади.

Київський літопис сповіщає, що як тільки Володимир Ярославич з польською допомогою утвердився в Галичі, він негайно *“послав до дядька свого Всеволода й молив його: “Отче і пане! Утримай Галич підо мною, а я буду божий і твій з усім Галичем і завжди в твоїй волі”*. Всеволод Суздальський послав до всіх руських князів, і до короля, і до польського князя — і *“привів їх до хреста: ніколи не шукати Галича під його небожем”*. Покровительством великого князя володимиро-суздальського й пояснює наш літописець можливість спокійного і безпечного князювання Ярославича в Галичі: *“Володимир же утвердився в Галичі, і з тієї пори не було на нього (нападу — авт.) нікого”*.

Володимиро-суздальський князь Всеволод Велике Гніздо по праву вважався в ті роки наймогутнішим володарем на Русі. Всі інші государі обрали його старшим серед них. У роки колективного керування (з середини XII ст.) основними князями, нащадками Ярослава Мудрого, Давньоруською державою таке звернення в пошуках покровительства було цілком природним. Певно, Володимир Ярославич розраховував

* Київський літописець вмістив захопливу повість про звільнення галицького князя з ув'язнення, гідну середньовічного лицарського роману: *“Втік Володимир Ярославич від угрів з кам'яної башти, де його тримав король з його попадею і двома дітьми. Йому в тій башті поставили намет. Він розрізав намет, сплів собі вірвовку і спустив її вниз; серед сторожів було двоє йому відданих, котрі довели його до Німецької землі...”*

на те, що Всеволод, котрий перебував на далекому руському Північному Сході, мав набагато менше можливостей для втручання в галицькі справи, ніж Святослав Всеволодич і Рюрик Ростиславич.

Історики небагато знають про останнє десятиліття Володимирівського князівства в Галичі. Він перебував у союзних відносинах з великим князем (з 1194 р.) Рюриком Ростиславичем і підтримував його в боротьбі зі своїм сусідом і ворогом — Романом Мстиславичем волинським. Під 1196 р. Київський літописний звід повідомляє: *“Володимир повоював і попалив волость Романову біля Перемиля, а звідси Ростислав Рюрикович (син великого князя — авт.) повоював і попалив волость Романову біля Кам'янця”*. Роман, що перебував у ворожих стосунках зі своїм тестем Рюриком, не мав сили, щоб відповісти тим самим галицькому князеві.

Володимир Ярославич помер 1199 р. і не залишив законного сина, котрий міг би успадкувати батьківське князівство. У нього було лише двоє синів від коханки-попадів. Династія галицьких Ростиславичів перервалася. Це дало можливість найближчому сусідові померлого — Роману Мстиславичу — реально претендувати на галицький престол.

Давньоруські літописи (за винятком Радзивілівського, оповідь у якому про вокняжіння Романа в Галичі занадто лапідарна й геть неточна) не зберегли свідчень про перехід галицького столу до волинського князя. Найбільш докладні й вірогідні відомості про це містяться в польських хроніках та історичних творах, зокрема в хроніці Вінцентія Кадлубка, сучасника описуваних ним подій.

Згідно з розповіддю Кадлубка, що, в свою чергу, правила за основою для польського історика XV ст. Яна Длугоша, вокняжіння Романа в Галичі стало можливим начебто лише завдяки повній підтримці й навіть ініціативі польського князя Лешка Білого. Польське військо на чолі з воєводою Миколаєм разом із Романом поспішило до Галича й захопило місто, випередивши угорські полки, які тільки ще підходили до Карпат. Польський хроніст запевняє навіть, що Роман визнав себе васалом Польщі.

Насправді опертя Романа Мстиславича на польську силу в справі зайняття галицького столу було звичайним для тих часів явищем і зовсім не спричинило його залежності від польських феодалів. Як доводить подальший розвиток подій, галицько-волинський князь проводив самостійну зовнішню політику, більше того, сам не без успіху втручався у польські справи.

Однак тенденційна оповідь Кадлубка містить один досить вірогідний факт. Польський хроніст повідомляє, що галицьке боярство не бажало вокняжіння Романа й пропонувало великі дари польським

воеводам, щоб ті не допустили цього. Поза сумнівом, на той час галицькі олігархи вже добре знали Романа як борця проти засилля світських і духовних вельмож у Волинському князівстві. Раніше від багатьох визначних руських князів він оцінив силу і роль міських верхів — “лепших мужей” — в обмеженні прав феодальної знаті і тим самим — у централізації держави. Недарма навіть у кінці XIII ст. міська верхівка Володимира Волинського з теплотою згадувала, як Роман Мстиславич “звільнив був від усіх образ” (Галицько-Волинський літопис). Зрозуміло тому, що галицькі бояри не чекали нічого доброго для себе від нового князя.

Дійсність, гадаю, підтвердила найгірші сподівання могутніх галицьких феодалів. Найбільш запеклі вороги сильної князівської влади були або винищені, або вигнані до Угорщини (цілком очевидно, то були члени проугорської партії, що зрадили 1189 р. Берладничича). Відголосок цього вигнання зберігся на початкових сторінках Галицько-Волинського літопису. Згідно зі слушною думкою В.Т.Пашуто, земельними володіннями, конфіскованими у бояр-опозиціонерів, Роман Мстиславич зміцнив князівський домен.

Об'єднання Галицької й Волинської Русі мало величезне значення для історії Південно-Західної Русі в цілому. Могутнє Галицько-Волинське князівство виявилось здатним успішно протистояти іноземній агресії. Його утворення сприяло господарському освоєнню нових земель, подальшому розвитку землеробства, ремесел, промислів і торгівлі, умноженню і розквіту міст і міського життя. Воно знаменувало

собою початок завершальної стадії складання державної

території Галицької й Волинської Русі.

храбры. ии дѣла дѣржавьскою землею. ии зидоша дѣ
ржавьскіа протѣи во. ии пѣшми въ бѣматолкомъ. на сои
пѣ. ии оумокопѣе по глазѣ. на дѣржавьскы. ии копѣе ле
тѣеко зѣ оушнко мѣи. ии оударнѣи оуко мѣи. бѣе о
дѣеко. ии рѣеи на дѣ. ии оуко мѣи оуко мѣи оуко мѣи оуко мѣи
по мѣи. ии оуко мѣи оуко мѣи оуко мѣи оуко мѣи оуко мѣи

Рис. 17. Битва поміж руськими князями.
Мініатюра з Радзивілівського літопису

*Рис. 22. Ковток, знайдений у с. Личківка в Галичині.
XII-XIII ст. Срібло*

§4. Галицька земля в XII ст.: міста, рубежі

Як мовилось, проти інших південноруських земель Галицька була новоутворенням. Це підтверджується малою кількістю міст на її території навіть у другій половині XII ст., яка загалом позначена на Русі бурхливим зростанням кількості нових міст. На зв'язок між складанням земель і виникненням та розвитком міст вчені вказували неодноразово. Образно висловлюючись, Галицька земля тривалий час обходилась тими містами, що дістались їй у спадок від Перемишльської і Терембурзької волостей. Якщо на Волині з 40-х років XII ст. народжуються чисельні міста, то в Галичині процес містоутворення розвивався уповільнено. Київський літопис, що, мабуть, скористався з галицьких джерел, за другу половину XII ст. називає всього десять нових міст у Галицькій землі, до всього, більшість із них була, слід гадати, не справжніми феодальними міськими центрами, а прикордонними оборонними замками.

Зате стольний град Галич ріс і багатолюднів стрімкими темпами, небаченими в тогочасній Русі. Про це свідчить уже той факт, що науці відомо близько 30 кам'яних храмів у самому місті та на його околицях, 9 із яких досліджено археологами. Місто стояло на Дністрі — одній із великих річок Європи (на р.Луква недалеко від її впадіння в Дністер), що була прекрасною торговельною магістраллю, яка з'єднувала Галич з ринками Півдня — насамперед, візантійськими. Історики зазвичай відзначають велике торговельне значення цього міста і, на наш погляд, нехтують розвитком його ремесел і промислів. А вони були головними пружинами, що розкручували швидке піднесення Галича. Він був, поза сумнівом, визначним ремісничим осередком. Переважно ремісниками був заселений найбільший за площею район давньоруського Галича — “Предградье”, мало не рівний Подолу Києва XII-XIII ст.

Ремісники складали не лише переважну, а й найбільш політично активну в соціальному плані частину городян. Галичани надзвичай-

но швидко виявили себе в суспільно-політичному житті, майже одночасно з появою їхнього міста на сторінках джерел. Адже перша конкретна згадка про Галич у літописі пов'язана з виступом городян проти свого князя Володимирка і запрошенням на стіл його небожа Івана Ростиславича, що сталося 1145 р. Є підстави вважати, що в літописних оповідях про події 1145 р. відбилась діяльність галицького віче.

У наш час мало хто з істориків сумнівається в тому, що віче було не загальним зібранням усіх городян, а становим, швидше кастовим, представницьким органом. Така думка спирається здебільшого на писемний і археологічний матеріал Новгороду Великого, але може бути цілком прикладена до Галича. Адже в ньому, так само, як у Новгороді, боярство було неймовірно сильним. І в першому, і в другому місті соціальна й політична могутність знаті базувалася на великій земельній власності. Тому видається важливою і перспективною в аспекті подальших досліджень спроба В.И.Довженка археологічно виявити двори й садиби великих галицьких феодалів. Назви урочищ, де були знайдені садиби, можуть бути пов'язані з іменами боярських олігархів: Юр'ївське, Штепанівське, Данилівське, Іванівське. Всі вони розташовані поряд із Галичем, на схід від Крилоської гори, де стояв його дитинець. Ця важлива робота чекає на своє продовження.

Самий феномен млявості процесів містоутворення в Галицькій землі другої половини XII ст. може бути пояснений зосередженням ремесел, промислів і торгівлі цієї землі в стольному граді, економічного і соціального потенціалу якого, напевне, було досить для консолідації всієї території князівства. Чималу роль у цьому зіграла також концентрація боярських садиб навколо Галича. І з цього погляду Галицька земля дуже нагадує Новгородську, в якій також було мало міст, а стольний град так само височів над іншими.

Безсумнівним уявляється й те, що Перемишль, який перебував на західній окраїні Галицької землі, зберіг своє соціально-економічне значення, але його порубіжне розташування позбавляло перемишльських бояр можливостей ефективно суперничати з галицькими в керівництві утвореного Володимирком Володаревичем князівства.

Як мовилось, майже всі нечисленні міста Галицької землі, що виникли в другій половині XII ст., були засновані як порубіжні й залишалися ними і надалі. Тому вважаємо природним поєднувати їх розгляд із визначенням кордонів Галицького князівства того часу.

До таких порубіжних замків насамперед належав Сяник, уперше згаданий в Київському літописі під 1150 р. Його збудували

на кордоні з Угорщиною. Джерело розповідає, що угорський король *“пройшов Гору (один із Карпатських перевалів — авт.) і взяв Сяник місто, і посадника його схопив, і сіл багато біля Перемишля здобув”*. З контексту повідомлення літопису випливає, що Сяник був сторожовою заставою, яка захищала давній Перемишль. Немає підстав вважати його розвинутим містом, яким він постає в джерелах XV-XVI ст. І в XIII ст. Сяник залишався прикордонною фортецею, про що свідчить Галицько-Волинський літопис.

Так само порубіжним укріпленням містом, але на кордоні з Польщею, був Ярослав, уперше названий Київським літописом під 1152 р. (і, напевне, незадовго перед тим збудований) у розповіді про зустріч Ізяслава Мстиславича київського і волинського з угорським королем Гейзою. Джерело розповідає, що Ізяслав пішов до Перемишля, перейшов річку Сян, а на ранок дістався Ярослава, де зустрівся з послом короля. Це означає, що Ізяслав зустрічав Гейзу на руському кордоні. Уявляється тому прийнятною думка, що неодноразово висловлювалася вченими, за якою ярославський замок, так само, як сяницький, був заснований для прикриття Перемишля, але вже від польської агресії. Вважаємо, що місто було збудоване Володимирком Володаревичем і названо на честь його сина Ярослава.

Ярослав мав сильні укріплення, свідченням чого може бути розповідь Галицько-Волинського літопису про вирішальну битву 1245 р. між Данилом Галицьким і угорським військом, яке підтримувало боярську маріонетку Ростислава Михайловича. Ростислав не міг здобути фортецю, хоча й використав облогові машини. Літописець лаконічно відзначив, що *“місто було укріплене”*.

У читача не повинно скластися враження, нібито Галицьке князівство мало на західному рубежі лише дві, хай і великі фортеці. Поза сумнівом, там існували й численні невеликі замки, які ще чекають на своїх дослідників-археологів. Сказане стосується, певна річ, не лише Галицького, а й усіх інших давньоруських земель і князівств. Порубіжні захисні лінії допоможуть ясніше уявити територію кожного з таких державних утворень.

Порубіжною річкою Галицького князівства з Польщею і, частково, з Угорщиною була р. Сян. Угорські феодали вже тоді просочилися до Закарпаття, і дедалі частіше літописи — спочатку Київський, а далі Галицько-Волинський — називають *“Гору”*, тобто Карпатський хребет, кордоном з Угорщиною. Ще М.П. Дашкевич твердив більше ста років тому, що галицько-угорський рубіж проходив Карпатами, і звертав увагу на таке: пізніший (найімо-

вірніше, кінця XIV ст.) список руських міст Воскресенського літопису включає цілу низку міст у самих горах.

Сучасний археолог Б.О.Тимошук вважає, що з утворенням Галицько-Волинського князівства, тобто в другій половині XII ст., склалася Попрутська прикордонна смуга, основою якої став горішній Прут, який протікав уздовж східних схилів Карпатських гір. Карпати й розмежовували Угорське королівство і Галицьке князівство. Порубіжна смуга в цьому регіоні, як гадають вчені, була досить широкою, сягаючи часом 200 км. Вона охоплювала Карпатські гори, на схилах яких містилися, виходячи й на рівнину, прикордонні замки Галичини та Угорщини.

Східний рубіж Галицької землі другої половини XII ст. був позначений древнім Теребовлем та новими містами-фортецями Микулином і Голими Горами, що вперше згадані в Київському літописі під 1144 р. Отже, галицький рубіж проходив по р.Серет і прямував до верхів їв Стиру. Біля Голих Гір починався галицько-волинський рубіж. На їхнє порубіжне місцезополонення недвозначно вказує літописець. Сам Микулин стояв на Сереті.

Даді галицько-волинський кордон прямував на захід до Пліснеська. Його порубіжне положення зафіксоване Київським літописом у розповіді про невдалу спробу Романа Мстиславича вокняжитись у Галичі в 1188 р. Вибравшись із дружиною з київського міста Білгорода, Роман *“послав наперед воїнів до Пліснеська”*, щоб зненацька його захопили, однак спроба успіху не мала. Хоча, на думку археолога М.П.Кучери, городище Пліснеська виникло ще в XI ст., є чималі підстави вважати, що як важливий порубіжний замок він народився незадовго перед першою згадкою про нього в літописі. Якби Пліснеськ існував раніше, навряд чи його обійшли б увагою джерела, враховуючи положення цієї фортеці в *“гарячій точці”*, на рубежі князівств, що суперничали між собою, в сфері політичних інтересів великого київського князя. Не випадково, як нам здається, Пліснеськ одночасно згадується в поетичному джерелі — *“Слові о полку Ігоревім”*, що написане, за авторитетною думкою Д.С.Лихачова, 1188 р.

Від Пліснеська галицько-волинський рубіж ішов Західним Бугом на північний схід, до галицького прикордонного замка Унів на р.Солокія, що впадає до Західного Бугу. Археологічно цей замок не вивчений, у літописі згадується лише раз, тому можна думати, що особливого значення він не мав й так і не переріс у феодальне місто. Але на Західному Бузі стояло також волинське місто-фортеця Бужськ, і це призвело до запеклих суперечок за нього між

сусідами, коли територія Галицької землі, що утворювалась і розширювалась, досягла цієї річки. Вище згадувалося, що 1149 чи 1150 рр. Бужськ був захоплений Володимирком Володаревичем і не був ним повернутий київському і волинському князеві Ізяславу Мстиславичу, незважаючи на обіцянки і клятви.

Пізніше волинські князі змогли повернути собі Бужськ і навіть на короткий час зробити його столицею невеликого удільного князівства. Про це свідчить розповідь Київського літописного зводу під 1167 р., в якій згадується князь Ярослав Мстиславич, котрий сидів у Бужську. Ярополк помер 1170 р., і в Бужську не стало власного князя. Місто з волостю було приєднано до удільного князівства Святослава Мстиславича — племінника Ярополка, котрий володів Червеном і Берестям.

Від Унова галицько-волинський кордон прямував на захід, вододілом між Західним Бугом і Сяном, до згаданого вже Ярослава. Інші галицькі фортеці, що, без сумніву, існували на цій ділянці кордону, науці не відомі. Галицько-Волинський літопис другого десятиліття XII ст. називає галицьке місто Любачів, що стояв на р. Любачівка, правій притоці Сяну. Можливо, Любачів виник як порубіжний замок в останнє десятиліття XII ст., коли стосунки між Галицьким і Волинськими князівствами стали напруженими.

Окремого розгляду вимагає проблема проходження південного кордону Галицького князівства другої половини XII ст., що й нині залишається дискусійною.

В науці утвердилася думка, нібито південний рубіж Галицького князівства давньоруської пори сягав пониззя Дунаю. Її прихильники виходять з трьох різнорідних джерел: грамоти князя Івана Ростиславича Берладника, списка руських міст Воскресенського літопису й звернення автора "Слова о полку Ігоревім" до галицького князя Ярослава Володимировича. При цьому ні грамота Берладника, ні список Воскресенського літопису зовсім не містять свідчень того, що нижній Дунай і територія на північ від нього належали галицьким князям. Обидва джерела лише зазначають, що кілька нижньодунайських міст були руськими. А це різні речі. Тому й донині основним і, строго кажучи, єдиним аргументом прихильників думки про проходження південного кордону Галицького князівства по Дунаю залишається згаданий фрагмент "Слова...": *"Галицький княже Осмомисле Ярославе! Високо сидиш ти на своєму златокваному престолі, підпер гори Угорські (Карпати — авт.) своїми залізними полками, загородив королю (угорському — авт.) шлях... суди рядячи до Дунаю"*.

Вираз “суди рядячи до Дунаю” означає, що, на думку співця “Слова о полку Ігоревім”, Ярослав здійснював судово-адміністративну владу на величезній території — аж до Дунаю, поза сумнівом, нижнього, бо середній Дунай у другій половині XII ст. перебував у сфері політичного впливу Угорщини і Візантії.

Не можна зводити питання лише до володіння галицькими князями земель по нижньому Дунаєві — в цьому випадку було б “на Дунаї”, а не “до Дунаю”. Звідси випливає, що південний кордон Галицької Русі, принаймні у 80-х роках XII ст., проходив лівим берегом Дунаю. Ця думка потребує перевірки джерелами, насамперед літописами.

Стосовно ж грамоти Івана Ростиславича 1134 р., де він називає себе “князем Берладським”, то вчені вже давно дійшли висновку, що вона є не дуже вмілим фальсифікатом як з мовного, так і з історичного боку. Можна було б і не згадувати про неї, якби Іван не був таки зв’язаний з Дунайським понищем, поблизу якого розташоване місто Берладь. Цікаво зупинитись на багатій на події політичній біографії цього бунтівного князя, котрий, як пригадує читач, зробив невдалу спробу відібрати Галич у свого дядька Володимирка Володаревича. Ми перервали цю історію на тому, що 18 лютого 1145 р. Іван Ростиславич зумів вибратися з оточеного полком дядька Галича і втік на Дунай.

Для теми, винесеної в заголовок цього параграфа, особливо важливими уявляються обставини блукань Івана Ростиславича в Подунав’ї. Звернемо увагу читача на те, що в літописній статті 1145 р. Іван Ростиславич ще не носить прізвиська Берладник, яке міцно приросте до нього в джерелах з 1146 р., — настільки, що й сина його книжники називають Берладничичем. Отже, можна бути впевненим у тому, що до 1145 р. Іван не бував у Берладі й Дунайському понищі.

Це прізвисько, на наше переконання, не слід розглядати як свідчення того, що Іван Ростиславич княжив у Берладі. У XII ст. Берладь та інші населені русичами міста Дунайсько-Дністровського понища взагалі перебували поза межами Давньоруської держави, не входячи до складу жодного з князівств, про що впевнено мовить літопис. У Берладі скупчувались різні вигнанці з феодалного суспільства, формувались загони шукачів пригод. У прикладенні до Івана, котрий втратив Звенигородське князівство й перетворився на князя-ізгоя — теж вигнанця, прізвисько Берладник у вустах вороже настроєного щодо нього літописця (бо він відображував думку панівного класу) мало іронічний, а то й презирливий зміст.

Із розповіді київського літописця дізнаємось, що Іван Ростиславич зовсім недовго пробув у Берладській області й *“полем прибіг до Всеволода в Київ”*. Тодішній князь Всеволод Ольгович, мабуть, вирішив використати неспокійного ізгоя для тиску на конфронтуючого з ним Володимирка. Тому-то, ймовірно, київський государ привітно прийняв утікача й залишив жити при своєму дворі. Але Івану не судилося спокійне життя в Києві. Наступного, 1146 р., помер його покровитель Всеволод Ольгович, й Іван вирішив перетворитися на *“служилого князя”*, руського кондотьєра, якими так багата історія Італії XIII-XV ст. Він став найманцем, котрий за гроші з бойовою дружиною служить тому чи іншому володарю.

Спочатку він служив новгород-сіверському князеві Святославу Ольговичу, далі перейшов до смоленського князя Ростислава Мстиславича, а 1149 р. подався до Юрія Довгорукого. Більше семи років бився він за справу Юрія з його ворогами, а в подяку суздальський князь вирішив видати його головою синові Володимирка князю Ярославу. Лише щасливий випадок врятував Івана від смерті. Він перейшов на службу до нового київського князя, яким став по смерті Юрія Довгорукого в травні 1157 р. чернігівський князь Ізяслав Давидович. Нещастя колишнього звенигородського князя на цьому не закінчились. Навесні 1158 р. Ярослав галицький, заручившись підтримкою найвпливовіших князів Південної Русі, знову почав вимагати видачі йому Івана. Ізяслав Давидович відмовив йому, але Іван, мабуть, на власному гіркому досвіді переконався в тому, що ласка сильних світу цього є справою ненадійною. Тому, як пише київський літописець, *“Іван же тоді сполохався, поїхав до половців, і пішов з половцями, і став у містах Подунайських”*.

Далі в літописній оповіді йде місце, яке традиційно розглядається як вказівка на приналежність галицьким князям дунайських міст: Іван *“розбив два кораблі, і взяв товару багато в них, і пакостив риболовам галицьким”*. Однак ця звістка Київського зводу не може бути доказом приналежності Дунайського пониззя Галичу. Навпаки, на нашу думку, вона ясно говорить про те, що галицькі князі не мали влади над руськими подунайськими містами. Справді, в 1158 р. Іван Ростиславич був вигнанцем, котрий давно порвав стосунки з домом галицьких Ростиславичів і був змушений зі зброєю в руках добувати засоби до існування. Більше того, він був найлютішим ворогом Ярослава Володимировича, і тому вже одна його поява на нижньому Дунаї свідчить про те, що вся ця область не підкорялась галицьким князям. Зауважимо також,

що немає свідчень того, ніби захоплені Берладником кораблі були галицькими. Поодиноким ж згадка про галицьких рибалок на Дунаї не може бути доказом тамтешнього проходження кордонів князівства: рибалки не урядовці, вони могли промишляти далеко за межами власної землі.

Ще більше переконує в незалежності Нижнього Подунав'я від галицьких князів продовження літописної розповіді про перебування в тому регіоні Івана Ростиславича. Головне ж — літопис дозволяє визначити справжні південні рубежі Галицького князівства на середину XII ст.: *“І прийшли до нього (Івана Ростиславича — авт.) численні половці й берладників у нього скупчилось* шість тисяч. І пішов він до Кучелмина, і раді були там йому. І звідти до Ушиці пішов. І увійшла була залога Ярослава до міста і почала битися сильно з міста (ось де Іван зустрівся з військом Ярослава! — авт.), а смерди (з Ушиці — авт.) плигають через заборолу (гострокіл на міських валах — авт.) до Івана, і перебігло їх триста. І хотіли половці взяти місто, та Іван не дав їм узяти. І розгнівалися половці, поїхали від Івана. Ізяслав (Давидович — авт.) же послав по Івана й привів до Києва”*.

У наведеному уривку Київського літопису названо порубіжні міста Галицького князівства на півдні. Саме біля Кучелмина й Ушиці починалась територія князівства, на якій справді міг “судити” Ярослав Володимирович та його наступник і син Володимир. Обидва названі міста належали до найбільш важливих із згаданих літописом галицьких оборонних замків. В описаній вище кампанії Іван Ростиславич безборонно просунувся у напрямку рубежів із Подунав'я, його з радістю зустрічали жителі прикордонної фортеці Кучелмин (залога тут або була нечисленною, або її застали зненацька), і лише в Ушиці Берладник зустрів опір Ярославового війська.

Подальша доля Івана Ростиславича (після повернення з Подунав'я до Києва) відбилась головним чином у Київському літописі 1158-1159 рр. Під 1158 р. літописець зробив надзвичайно важливий для відтворення політичної ситуації на Русі й біографії нашого героя запис: *“Того ж року розпочав рать Ізяслав Давидович на Ярослава галицького, шукаючи волості Іванові Ростиславичу, прозваному Берладником: прислали бо до нього (Івана — авт.) галичани (можливо, міське віче — авт.), велівши йому сісти*

* Це дієслово свідчить про місцеве, подунайське походження тих берладників: адже половці до Івана “прийшли”, а берладники — “скупчились”, тобто перебували в тих краях і прийшли під його хоругви.

на коня й такими словами закликаючи його до себе, кажучи: "Тільки-но явиш нам свої стяги — й ми відступимо від Ярослава". Ізяслав з Берладником спішно почали похід на Галич.

Та поки збиралися в той похід, Ярослав устиг помиритися з "галичанами". Ізяславові родичі Святослав Ольгович і Святослав Всеволодич, що обіцяли піти з ним до Галицької землі, в останню мить підвели великого князя київського. Від самого початку похід не заладився. Ярослав же об'єднався з волинським князем Мстиславом Ізяславичем і пішов назустріч Ізяславу й Берладнику. У перебігу битви за київське місто Білгород Ізяслав з Іваном зазнали поразки в грудні 1158 р.

Шлях до Києва Ізяславу був відрізаний, і він подався до землі вятичів, виношуючи надію зібрати там нове військо і захопити Чернігів, у якому княжив перед Києвом. Це йому не вдалося, і він задовольнився кількома містами в Чернігівській землі. Певно, тоді Іван Ростиславич переконався в марності надій Ізяслава повернути собі Київ і подався на південь — знову до Берладі.

З Київського літопису випливає, що 1159 р. Іван оволодів Олешням — важливим київським портом на Дніпрі: "Того ж року послав Ростислав (Мстиславич, тодішній князь київський — авт.) із Києва Юрія Нестеровича та Якуна в кораблях на берладників, тому що вони Олешня здобули, і, наздогнавши їх біля Дичина, побили й полон відібрали". Івана Ростиславича літописець не згадав, але можна припускати, що то була справа його рук. Бо джерела звичайно називали берладниками ту частину подунайських бродників, що збиралися під стягами Івана Ростиславича.

Після цього сліди Берладника губляться в джерелах. П.П.Толочко припускає, що він до кінця залишався зі своїм сюзереном Ізяславом Давидовичем: на короткий час увійшов разом із ним до Києва наприкінці 1160 р., разом із ним облягав у Білгороді Ростислава Мстиславича, тодішнього київського князя, й закрив очі своєму панові, коли той випадково загинув, наскочивши на союзних Ростиславу кочовиків-торків.

Однак із джерел відомо хіба що таке. 1161 р., за повідомленням київського літописця, Іван Ростиславич був отруєний у візантійському місті Солунь (Фессалоніка), ймовірно, руками підсланих Ярославом убивць. Все своє свідоме життя цей князь-ізгой марив про "златокований", як називає його "Слово о полку Ігоревім", галицький стіл, добивався його, а сконав у чужій стороні й серед чужих людей. Не знати, де й похований. А ми повернемося

до чільного питання цього параграфу: окреслення державної території Галицького князівства в другій половині XII ст.

Місцеположення так тісно пов'язаного з ім'ям Берладника Кучелмина здавна викликало дискусії в середовищі знавців історичної географії Русі. Не так давно Б.О.Тимошук запропонував вважати залишками Кучелмина городище Галиця в Сокирянському районі Чернівецької області. Можна прийняти його думку, оскільки це місце точніше від інших, вказуваних істориками, відповідає напрямові розглянутого походу Івана Ростиславича на галицький рубіж по Дністру. Зрозуміло, що висунутий у поле, на правий берег Дністра, Кучелмин був сторожовою заставою, покликаною зустріти ворога, який наближався зі Степу.

Так само, як Кучелмин, мало досліджена археологами й Ушиця (нині с.Стара Ушиця Хмельницької області). Всі дослідники бачать у ній галицький порубіжний город на Дністрі. Розкопки останніх років відкрили там залишки сторожової фортеці. Археологи не виявили слідів господарської діяльності населення. Отже, місто використовувалось тільки у військово-оборонних цілях.

Розгляд інших літописних свідчень також переконує, що південний кордон Галицького князівства в XII ст. проходив біля Ушиці, тобто по Дністру. До південних порубіжних міст і фортець Галицького князівства можна з обережністю віднести придністровські міста Василів, Онут, Каліус і Бакоту, хоча як такі вони згадуються вже не Київським, а Галицько-Волинським літописом першої половини XIII ст. Можна думати, що південно-східні рубежі князівства за Данила Романовича не зазнали суттєвих змін, тому що, наприклад, на початку XIII ст. той же Микулин залишався галицьким прикордонним містом, так само, як і Ушиця.

Важливо наголосити на тому, що і в Київському, і в Галицько-Волинському літописах взагалі немає згадок про бодай якісь поселення на південь від кордону Василів-Онут-Бакота-Ушиця-Кучелмин-Каліус — аж до нижнього Дунаю. Це й не дивно, бо за Дністром починається Степ, "поле", нічия земля.

В іноземних джерелах XII ст. "Команія", земля половців, часто починається на північ від Дунайського пониззя. Згідно зі свідченнями угорських хронік, половці в той час часто переходили землями на нижньому Дунаї. Через сто років папський посол до Монголії Плано Карпіні назве територію на північ від Дунайського пониззя "Команією".

Взагалі, свідчення літопису про дії й перебування половців на нижньому Дунаї, як і про саму територію, що прилягала до нього

з півночі, дуже й дуже фрагментарні. Це може бути опосередкованим доказом того, що названий регіон перебував поза межами руських земель. Адже літописці рідко повідомляють про те, що відбувалося за межами Руської землі, роблячи винятки хіба що для якихось видатних подій. У нашому випадку літописи згадують про Подунав'я також мимохідь, у прямому зв'язку з руськими справами. Таким є, наприклад, цитоване місце Київського зводу про кампанію Івана Ростиславича поблизу Дунаю 1158 р.

Хоча літопис нечасто згадує про набіги половців на Дунайське пониззя, він усе ж таки дає підстави твердити, що ці набіги були настільки частими, що навіть стали притчею во язицех: *“Тієї зими (1190 р. — авт.) надумали кращі мужі серед чорних клобуків і приїхали в Торчеськ до Ростислава Рюриковича (сина київського князя Рюрика Ростиславича — авт.) й мовили йому: “Ось половці цієї зими воюють нас часто, і не знаємо, подунайці чи ми є, або що, а батько твій далеко є”*. А під 1192 р. той же київський книжник знову розповідає про напад половців на нижній Дунай — і знов у зв'язку з новим проханням чорних клобуків до Рюрика послати сина Ростислава проти половців, які подалися на Дунай. 1197 чи 1198 р. Роман Мстиславич волинський здійснив похід на половців, які напали на прилеглі до Дунаю землі Візантійської імперії, й розгромив їх.

Навряд чи половці могли б так часто і безкарно діяти на нижньому Дунаї, якби той регіон входив до складу Галицького князівства.

У Дунайському пониззі в другій половині XII ст. можна було зустріти не лише половців. Поряд з ними і в боротьбі з ними виступала й волелюбна людність тих місць, яка здогадно складалась у більшості з вихідців із руських земель: берладників і бродників. На руське походження бродників, принаймні якоїсь їх частини, вказує хоч би те, що вони сповідували християнство. 1223 р. під час битви на Калці їхній ватажок Плоскиня *“цілував хрест князеві Мстиславу київському”*, про що сповіщає Суздальський літопис. І ті, й інші часом об'єднувалися з половцями. Так, 1147 р. до Святослава Ольговича новгород-сіверського *“прийшли бродники і половців багато прийшло до нього”* (Київський літопис). 1158 р., як уже мовилось, у війську Івана Ростиславича також разом виступили берладники і половці. Разом із половцями бродники діють і на сторонах угорських хронік кінця XII- початку XIII ст.

Сам термін “бродники” походить, найімовірніше, від іменника “брід” та утвореного від нього дієслова “бродити”. Французький мовознавець-славіст Етьєн Лозован довів, що суфікс “-ник”

у цьому слові означає професію, а не місце проживання. Він встановив, що з XI ст. у ряді європейських мов з'являються поняття, тотожні з давньоруським "бродник" і завжди з однаковим значенням: той, що долає броди, або керманич поромів, човнів, плотів.

Виходить, що бродники жили на річках, які були шляхами торгівлі й воєнних походів. Такі річки були небезпечними навіть для малих кораблів і човнів, бо мали перешкоди, пороги, мілини, бистрини, омути тощо. Тому купці й інші переїжджі потребували допомоги місцевих жителів, що правили їм за лоцманів, були знавцями небезпечних місць на воді.

Таке визначення бродників як людей, котрі мали мирну професію лоцманів, на перший погляд, начебто суперечить джерелам, що описують їх войовничими людьми, мало не професійними воїнами. Очевидно, повне небезпек життя у Подунав'ї (згадаймо постійні вторгнення половців) змусило місцеве населення будувати захисні споруди, зводити фортеці й опановувати воєнне мистецтво. З часом у середовищі бродників виникли постійні, а потім і професійні військові загони, здатні захистити свою землю й навіть виступати в ролі найманців. Никонівський літопис під 1146 р. сповіщає, що на допомогу чернігівському князеві Святославу Ольговичу проти великого князя київського Ізяслава Мстиславича прийшло 14 тисяч бродників. Це число здається перебільшеним, але навіть якщо бродників було і вдвоє-втриє менше, однаково доводиться визнати, що вони складали чималу силу. У переліку однієї з найбільших битв на Русі XIII ст. — Липицької 1216 р. між новгородським і володимиро-суздальськими князями — бродники виступають поряд із великими військовими контингентами муромців і городчан.

Джерела звичайно обмежують землю бродників Нижнім Подунав'ям, але є підстави вважати, що вони жили на широкому просторі між Дністром і Дунаєм. Вітчизняні джерела знають бродників і під ім'ям берладників. Так називались ті бродники, що пристали до Івана Ростиславича Берладника. Розповіді літописців про берладську вольницю дозволяють зрозуміти мотиви, якими керувалось багато людей, що прямували жити до пониззя Дунаю. Серед панівних верств Давньоруської держави Берладь вважалася непривабливим місцем, де скупчувався різний "темний люд", вигнанці з феодального суспільства, здебільшого з його нижніх верств. На це вказують слова могутнього і владного володимиро-суздальського князя Андрія Боголюбського, які він презирливо кинув залежному від нього князеві Давиду Ростиславичу, виганяючи його

з Київської землі: “А ти піди до Берладі, а в Руській землі не ве-
лю тобі бути”. Для князя Андрія та інших можновладців Берладь
і взагалі межиріччя Дністра й Дунаю були символом і уособленням
беззаконня і розбійництва. Напевне, саме тому літописці, слухняні
виразники князівської волі, й прозвали Івана Ростиславича Бер-
ладником, що в їхньому розумінні означало: голодранець, волоцю-
га і розбійник. Адже Іван не сидів у Берладі, як годилося б князеві,
а все життя блукав від одного князя до іншого, служачи їм із відда-
ною йому дружиною.

Поза сумнівом, що південний кордон Галицького князівства
в другій половині XII ст. проходив середньою течією Дністра і що
землі на південь від цього рубежа не належали тамтешнім князям.
Але як же тоді бути зі зверненням “Слова о полку Ігоревім”
до Ярослава Володимировича галицького, де повідомляється,
що він “суди рядив” до Дунаю?!

Можна було б сказати, що в даному випадку маємо справу з по-
етичною вольністю, прагненням видати бажане за дійсне, що є ціл-
ком природним для літературного твору. Мабуть, автор звернення
до Ярослава зі “Слова...” був віддалений значним проміжком часу
від описуваної ним доби й некритично сприйняв чийось думку
про приналежність Галицькому князівству земель за Дністром,
аж до Нижнього Подунав'я.

* * *

Подібно до Волинської, Галицька земля формувалася в окремих
її частинах з різною інтенсивністю, в різний час і неоднаковими
темпами. Найбільш швидко й інтенсивно “одержавлювались”
Пониззя, Середнє Подністров'я, до чого верхівку князівства
спонукали не лише політичні, а й економічні інтереси. Тут виникає
захисна лінія з кількома великими фортецями і низкою дрібних.
Докладались зусилля для зміцнення західних рубежів з Угорщиною
і Польщею, завдяки чому були засновані Сяник і Ярослав. З боку
Київської землі, на Сереті, до укріпленого Теребовля додали
Микулин, що також мав захисні споруди.

Водночас нами відзначено незвичайну для другої половини
XII ст. млявість і повільність процесів містоутворення в Галицькій
землі. Своєрідність її суспільно-економічного, політичного і тери-
торіального розвитку полягала в тому, що Галич був не лише голов-

ним, а й, по суті, єдиним її центром. У ньому, мов у фокусі, зосереджувались процеси і явища соціального, економічного, політичного і культурного життя князівства. Засилля боярства, великих землевласників, чийї садиби і земельні володіння були скупчені навколо Галича, також перешкоджали появі міст і фортець, опорних пунктів князівської влади. Становище змінилося в 40-х роках

XIII ст., у другій половині князювання Данила Галицького,

коли буде придушена боярська опозиція

в самому Галичі й у Галиць-

кій землі.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКЕ
ВЕЛИКЕ
КНЯЗІВСТВО XIII СТ.

Останнім часом на сторінках газет, літературних та суспільно-політичних журналів дедалі частіше можна зустрітися з терміном “Галицько-Волинська держава”. Користуються ним дилетанти, мало обізнані з історією Галицько-Волинської Русі. А історики, котрі професійно досліджують її, звичайно до цього терміну не вдаються. Недарма видатний знавець цієї проблеми академік І.П.Крип’якевич назвав свою книжку “Галицько-Волинське князівство” [К., 1984].

Термін “Галицько-Волинська держава” народився в середовищі галицької інтелігенції в ХІХ ст., в умовах панування Австрійської імперії, до складу якої входила Галичина. Терплячи іноземне політичне, соціальне й культурно-національне гноблення, його творці від самого початку вкладали в нього політичний, виразно полемічний зміст — у нас, мовляв, була велика держава, а нині ми мусимо коритися чужинцям. Загалом термін “Галицько-Волинська держава” в умовах ХІХ ст. мав прогресивне значення, хоча й не узгоджувався з історичною дійсністю ХІІІ ст.

Справді, держава — це соціально-політична й суспільно-економічна структура з централізованою владою, спільними для всієї території та обов’язковими для всіх її частин системами адміністрації, судочинства й збирання данин (податків). Головне ж — у державі має бути об’єднана вся її територія. У випадку з Галицько-Волинським князівством усе було навпаки.

Утворене 1199 р. Романом Мстиславичем за допомогою воєнної сили й недосить консолідоване князем за неповних шість років його правління, по його смерті в червні 1205 р. Галицько-Волинське князівство на довгих сорок років опинилося в стані граничної удільної роздробленості. Галичина і Волинь поділились кожна на кілька удільних, незалежних одне від одного князівств. У краї поряdkували великі бояри, котрі часом садовили на столи зайшлих князів-маріонеток, а часом навіть вокняжались самі — нечувана річ для інших давньоруських князівств ХІІІ ст.! У Галичі довгі роки сиділи із залогою угорські королевичі. Про яку державу для 1205-1245 рр. можна говорити!?

Лише 1245 р. Данило Романович із величезним напруженням сил здолав нарешті боярську опозицію й зумів об'єднати роздроблені Галичину і Волинь у спільне князівство, що проіснувало лише до його смерті 1264 р., після чого знову, по суті, назавжди, розпалося на кілька уділів. Отже, із ста років XIII ст. лише двадцять чотири Галицько-Волинська Русь була об'єднаною. Для цього часу її справді можна називати державою — такою самою, якою було в XIII ст. Чернігівське князівство, що, однак, відзначалося більшим ступенем централізації й згуртованості. Тому в цій книжці, як і в попередніх, ми віддаємо перевагу класичному, науково об'єктивному термінові "Галицько-Волинське князівство", який вживатиметься паралельно з іншим — "Галицько-Волинська Русь".

Здається, новим в історіографії є епітет "велике", який ми прикладаємо до Галицько-Волинського князівства, спираючись при цьому на джерела. Адже Галицько-Волинський літопис, головне джерело нашого дослідження, починається такими урочистими словами: *"Початок князювання великого князя Романа, князя галицького, що був самодержцем всієї Руської землі"*. Книжник мав на увазі, певно, те, що Роман поставив у залежність від себе Київ і всю Південну Русь. Сучасники й літописці XIII ст. справді вважали Романа самодержцем, навіть царем. Описуючи згодом перебування Данила Романовича в Орді й приниження, якого він там зазнав, галицький літописець вигукнув: *"Його батько був цар у Руській землі, він покорив Половецьку землю й повоював інші області всі"*. У такій оцінці Романа з руськими книжниками згодні й іноземні хроністи. Навіть дуже упереджений щодо нього поляк Кадлубек визнає, що галицько-волинський государ "за короткий строк так піднісся, що правив майже всіма землями і князями Русі". Галицько-Волинський літопис та інші давньоруські джерела XIII ст. називають Романа і його синів Данила й Василька великими князями. Та й самий статус

їхнього князівства безумовно вказує на те,
що його відносили до рангу
великого.

§1. Роман Мстиславич — самодержець Русі

Розповідь про князювання Романа Мстиславича в Галичі не збереглася в Галицько-Волинському літописі: якраз роки його правління в цьому джерелі не відбиті, опис подій починається в ньому від часу, що настав по смерті великого князя, тобто з середини 1205 р.

Деякі подробиці Романового княжіння в Галичі знаходимо в польських джерелах — хроніках Кадлубка і Великопольській, творі історика XV ст. Я.Длугоша й в "Історії Російській" В.М.Татищева, побудованій на давніх, не завжди відомих сучасним вченим джерелах. Втрачено в Галицько-Волинському літописі й опис смерті Романа.

І.П.Крип'якевич висловив слушну думку, що вокняжінню Романа в Галичі опиралась та боярська партія, яка мала намір закликати в правителі синів новгород-сіверського володаря Ігоря Святославича. Кадлубек сповіщає, що загострення суперечностей між прихильниками і противниками Романа призвело до справжньої битви під Галичем між боярами напередодні в'їзду туди волинського князя. Слід відкинути тенденційне твердження польського історика Б.Влодарського, побудоване на некритичному прочитанні хроніки Кадлубка, нібито Роман визнав свою залежність від Лешка Білого як компенсацію за допомогу поляків в оволодінні Галичем.

1202 р., вже після об'єднання Галицько-Волинського князівства, відбулося нове й, по суті, вирішальне зіткнення між Романом і його недавнім тестем, великим князем київським Рюриком Ростиславичем. На нашу думку, ініціатива виходила від Романа, який не забув давню образу, заподіяну йому тестем 1195 р., коли той дав йому, а потім забрав у нього міста в Руській землі. Проте Суздальський літопис вважає причиною сварки Рюрика: *"Того року встав Рюрик на Романа і привів до себе (на допомогу — авт.) Ольговичів у Київ: хотів піти до Галича на Романа, і випередив його Роман, скупчивши полки галицькі і володимирські, і вїхав у Руську землю"*. Галицько-волинського князя підтримали чорні клобуки, котрі звичайно ходили

біля стремена київських князів. Імовірно, їхні хани, що добре розумілися на політичній ситуації в Давньоруській державі, заздалегідь вважали справу Рюрика програною.

Коли Роман, не зустрічаючи помітного опору, форсованим маршем рушив на Київ (*"...еха наборзе"*, зауважує літописець), київське віче вирішило визнати його своїм князем (і це при законному господарі Рюрику, що сидів у своєму палаці в Горішньому місті!). *"І відчинили йому (Романові — авт.) кияни ворота Подільські в Копиревому кінці, — продовжує свою розповідь суздальський книжник, — і в'їхав він на Поділ, і послав на Гору до Рюрика і до Ольговичів... і пустив Рюрика в Овруч*, а Ольговичів за Дніпро до Чернігова"*. Так Рюрика було скинуто з київського столу, але Роман не став сідати на нього, а посадив там свого підручника, удільного волинського князя Інгвара Ярославича луцького. Як нам здається, суздальський літописець трохи відкриває причини такого рішення галицько-волинського государя: Роман уникав конфлікту з володимиро-суздальським князем Всеволодом Юрійовичем, котрий вважався тоді старіjším на Русі. Мабуть, тому про вокняжіння луцького підручника Романа в Києві сказано: *"І посадив великий князь Всеволод і Роман Інгвара Ярославича в Києві"* (Суздальський літопис).

Те, що сталося, було великим політичним успіхом Романа Мстиславича. Київ, де сидів у всьому йому покірний Інгвар, потрапив до орбіти його впливу. Проте ненадовго. Вже на початку наступного, 1203 р., Рюрик у спілці з половцями і чернігівськими Ольговичами *"взяша град Киев на щит"* і страшенно розграбував і попалив його, як сповістив Новгородський літопис. У відповідь на це Роман Мстиславич, заручившись нейтралітетом Всеволода суздальського, *"схопив Рюрика і послав його до Києва і постриг у ченці"*. Суздальський літопис, цитату з якого наведено, датує цю подію 1205 р. Та більш імовірною виглядає дата Новгородського літопису — 1203 р.

Запроторивши Рюрика до монастиря, Роман остаточно заволодіває Києвом. Літописи не знають ім'я особного київського князя в 1203-1205 рр. Щоправда, В.М.Татищев запевняє, що в Києві залишився княжити Інгвар Ярославич, однак його думка має швидше логічний характер, бо не підтверджується джерелами. Отже, можна думати, що Роман закріпив Київ за собою, посадив там свого посадника, а сам залишився в Галичі. Цього вимагала зовнішньополітична ситуація: він втрутився в міжусобну боротьбу польських князів, а головне — князь рішучими й крутими заходами придушував боярську опозицію.

* До його князівського домена.

Можливо, він, як і раніше, не хотів дратувати Всеволода суздальського.

Таким чином, Роман Мстиславич фактично зробився великим князем київським. Слава його в середньовічному світі була великою й супроводжувала ім'я князя через багато століть по його смерті. Знаменитий польський історик XVI ст. Мацей Стрийковський оспівав Романа як наймогутнішого князя Русі, переможця багатьох країн і народів. Інтерес до його видатної особи не вщухав і в пізніші часи. Так, в "Історії Російській" В.М.Татищева вміщено цікавий документ, який він одержав чи то від А.Ф.Хрущова, чи то від іншого історика-любителя. Слідом за Б.О.Рибаківим та інші вченими автор цих рядків багато років тому визнав цей документ таким, що заслуговує на довіру. Однак нещодавно О.П.Толочко піддав його джерелознавчому аналізу й зіставив з політичними ідеями 20-х — 30-х років, що визрівали серед передових кіл дворянства Російської імперії. Історик визнав його твором, найімовірніше, самого Татищева, політичним пафлетом, спрямованим на пропаганду обмеження самодержавства в Росії. Його аргументи здаються вірогідними.

Хоч би як там було, варто коротко розглянути проект підтримання "доброго порядку" на Русі, переказаний В.М.Татищевим. У вступі до свого добре випрацьованого проекту Роман Мстиславич пропонував покласти кінець міжусобицям в країні, позаяк війни серед князів послаблюють Русь і роблять її легкою здобиччю половців. В уяві галицько-волинського государя "добрий порядок" зводився до головної умови: у випадку смерті київського князя його наступника обирають шість перших у державі князів: суздальський, чернігівський, галицький, смоленський, полоцький і рязанський. Князі зобов'язувались не чинити нападів на волості інших, а у випадку такого нападу колективно приборкувати винуватця. Щоб запобігти подальшому дробленню земель і князівств, Роман пропонував запровадити майорат, тобто передання князівського столу й волості старшому синові замість того, щоб ділити "отчину" поміж усіма синами, як це було заведено.

Прагнучи обговорити свій проект, пише Татищев, і провести його в життя, Роман Мстиславич запропонував основним руським князям з'їхатися на "снем", але більшість відмовилась під різними приключками. Лише Всеволод суздальський прямо заявив, що *"того издревле не было, и я не хочу преступать обычая древняго, но быть так, как было при отцах наших и дедах наших"*. Одержавши таку відповідь, Роман дуже образився й, залишивши в Києві Ігоря (Інгвара — авт.) Ярославича, повернувся ні з чим до Галича.

Якщо проект Романа і був конституцією самого Татищева чи когось із його одиодумців, однаково він є показником для тієї популярності, якої зажив Роман серед сучасників і яку зберіг протягом століть.

На жаль, проведення зусиллями Романа Мстиславича об'єднання Галичини й Волині не створило справжнього і сталого державного організму. Воно виявилось недовговічним і крихким, трималось на силі й авторитеті самого князя. Занадто мало часу існувало воно, щоб могли скластися й зміцнитися системи адміністрації, судочинства й збирання данини, а влада центру — поширитися на всій території нового князівства. Та й дуже вже різними були його основні складові частини: Волинь із стійкою державною владою, розвинутою Романом, земельною аристократією, що в масі підтримувала государя, й приборканою боярською опозицією, та Галичина, в якій князь завжди залежав від великих бояр і в якій Роман так і не встиг викорінити боярську олігархію й зміцнити свою владу. Як вже згадувалось, Роман почав широкомасштабну кампанію проти галицького боярства, але довести її до логічного завершення завадила несподівана для всіх смерть князя у розквіті сил.

Галицько-Волинський літопис вмістив схвильований і натхненний панегірик померлому Романові Мстиславичу: *“Він переміг усі язичницькі народи мудрістю свого розуму, слідуючи заповідям Божим: кидався на поганих (язичників-половців — авт.), мов лев, лютий був, мов рись, винищував їх, мов орел, наслідував діда свого Мономаха, котрий погубив поганих ізмаїлтян, що звуться половцями...”* Проте літопис не зберіг ні дати, ні обставин смерті свого князя. Натомість північноруський Суздальський літопис подав розповідь про кончину Романа під 1205 р.: *“Пішов Роман галицький на Польщу і взяв два міста польські і став над Віслою річкою. І від'їхав сам з малою дружиною від полку свого. Наїхали поляки, вбили його і дружину його перебили”*.

Роман загинув біля польського міста Завихост 19 червня 1205 р. Ця дата встановлена за польськими середньовічними хроніками. Він був тоді в поході проти малопольського князя Лешка Білого (краківського). Я.Длугош писав, що Роман прагнув завоювати Люблінську землю. Однак є підстави вважати, що стратегічні плани галицько-волинського князя були далекосяжнішими.

Французький хроніст XIII ст. Альберік із монастиря Труа Фонтен в окрузі Шалан на Маріі сповіщає, що Роман пішов через Польщу до Саксонії, зустрівся з братами Лешком і Конрадом й був ними забитий; частину його воїнів поляки перебили, а інша розбіглась хто куди. На підставі цього повідомлення історики висунули припущення, що галицько-волинський князь втрутився в суперництво за корону

Германської імперії. Виступав на боці Гогенштауфенів проти Вельфів, боровся проти Оттона, сина Генріха Льва, щоб підтримати Філіппа Швабського, й пішов війною на союзника останніх Лешка, щоб дістатися Саксонії. Висловлювалась думка, що зіткнення Галицько-Волинського князівства з Малопольщею було викликане невдоволенням Романа Мстиславича тим, що Лешко Білий і Конрад почали виходити з-під його впливу. Хоч би як там було, міжнародна політика Романа в світлі всього сказаного виглядає дуже масштабною.

1205 роком датує кончину Романа й український Густинський літопис початку XVII ст., автор якого скористався творами польських істориків XVI ст. М.Кромера і М.Бельського. Згідно з авторитетним свідченням сучасника, одного зі складачів Суздальського літопису, Романа поховали в Галичі.

§2. Боярська смута

Роман Мстиславич загинув у Польщі в zenіті своєї могутності й слави. Зійшов з політичної арени “самодержець всієї Руської землі”. Об’єднання Галицької, Волинської й Київської земель, придушення боярської опозиції, нищівний розгром половців, про який розповідалось у попередньому розділі, високий міжнародний авторитет Романового князівства — все це трималось на особі великого князя. Встановлений Романом на підлеглих йому землях “добрий порядок” мав підтримуватися його нащадком і наступником. На жаль, старшому синові Романа Данилові на годину батькової кончини ледве виповнилося чотири роки. Смерть князя збурила політичне життя в суспільстві.

Підняло голови бунтівне галицьке боярство, розгромлене, та не викорінене Романом. Здавалось, колесо історії повернулось назад. Галицько-Волинське велике князівство розпалося, Галичина і Волинь надовго поринули у вир удільної роздробленості. Дедалі частіше бояри

опираються центральній владі, а потім скидають її. Галицький книжник із сумом відзначив: *“Великі чвари почалися в Руській землі”*.

Більшість дрібних князів і великих бояр, котрі раніше тихо сиділи в галицьких та волинських містах і волостях з ласки й волі великого князя, в усьому корилися йому й сплачували данину, відтоді стала почуватися повновладним панством. Та якщо волинське велике боярство в більшості своїй підтримувало синів загиблого, Романовичів, то галицьке відразу ж вийшло з-під їхньої дитячої руки. Від імені чотирирічного Данила та дворічного Василька по смерті Романа стала правити його дружина Анна.

Походження цієї другої жони галицько-волинського князя повите таємницею. Галицько-Волинський літопис, який відверто оспівує Романа та його родину, замовчав цей його шлюб, більше того, жодного разу не назвав його дружину на ім'я. Гадаємо, в літописців була причина для цього. Та про неї йтиметься далі.

Спершу родичів княгині Анни історики шукали в Польщі та Угорщині. Але підтвердженнь того не існує ні в руських, ні в польських, ні в угорських джерелах. Тому з початком ХХ ст. генеалоги стали схилитися до думки, що Анна була візантійкою. Найавторитетніший фахівець із генеалогії давньоруських князів М.Баумгартен спочатку висунув гіпотезу, що за Романа видали дочку візантійського імператора Ісаака II Ангела, а далі схилився до припущення, що ця дружина Романа була просто родичкою імператора. Польський вчений І.Граля нещодавно висловив думку, що за руського князя видали знатну патриціанку Марію з вельможної родини Каматеросів, яка близько стояла до імператорського престолу. Польського генеалога не збентежило навіть пізнє свідчення волинського літописця (близько 1290 р.), що жону Романа звали Анною... Ніяких свідчень джерел на підтвердження “візантійських” гіпотез теж не існує.

Досі історики не оцінили належним чином ту обставину, що один із попередників Романа на галицькому столі Ярослав Володимирович пов'язав свою долю з представницею боярського роду Чагрів, щоб забезпечити стабільність престолу. Ймовірно, що так само вчинив Роман.

Під час свого майже тридцятирічного князювання у Володимирі Романові довелося встановити міцні й добрі стосунки з волинським боярством. Шлюб із дочкою Рюрика київського Предславою не виправдав надій: замість підтримки тесть, котрий боявся надмірного посилення Романа, в усьому шкодив йому. Природно думати, що, вокняжуючись у Галичі й розпочинаючи боротьбу з місцевим боярством, князь повинен був забезпечити собі підтримку свого, волинського боярства. У такому разі шлюб із волинською бояринєю був би зваженим політичним кроком.

Якщо прийняти ідею волинського походження матері Данила й Василька, стане зрозумілим уперте мовчання літописця про її родовід. Навіть розуміючи необхідність такого шлюбу, галицький книжник на-вряд чи міг пишатися ним: адже Анна походила не з князівського роду.

Анна владно і твердо виконувала роль регента при малолітніх синах аж до 1229 р., коли Данилові виповнилося 18 років і він став правити самостійно. Тоді вона пішла до монастиря. Протягом 14 років свого правління вона користувалася постійною й беззастережною підтримкою волинського боярства. На її боці стояли й громади багатих волинських міст. Так, близько 1209 р., коли княгиня з Васильком перебувала в Польщі, *"...приїхали берестяни до Лешка і прохали Романової з дітьми, бо були вони юні"*. Ці слова галицького літописця свідчать, що Анну вважали повноправною спадкоємицею й регентом при неповнолітніх синах. У такий спосіб громада торговельного міста Берестя підтримала княгиню й Романовичів у змаганнях за повернення волинської отчини.

Державні території Галицької й Волинської земель на початок XIII ст. були вже сформованими, щоправда, в загальному вигляді. Центральна влада залишалася ще недосить сильною, щоб ліквідувати удільні князівства на Волині й придушити боярство в Галичині. Це виявилось насамперед у нерівномірності заселення обох регіонів, виникнення там міст і їх господарського освоєння. Державне керування, збирання данини й суд діяли не на всій території обох земель. На місцях необмеженими панами були великі й середні феодали-землевласники, яким васалами служили дрібні. Мовлене стосується передовсім Галицької землі.

Щоб краще уявляти страшного ворога, з яким малому, а далі юному й змузнілому Данилові доведеться боротися протягом сорока років, коротко опишемо галицьке боярство. Як і всюди в Давній Русі, бояри в Галичині були земельною аристократією й водночас — верхівкою князівської дружини, так званими "княжими мужами". Могутність великих бояр у Галицькій землі базувалася на значних земельних володіннях, на десятках, а то й сотнях васалів, що з волі того чи іншого магната сиділи на його землі й за його наказом приходили йому на допомогу — навіть проти верховного сюзерена, князя. Протягом другої половини XII ст. боярське землеволодіння в Галичині зростає вищими темпами, ніж у будь-якій іншій давньоруській землі. Причини цього історики вбачають в особливостях складання тамтешнього боярства, що виросло зі старої племінної знаті й мало у власності родові землі, а також у слабкості князівської влади й недостатній економічній централізації князівства.

Літописці неодноразово підкреслювали, що в другій половині XII ст. “*мужі галицькі*”, бояри, “*не були всі єдиної думки*”, а це згубно впливало на єдність і обороноздатність князівства. Проте вони звичайно об’єднувались, коли йшлося про спротив центральній владі, що перешкоджало централізації князівства й послаблювало його. Ось чому князь Роман так рішуче й жорстоко придушував боярську опозицію, коли оволодів Галичем. Зовсім не виправдовуючи такої жорстокості, відзначимо, проте, що історично-об’єктивно боротьба Романа проти феодалної олігархії, що тягла край назад, у безодню удільної роздробленості, була прогресивною, бо вела до зміцнення центральної влади в князівстві. Вона сприяла розвиткові землеробства, ремесел і торгівлі, піднесенню й у підсумку — підвищенню добробуту людності.

Але й Романові не пощастило “драконівськими” засобами викоринити боярську опозицію. І не лише тому, що в нього було обмаль часу.

Боярство являло собою значну політичну силу, яка спиралась на економічну могутність, величезні маєтності, що давали можливість утримувати сотні й тисячі озброєних людей. Вже у перші дні свого формального князювання малому Данилові, його братові й їхній матері довелося на собі відчутися всю силу й шаленість боярського опору.

Коли Роман загинув під Завихостом, його заступила, як мовилось, дружина, княгиня Анна. Її державні права були визнані угорським королем Андрієм і малопольським князем Лешком. Анна спиралась на більшу частину вірного Романовичам волинського боярства, зобов’язаного покійному князеві своїм збагаченням і піднесенням, на чоловікову закуту в залізо військову дружину, на верхівку городян, союзників Романа в справі придушення волинської, а далі й галицької боярської опозиції.

Відразу після одержання звістки про смерть Романа його запеклий ворог Рюрик Ростиславич київський вийшов з монастиря, куди кинув його колишній зять, і в союзі з чернігівськими Ольговичами та половецькими ханами вдерся в Галицьку землю. Князівська дружина зустріла їх біля міста Микулин на р.Серет. Битву виграв Рюрик із союзниками й відтиснув дружинників до Галича. Та під стінами міста він наштотувався на народне ополчення галичан, “піщів”, як уточнює літописець. Вони розгромили половецьку кінноту й примусили Рюрика з Ольговичами тікати з Галичини.

У наступному, 1206 р., над Галицько-Волинським князівством нависла нова небезпека. Чернігівські князі Ольговичі, традиційні вороги єдності й централізації Давньоруської держави і давні союзники половецьких ханів (здебільшого вони одружувалися з ханськими дочками), вчинили новий похід на Галичину. Разом із ними йшли Рюрик

Ростиславич київський, Мстислав Смоленський, Роман, Святослав і Ростислав, сини героя "Слова о полку Ігоревім" Ігоря Святославича. Становище ускладнювалося тим, що із заходу до рубежів Волині вирушив з військом польський князь Лешко. Суздальський літопис відзначив, що "поляки йдуть до міста Володимира на допомогу Ольговичам".

У вкрай небезпечний для державної єдності Галицько-Волинського князівства, для життя самої княгині та її дітей час вона звернулася по допомогу до Романового союзника — угорського короля Андрія. Він охоче відгукнувся на прохання вдови й зустрівся з нею в галицькому порубіжному з Угорщиною місті Сяник. Джерела не зберегли ні тексту, ні навіть основних умов угоди між княгинею і Андрієм. Знаємо лише одне: Анна змушена була визнати зверхність короля. Галицько-Волинський літопис оповідає: король "...прийняв Данила як милого сина свого"* і поставив угорську залогу в Галичі. Відтоді Андрій титулує себе в писаних латиною грамотах "королем Галичини й Волині".

Угорський король заступив шлях польському війську на Волинь, але не завадив наступові Ольговичів на Галич. Андрій сподівався мати зиск з міжусобної гризоти південноруських князів і бояр, вважаючи, що, коли вони виснажать один одного, йому буде легше загарбати спадщину Романа.

Джерела зберегли прямі докази дворушницької політики угорського короля щодо вдови й синів нещодавно загиблого союзника. Тільки-но уклавши угоду з Анною, Андрій кличе з Переяславля Північного в галицькі князі Ярослава Всеволодича. Король не випадково обрав для ролі свого підручника в Галичі північноруського князя, котрий не мав опертя ні серед народу, ні серед боярства й мав перетворитися на ляльку в його руках. Ярослав вирушив було до Галича, але по дорозі дізнався, що до міста наближаються сильніші від нього Ольговичі, й повернувся додому.

Та Ольговичі не наважились вибивати з Галича угорську залогу, бо це призвело б до війни з сильним Угорським королівством. Тоді король навмисно вивів своїх воїнів з міста. Утвердженню чернігівських князів у Галичі сприяло повернення з-за кордону могутнього боярського роду Кормильчичів, що "їх був вигнав великий князь Роман через їхню зраду. Прославляли вони Ігоревичів" (Галицько-Волинський літопис). Із наведених слів можна зробити висновок, що ще за життя Романа галицькі бояри плели інтриги з сіверськими князями. З появою

* У ті часи "сином" називали молодшого з погляду ієрархії або просто залежного правителя.

в Галичі Кормильчичів прихильна до Ольговичів боярська партія робиться найсильнішою. Бояри кличуть Ігоревичів на княжіння. Це сталося влітку 1206 р.

Вже йшлося про те, що феодальна роздробленість, яка настала по смерті Романа Мстиславича в Галицько-Волинській Русі, ознаменувалась перебранням влади в окремих її частинах і містах удільними князями й навіть боярами, котрі раніше були там намісниками і “держателями” великого князя. Загальну політичну картину в Галицько-Волинській Русі після Романа важко уявити, тому що складачів Галицько-Волинського літопису цікавить переважно доля самого Данила — адже перша частина джерела, Літописець Данила Галицького, є світським житієм князя. Все ж таки зі скупих і уривчастих відомостей Галицько-Волинського літопису, розсипаних у ньому під різними роками, історикам стало відомо, що в Західній Волині сиділи небожі Романа: Олександр Всеволодич — у Белзі, його брат Всеволод — у Червені, Інгвар Ярославич — у Луцьку (певний час він володів і Володимиром), а Мстислав на прізвисько Німий — у Пересопниці. У Галицькій землі вокняжилися підтримані Рюриком Ростиславичем київським синами Ігоря Святославича. Володимир сідає в Галичі, його брат Роман — у Звенигороді.

Проте Ігоревичі не задовольнилися самою лише Галичиною. Вони зазіхали й на Волинь, куди незабаром по смерті Романа перебралася княгиня Анна з дітьми. Володимир Ігоревич прагнув посадити у м. Володимир ще одного свого брата, Святослава, заразом винищивши нащадків законного галицько-волинського князя. Літописець лаконічно пояснив ситуацію: *“Володимир хотів викорінити Романів рід, і йому допомагали безбожні галичани”*, тобто бояри. Ігоревичі висилають до громади Володимира Волинського якогось попа з наказом і загрозою: мовляв, зруйнуємо місто, якщо не видасте нам Романовичів і не приймете у князі Святослава. Переважна більшість городян і відданих Романовій родині бояр з обуренням поставилась до цієї нахабної вимоги й хотіла забити того попа. Проте знайшлися і такі бояри, що *“носили облуду в своєму серці”*. Вони сказали: *“Не годиться вбивати посла”* (Галицько-Волинський літопис).

Слід думати, що ворожа Романовичам боярська партія на Волині була-таки достатньо сильною, бо наступного після цієї події дня Анна вирішила тікати з Володимира. Галицький книжник, мов у середньовічному лицарському романі, барвисто описує втечу: *“Вона порадила-ся з Мирославом (волинським боярином — авт.) і з дядьком (кормильцем Данила — авт.) і вночі втекла до Польщі. Дядько взяв Данила поперед себе й вийшов з міста, а піп Юрій (духівник княги-*

ні — авт.) з годувальницею, узявши Василька, вийшли через пролом у стіні. Не знали вони, куди й бігти, бо Романа забили в Польщі, а Лешко миру не уклав”.

Мабуть, прагнучи зробити свою розповідь якомога захопливішою, автор Літописця Данила надмірно драматизував обставини втечі Романової вдови із синами з Володимира, і без того вельми драматичні. Не забуваймо, що Галицько-Волинський літопис є не лише історичим, а й літературним твором високого рівня. У тексті цієї чудової пам’ятки давньоруського писменства щедро розсіпані мистецькі описи історичних подій та осіб, що рясніють метафорами, гіперболами, винахідливими епітетами й порівняннями.

Адже навколо Романовичів залізною стіною стояла дружина їхнього батька, їх оточували вірні бояри, на їхньому боці були городяни Володимира та інших визначних волинських міст. Навряд чи існувала необхідність серед ночі таємно від усіх вибиратися з Володимира через дірку в міських укріпленнях. Думаємо, що насправді Анна з Васильком і Данилом залишила місто відкрито і демонстративно — у супроводі почту, боярства і дружини, під розгорнутими хоругвами і стягами Романа. Напевне, її радники зважили сили й зрозуміли, що проти Ольговичів з їхнім численним військом, підтримкою київського князя та угорського короля їм не встояти.

Не відповідає дійсності й підкреслене літописцем побоювання Анни прямувати до Польщі. Адже після загибелі Романа між угорським королем Андрієм і польським князем Лешком була укладена угода про підтримку династичних прав його синів, якої формально обидва государі додержувались, вірніше сказати, — вдавали, що додержуються. До всього, у Лешка були й свої плани: підтримуючи Анну, він здійснював свій власний план заволодіння Волинню.

Так Романова дружина з синами вирушила до Кракова, де її “з великою честю” прийняв князь. Водночас, зрозумівши, мабуть, що власними силами йому не захопити Волинь, Лешко зав’язує нові стосунки з королем Андрієм, метою яких був союз для оволодіння землями щойно занепаłego Галицько-Волинського князівства. Про людське око в угоді між Лешком і Андрієм ішлося про повернення спадщини Романовичам. “Віддамо їм їхню батьківщину”, — сказав король польському князеві, за свідченням Галицько-Волинського літопису. Той союз був стверджений ...відданням Данила до Угорщини, а Василько з матір’ю залишився в Кракові. Ці скупі факти кидають світло на справжні наміри Польщі й Угорщини: обидві вони дивились на малих синів Романа як на заручників у політичній грі, яку вони вели навколо Галичини й Волині.

Ось так розпочалася багатолітня одіссея Романовичів по чужих краях. А тим часом Ігоревичі княжили в Галичині й на Волині, де утніздився Святослав. Нещирі заклики Андрія та Лешка до повернення отчини Данилові й Василькові все ж таки турбували Ігоревичів, і старший серед них — Володимир — *“послав великі дари королю і Лешкові”*. Як зауважив галицький літописець, мабуть, щоб убезпечити себе від війни з Польщею та Угорщиною. Але польський і угорський государі підтримували Романовичів для годиться і до часу залишили Ігоревичів у спокої.

Однак закликані галицькими і частиною волинських бояр у князі Ігоревичі не мали опори серед земельної аристократії, не кажучи вже про народну масу. Вони походили з небагатого княжого роду й не володіли достатніми коштами, щоб набрати великі дружини. Тому їм не пощастило стати самовладними князями. Крім того, скоро серед братів почалися незгоди. Галицько-Волинський літопис у виданому кілька разів Іпатіївському списку має неправильну хронологічну сітку, додану до нього десь у XV ст. Справжню дату сварки сповіщає Воскресенський літопис: 1208 р. Жодне джерело не знає про причини суперечки поміж нащадками Ігоря Святославича. Однак їх можна уявити.

Галицьке велике боярство закликала Ігоревичів на князювання лише для того, щоб позбутися владної вдови Романа з його законними наступниками, підтримуваними ще й міською верхівкою і, слід гадати, широкими колами населення. Коли бояри досягли свого, вони почали інтригувати й проти нових князів, зіштовхувати їх одного з одним. Слабка центральна влада була вигідна земельним магнатам, які прагнули бути — і таки стали ними! — повновладними господарями в своїх отчинах і навіть у одержаних від князів землях. Найбільші боярські родини настільки зміцнилися й знахабніли, що почали зазіхати на князівські столи!

Боярська опозиція хитро й підступно обплутала Ігоревичів. Почала вона із провокування сутички між Володимиром і його братом Романом, котрий княжив у Звенигороді. Тут, імовірно, зіграла роль і спроба Володимира вийти з-під боярської опіки. Певно, галицькі бояри вирішили замінити його на більш поступливого Романа.

Роман Ігоревич покликав на допомогу угорського короля, й Андрій, замість того, щоб посадити на боярський престол Данила, як він неодноразово обіцяв, надав своє військо Романові, з яким той і здобув Галич, розбивши дружину старшого брата у битві біля валів Галича. Володимир на час подався до Путивля, на Сіверщину.

Скориставшись незгодами в стані Ігоревичів, белзький князь Олександр Всеволодич, брат у перших Романовичів, вирішив заволодіти

головним волинським столом. Він одержав допомогу від свого родича Лешка, підступив до Володимира й здобув місто без бою. Володимирські бояри самі відчинили перед ним міську браму. Подібно до галицьких, вони звикали позбуватися князя, котрий встиг пустити корені й потроху виходив з послуху, і брати нового, який обіцяв їм бути у всьому покірним. Так Святослав Ігорович втратив Володимир.

Немає потреби докладно переповідати перипетії неймовірно насиченої подіями політичної історії Галичини і Волині першого двадцятиріччя XII ст. Вона проходила у безперервній боротьбі між Польщею, Угорщиною і місцевими боярами за землі й багатства. Магістральною лінією цієї боротьби було намагання короля і польського князя, галицьких і, меншою мірою, волинських бояр та запрошуваних ними зі сторони князів за всяку ціну не допустити повернення до Галича і Володимира нащадків Романа. Бо це означало б для всіх них відновлення Галицько-Волинського великого князівства, його централізацію й обмеження боярської сваволі — аж до стинання голів опозиції.

Торкнемося лише головних, з нашого погляду, моментів політичної історії Галицько-Волинської Русі 1205-1219 рр. Олександр белзький не відразу заволодів Володимиром Волинським. На певний час його вигнав звідти Інгвар Ярославич луцький. Проте на кінець 1209 р. Олександр надовго утвердився в стольному граді Волині.

За часів, коли сіверські й белзький князі за допомогою утрів і поляків роздирали на шматки колись єдине й могутнє Галицько-Волинське князівство, законні наступники його престолу жили в чужій стороні: Данило — в Угорщині, а Василько з матір'ю — в Польщі. Ні давньоруські літописи, на іноземні хроніки не зберегли жодних свідчень того, мабуть, невеселого життя Романовичів при іноземних дворах. Історики не володіють скільки-небудь конкретними відомостями про цей період існування Романовичів та їхньої матері.

Однак із Галицько-Волинського літопису відомо, що, коли Олександр почав добувати собі Володимир, заможна верхівка одного з міст Волині зробила перший, здавалось би, незначний крок до повернення синів грізного Романа до їхньої отчини. Громада волинського міста Берестя, багатого й велелюдного, надіслала Лешкові (формальний покровитель Романовичів) прохання послати до них на княжіння одного із синів покійного государя: *“Приїхали берестяни до Лестька і просили Романової і дитини (Василька — авт.), бо (княжичі — авт.) були молоді. Той дав їм Василька, щоб володів ними”*. З цього утвердження Романового нащадка на частці волинської землі й почалося об'єднання братами своєї напівотчини — Волині. Бо другою напівотчиною була Галичина.

Коли Олександр засів за валами Володимира, захопивши у такий спосіб спадкову власність Романовичів, вдова Анна надіслала свого довіреного боярина Мирослава до польського князя зі скаргою: *“Цей (Олександр — авт.) всю землю нашу і отчину тримає, а син мій в одному Бересті править”*. Олександр був змушений під тиском польського князя віддати Василькові з матір'ю м.Белз, одержавши за це кілька волинських міст. Утім, швидко по тому при потуранні того ж Лешка Олександр вигнав Анну з Васильком із Белза й віддав їм спочатку м.Камінь, а згодом дрібні міста Тихомль і Перемиль на півдні Волинської землі. Як пише галицький автор, Василько, а далі й Данило сиділи в тій маленькій волості, *“поглядали на Володимира”* і думали: *“Хоч як крути, а Володимир буде-таки нашим”*.

Отже, велике галицьке боярство вирішило замінити одного Ігоревича на іншого. Роман посів галицький стіл, але не з боярської волі, а за допомогою угрів. Це не сподобалося боярським олігархам, котрі незабаром скористалися з народного визвольного руху проти угорського загону й угорського поплічника Романа. В Галицькій землі, за словами місцевого літописця, почалися *“беззаконня і заколоти”*. Боярство всевладно панувало і гнобило трудовий люд.

Тоді угорський король вирішив, що настав нарешті час для загарбання Галичини. 1210 р. Андрій посилає туди військо на чолі з високим сановником Бенедиктом, яке за сприяння проугорської партії з лідерами Іллею Щепановичем і Володиславом Кормильчичем здобуло Галич, занадцька захопивши Ігоревича (*“Роман тоді мився в лазні”*, — повідомляє Галицько-Волинський літопис). Невдаху-князя відіслали під охороною до Угорщини. А в Галицькій землі встановився жорсткий режим іноземної окупації.

У Галицько-Волинському літописі намальована яскрава картина насильств угорської залоги над галичанами. У дусі свого часу літописець підсумовує її словами, що той Бенедикт *“справді був антихрист через свої погані вчинки”*. Всенародне обурення загарбниками стало загрожувати боярським маєтностям. Тоді бояри вирішили повернути на княжіння того ж Романа, який встиг звільнитися з угорського замку. Ігоревичі повертаються до Галицької землі. На головному столі в Галичі утвердився Володимир, у Звенигороді — Роман, у висунутому на захід Перемишлі — Святослав. *“Данило тим часом сидів в Уграх”*, — епічно зауважує галицький літописець. Угорський король планував одружити його зі своєю дочкою, щоб закріпити Галицьку землю за Угорщиною.

Повернувшись до Галичини, Ігоревичі вирішили помститись на боярах. Крім сильного почуття образи на зрадників, ними, гадаємо,

рухало бажання зламати шию боярській опозиції й стати єдиновладними князями. Мабуть, їх надихав приклад масштабного придушення й винищення боярських родів, проведених Романом Мстиславичем. Але до Романа їм було далеко, як показали наступні події. Хоча сама каральна акція була задумана й здійснена Ігоревичами блискавично і з розмахом.

Галицький літописець, котрий не співчував зайдам-Ігоревичам, з осудом оповідає: *“Ігоревичі зібрались на раду в справі галицьких бояр і вирішили перебити їх — і при нагоді-таки перебили. І загинув Юрій Вітанович, Ілля Щепанович, інші великі бояри; було вбито їх числом 500, а інші розбіглися, хто куди. А Володислав Кормильчич, Судислав і Пилип утекли до угрів”*. Без сумніву, книжник вдався до прийому гіперболізації — навіряд чи глав боярських родин у князівстві було так багато. Однак масштаби акції, напевне, були великими. Майно загинувших і вигнаних з князівства було роздане Ігоревичами своїм прихильникам, переважно боярам і дружинникам, котрі прийшли разом із ними з Чернігово-Сіверської землі. Про це можна судити зі слів Володислава Кормильчича, котрий підбурливо говорив уцілілим боярам: *“Отчинами вашими володіють прибуди”* (Галицько-Волинський літопис). Ігоревичі прагнули оточити себе вірними людьми, створити в Галичі вірне їм боярство. Однак не встигли зробити цього.

Володислав Кормильчич, Судислав та інші великі бояри, яким пощастило врятуватись до Угорщини, задля власних шкурних інтересів охоче погодились віддати Галицьку землю королеві Андрієві. Вони також розраховували використати для свого повернення в Галичину десятирічного Данила, котрий продовжував жити в заручниках при угорському дворі. Бояри-вигнанці лицемірно називають малого Романовича “галицьким отчиком”, визнаючи тим самим його права на батьківський стіл, і просять угорського короля... відпустити з ними княжича, щоб відвойовувати Галицьку землю в Ігоревичів. Сподіваючись нагріти руки біля чужого вогнища, король Андрій “з великою радістю”, за словами літописця, посилає до Галичини “велику силу воїнів” на чолі з сановником Потом. Разом із цим військом їхав Данило, а також волинські бояри та галицькі вигнанці під проводом Володислава й Судислава.

Джерела не дають матеріалу для відповіді на просте запитання: чому ближні бояри Данила вирішили прийняти пропозицію Володислава та інших галицьких олігархів? Адже вони не могли не розуміти, що малого княжича Кормильчич із компанією розглядають як маріонетку в своїх жилавих руках. Однак подальший розвиток подій наводить на думку, що вірне Данилові оточення, в свою чергу, розраховувало

використати гостру й непередбачувану ситуацію для утвердження старшого Романовича в Галичі.

Угорське військо обложило Звенигород. До Данила тим часом наспіла підмога — загін, надісланий від брата Василька з Белза. Ігоревичі закликали на поміч традиційних своїх спільників — половців. Генеральна битва під валами Звенигорода не дала переваги жодній із сторін, але Роман Ігоревич перелякався, вибрався з обложеного міста по допомогу й був спійманий у дорозі. Звенигородці, яким тепер нікого було захищати, здалися. Далі угорське військо разом із дружинами Романовичів стрімко пішло на Галич. З їх наближенням Володимир Ігоревич утік не знати куди, й галицьке віче урочисто прийняло Данила на престол. Галицький книжник записав: *“І всі бояри володимирські й галицькі, і воєводи угорські посадили князя Данила на столі батька його, великого князя Романа”*. Це сталося у вересні 1211 р.

Апологет Данила Романовича, галицький літописець, навів зворушливу деталь його вокняжіння в Галичі. До нього приїхала з Белза мати, щоб узяти на себе управління князівством, але він *“матері своєї не пізнав, бо такий малий ще був”*. Цими словами книжник натякає на поневіряння Данила за кордоном, невеселе його життя з чотирирічного віку при угорському дворі. Минуло шість років відтоді, як він розлучився з матір'ю, міг і не впізнати...

До планів боярських олігархів не входило коритися енергійній і владній княгині, оточеній волинськими придворними та дружинниками. Вони рішуче висувають претензії на владу в Галичині. Бояри викупили за величезні гроші з угорського полону Романа й Святослава Ігоревичів і привселюдно повісили їх на міській площі Галича! Зрозуміло, що свої дії вони не узгодили ні з Данилом, ні з його матір'ю-регентом. Цей єдиний у давньоруській історії факт привселюдної страти васалами своїх князів зайвий раз свідчить про величезну силу галицького боярства.

Окрилені кривавим успіхом, великі бояри вирішують позбутися княгині Анни. Під кінець того самого 1211 р., як стисло повідомляє Галицько-Волинський літопис, *“галичани (бояри — авт.) вигнали Данилову матір, бо хотіли княжити самі”*. Джерело подає характерний епізод, що свідчить про сильний характер Данила, котрого не зломив поневіряння в чужій стороні. Розлучаючись із матір'ю, княжич плакав і не хотів залишатися без неї. Коли один із боярів спробував відвести в бік його коня, Данило *“видобув меч і рубонув його, але поранив лише коня під ним. Тоді мати забрала в нього меч з рук і ублагала його зостатися в Галичі, а сама поїхала до Белза, залишивши його самого серед невірних галичан”* (бояр — авт.).

Діставшись Волині, княгиня поскаржилась на боярську сваволю угорському королеві, котрий і раніш удавав із себе покровителя Романової родини. Андрій спритно використав ситуацію для нового втручання в галицькі справи. Взимку, на початку 1212 р., король пішов із військом на Галич, увів туди Анну й ув'язнив ватажка ворожої Романовичам боярської партії Володислава Кормильчича в одному з угорських замків. Але насправді Андрій не був зацікавлений в утвердженні Романовичів у Галицькій землі. Тому він несподівано забрався з Галича, залишивши княгиню наодинці з боярською опозицією. Бояри відразу закликали на княжіння — це при Данилі, якого вони ще недавно облесливо називали галицьким “отчичем”! — удільного князя Мстислава з невеликого волинського міста Пересопниця. Анні з Данилом знову довелося податися до Угорщини, а Василько з відданим Романовичам волинським боярином Мирославом повернувся в Белз.

При тому, що король не підтримав Анну проти боярства, він лицемірно вдає обурення вигнанням Романовичів з батьківської землі й готується до нового походу на Галич. І знову не заради відновлення на столі Данила. Характерна деталь: Андрій несподівано для Романовичів звільнив із ув'язнення боярина Володислава, і той за безсумнівної підтримки Угорщини “з усіма галичанами (боярами, що були на його боці — авт.) в'їхав до Галича, і вокняжився, і сів на столі” (Галицько-Волинський літопис).

Узурпування боярином престолу викликало обурення на Русі. Війська Романовичів і Мирослава пересопницького об'єдналися й зробили спробу відібрати Галич у Кормильчича. Літописець зауважує, що з Данилом були “всі великі бояри його батька”, кожний із власним загоном. Натомість “Володислав виїхав з уграми і чехами своїми”, тобто з іноземними найманцями, бо галицька людність не підтримувала його й не виставила, як бувало в таких випадках, ополчення на допомогу князеві.

У великій битві біля валів Галича Данилове військо перемогло Володиславове. І все ж таки загони “отчича” не змогли здобути стольний град і повернулись на Волинь. Володислав ненадовго утримався на галицькому столі.

Самовладне правління боярина в Галичі, хай навіть інспіроване угорським урядом, стало приводом для нового іноземного втручання в давньоруські справи. Знов угорський король і польський князь зазіхають на землю Романовичів. За словами галицького літописця, Лешків посол від імені свого пана сказав Андрієві: “Не годиться бояринові княжити в Галичі”. Обидва государі демонстративно піклувались про династичні права Данила. У дійсності ж сталося навпаки.

Угорський король і польський князь вирішили розділити між собою ще недавно об'єднане Галицько-Волинське князівство.

Галицький літописець коротко зафіксував суть цієї аморальної угоди. Лешко запропонував Андрієві: *“Візьми мою дочку за свого сина Коломана і посади його в Галичі”*. Андрій прийняв пропозицію. Насправді угода була підписана внаслідок тривалої підготовки обох государів до загарбання Галичини. Під час зустрічі Андрія і Лешка в м.Спіш 1214 р. було укладено договір із багатьма пунктами й умовами. Наведемо головні з них.

Трирічну польську княжну Саломею обвінчали з п'ятирічним угорським королевичем Коломаном. План загарбання західноруських земель сягав так далеко, що король звернувся до папи Інокентія III з проханням доручити угорському архієпископові *“помазати”* Коломана на *“короля Галичини”*. За це папі пообіцяли запровадити унію галицької православної Церкви з католицькою. Папа охоче пристав на це. Взимку 1215 р. Коломана коронували. За відмову від посягань на Галич Лешко (згідно зі Спішською угодою) одержав Західну Галичину з Перемишлем. А уже поза рамками угоди він насильницьки захопив забузькі волинські землі з містами Берестя, Угровеськ, Верещин, Стовп'я та Комів.

І все ж таки громадська думка, співчуття руських князів були на боці Романовичів. Тому польський і угорський союзники вирішили повернути їм Володимир Волинський. Це було великим здобутком Анни з синами. Звідси через кілька років Данило розпочне наступ на Галич. Перетрактації з папою щодо коронації Коломана ще не завершилися, а угорський король вже заходився запроваджувати в життя угоду в Спіші. Він посадив Коломана в Галичі із сильною залогою на чолі з досвідченим Бенедиктом, котрий бував тут раніше. Лешко загарбав Перемишль. Боярина Володислава Кормильчича, котрий виконав свою зрадницьку роль у руйнації Галицько-Волинського князівства й став тому непотрібний, схопили й ув'язнили в Угорщині, де він невдовзі й помер.

Майже вся Галицько-Волинська Русь опинилася під владою іноземних окупантів. Здавалось, не було сили, щоб скинути її. *“Допомогли”* самі Андрій з Лешком. Їхній союз виявився неміцним, бо апетити обох государів були надмірними і кожен хотів загарбати якомога більше. Андрій швидко порушив спішську угоду й відняв у Лешка Західну Галичину. Після цього згода між Угорщиною й Польщею впала, мов карткова хатка. Лешко не наважився розпочати війну проти сильнішого від нього Андрія. Він вирішив вижити Коломана з Галича шляхом інтриг. Справа Лешка полегшувалася тим, що після проголо-

шення папською курією Андрієвого сина королем Галичини угорське католицьке духовництво почало припинювати й ображати тамтешню православну Церкву. Північноруський Воскресенський літопис засвідчив, що угри *“вигнали з церкви єпископа і попів, а своїх попів латинських привели служити”*. Гоніння на православну Церкву означали наступ на культуру, мову й звичаї руського населення Галицької землі. Угри утискували русинів у найрізноманітніших областях соціального, економічного і політичного життя, чинили над ними різного роду насильства.

Наслідки всього цього не примусили себе довго чекати. Народні маси Галицької землі повстали. Люди не пустили до свого краю надісланого папою для запровадження унії легата. У листі до Інокентія III король Андрій пояснив неможливість в'їзду легата до Галичини повстанням проти Коломана. У листі, що зберігся у Ватиканському архіві, він писав, що *“останнім часом народ Галичини порушив присягу (яку?! — авт.) і відступив від свого короля (тобто, Коломана — авт.), зібрав військо з навколишніх русинів і обложив Галицький замок, де сидить наш син з невеликою залогою”*. Стривожений король навіть просив папу, щоб той спонукав Лешка допомогти приборкати повстання і зняти облогу з замку. Марна річ! Ображений польський князь не зрушив з місця й заходився підшукувати конкурента Коломанові.

На початку 1217 р. Лешко звернувся до новгородського князя Мстислава Мстиславича на прізвисько Удатний (вдачливий) з пропозицією: *“Ти мій брат, піди і сядь у Галичі”* (Галицько-Волинський літопис). У польського князя був, мабуть, мудрий розрахунок. Якщо Мстислав справді добуде Галич, то, не маючи там соціального ґрунту, шукатиме в протидії Угорщині союзника і неминуче прийде до нього, Лешка, бо більше йому буде нікуди йти. А це дасть можливість польському государю порядкувати в Галицькому князівстві й у перспективі приєднати його до Польщі. Однак зайнятий справами в Новгороді Великому, де він мав чимало клопоту від місцевих бояр, Мстислав не квапився прийняти Лешкове запрошення. Спочатку він вислав довірених людей до Галицької землі й Києва, щоб спробувати ґрунт.

Угорська залога з неймовірними зусиллями придушила повстання в Галичі, й Коломан утримувався на своєму оперетковому “королівському” престолі. Можна сказати, що він сидів на барилі з порохом, під яким не загасало полум'я народного гніву. Визвольний рух у Галичині проти загарбників дедалі наростав.

Розвідка ситуації в Галичині принесла сприятливі для Мстислава наслідки. Спираючись на підтримку київського князя Володимира

Рюриковича, він на чолі кінної дружини вирушив на Галич, назавжди залишивши неспокійний новгородський престол. Перш, ніж зупинитись на його вокняжінні в Галицькій землі, варто спробувати намалювати його історичний портрет.

§3. Мстислав Удатний

Мстислав Мстиславич Удатний належав до числа найколеритніших персонажів давньоруської історії кінця XII- першої третини XIII ст. Він був сином одного з членів династії смоленських Ростиславичів — Мстислава Хороброго, котрий княжив спочатку в Білгороді в Київській землі, а далі в Новгороді Великому. Матір'ю його була, найімовірніше, одна з дочок Ярослава Володимировича галицького. Мстислав Удатний народився на початку 1170-х років. Щоб забезпечити мир із половцями, батько одружив його з дочкою сильного хана Котяна.

На сторінках літописів Мстислав Мстиславич з'являється вперше під 1193 р., коли, об'єднавши зусилля з братом у перших Ростиславом Рюриковичем, іде на половців. Перша проба меча виявилась вдалою, і Київський літопис урочисто відзначив: *“Ополонились (захопили полонених — авт.) Ростислав і Мстислав і чорні клобуки (їхні союзники — авт.) худобою і кіньми, і рабами, і колодників (руських людей, що страждали в половецькому полоні — авт.) багато захопили, княжичів їхніх і добрих мужів (половецьких — авт.) взяли”*.

Та князівську кар'єру Мстислав робив надто повільно, і лише 1207 р. він одержав від Рюрика київського мале місто Торопець у Смоленській землі. На той час за ним була ще одна перемога над половцями. 1209 р. Мстислав вибрався із закутного Торопця на князювання до Новгорода Великого (тоді новгородське боярство само вибирало собі князів). Досвідчені боярські політики розгледіли в скромному торопецькому князькові мужнього воїна й талановитого полководця.

Водночас побачили в ньому простувату, прямодушну, не здатну до хитрих політичних інтриг людину. Саме такий відповідав тим вимогам, що їх уже близько ста років висували боярські олігархи до кожного кандидата на почесний новгородський престол.

Обираючи Мстислава Мстиславича у князі, бояри, одначе, виходили найперше з успішних дій проти половців. 1209 р. на Русі не було полководця, котрий міг би зрівнятися з маленьким удільним князем Торопця заслугами в боях з кочовиками південних степів. А Новгороду тоді дошкуляли фінно-угорські племена чуді. Тому Мстислав, щойно сівши на престол, заходився організовувати походи проти них. Новгородський літопис відзначив кілька його походів до Чудської землі (нині — Естонія). Під 1212 р. читаємо, наприклад: *“Ходив Мстислав на чудь... з новгородцями, і багато людей захопив і худоби незліченну кількість привів. Потім же, на зиму, пішов князь Мстислав з новгородцями на чудське місто, що зветься Ведмежа Голова, села їх пограбував, і прийшов до міста, і поклонилася чудь князеві, і данину на них узяв (Мстислав — авт), і повернулись усі здоровими”*.

Поступово Мстислав зажив великої слави на Русі. До його слів прислухались інші володарі. 1212 р. тодішній київський князь Всеволод Чермний (Рудий) із чернігівських Ольговичів образив його рідню Ростиславичів й став виганяти їх із Руської землі. Мстислав на чолі кінної дружини здійснив стрімкий марш на Київ, вигнав звідти Всеволода і посадив на престол свого брата в перших — Мстислава Романовича. Сам Мстислав Удатний узяв собі володіння (“часть”) у південній Руській землі — м. Торчеськ із волостю в Пороссі.

З 1215 р. Мстислав починає докладати зусиль до оволодіння Галичем. Його, певно, вже давно вабили західні окраїни Русі. Але недосвідчений у політичних комбінаціях, грубуватий рубака і лицар, він не зумів підготувати ґрунту для одного з головних престолів Давньоруської держави. На початку 1215 р. Мстислав із власної волі залишив новгородське княжіння й подався на південний захід, наївно сподіваючись дістати від угорського короля Галич. Воскресенський літопис засвідчив: *“Вийшов із Новгорода Мстислав Мстиславич... пішов до короля... просити собі в нього Галич”*. Та на шляху туди дізнався, що король Бела встиг посадити в Галичі свого сина.

Покинувши Новгород і не здобувши Галича, Мстислав Мстиславич опинився в скрутному становищі. Він близько року провів десь у Південній Русі. Однак загалом дуже мінливі новгородці не забули свого войовничого князя, котрий водив їхні раті в переможні походи, і покликали його назад, коли “закоторились” (посварились) із новим князем Ярославом Володимировичем суздальським, батьком знамени-

того Олександра Невського. “Печаль и вопль” новгородців зворушили суворе серце Мстислава (а може, безземельному тоді князеві хотілося десь притулити голову?!). Мстислав діяв швидко і рішуче — як завжди у випадках, коли йому доводилось вирішувати суто воєнні завдання. У лютому 1216 р. він несподіваним нападом захопив Новгород і посадив князя Ярослава Хота Григоровича з адміністрацією. А потім, знову ставши новгородським князем, увійшов у приязнь із ростовським князем Константином Всеволодичем, пообіцявши посадити того у Володимирі-на-Клязьмі.

21 квітня 1216 р. Мстислав із Константином дали генеральну битву братам останнього — Ярославу і Юрію Володимировичу. Ця битва на р.Липиця вважається найбільшою і найзнаменитішою в історії Давньої Русі XIII ст. Літописи, і серед них Новгородський перший молодшого зводу, докладно описали те бойовище, в якому *“пішли сини на батьків, а батьки на синів, брат на брата”*. А Никонівський літописець захоплено розповідає, як *“Мстислав Мстиславич із своїм полком тричі проїхав крізь полки Юрія і Ярослава, і був сам міцний і мужній, і велику силу мав і старання, а в руці мав сокиру і рубав нещадно”*. Чим-чим, а бойовою сокирою наш герой умів діяти, як ніхто. Набагато гірше стояла в нього справа, коли доводилось керувати князівством або сідати за стіл переговорів з іншими государями.

Вигравши Липицьку битву і посадивши Константина Всеволодича на суздальський стіл, Мстислав поїхав до Києва, а звідти повернувся до Новгорода... Проте Галич і далі манив його. Він засилає туди вивідувачів, які доносять, що більшість бояр хоче бачити його своїм князем. 1218 р. Мстислав тепло попрощався з новгородцями, про що зворушливо повідомив тамтешній літопис: *“Кланяюсь я святій Софії і гробові батька свого, і вам! Хочу пошукати Галича, а вас не забуду, і дай Боже лягти мені поруч з батьком моїм у святій Софії!”* Він не пристав на умовляння новгородського віче залишитись князем, хоча ще кілька місяців пробув у місті. Замість себе він порекомендував свого родича Всеволода, сина Мстислава Романовича київського.

Нарешті навесні 1219 р. Мстислав Удатний вибрався в похід на Галич. Перед тим він зав'язав стосунки з польським князем Лешком і заручився його підтримкою. Прихильна до нього боярська партія протиставила його угорському королевичу Коломану, що був нав'язаний угорським королем. Інша партія послала за Данилом Романовичем, але той, за словами галицького літописця, *“не встиг прибути”*, коли Мстислав вдерся до Галича. Угорський гарнізон Бенедикта, зваживши шанси, не став чинити опору, а побіг додому, прихопивши *“короля”* Коломана і Судислава з проугорськи настроєними боярами.

Чи справді Данило не встиг випередити Мстислава, як наївно вважав один із складачів Галицько-Волинського літопису? Гадаємо, що ні. Адже від Володимира Волинського до Галича було набагато ближче, ніж із Новгородом. Існувала, мабуть, інша причина Данилового зволікання. Йому тоді вже виповнилось 18 років, він був дорослою людиною, загартованим у походах і битвах мужем. Данило, певно, розумів, що йому просто не подолати грізного Мстислава з його численною і випробуваною в битвах дружиною, при самому наближенні якої угорська залога втекла з Галича. Можливо, важило й інше: чи варто вступати в двобій із своїм родичем? І Данило Романович укладає союз із новим галицьким государем.

Союзню угоду скріпили традиційним для того часу способом, коли вірили лише родичам, та й то не всім і не завжди. Того самого 1219 р. Данило одружився з дочкою Мстислава і став уже самовладно, без материнської опіки, княжити у Володимирі. Княгиня Анна вважала свою місію завершеною й пішла до монастиря. Так закінчилась коротка юність Данила. Настала пора зрілості, й він починає збирати батьківську спадщину — до часу лише волинську.

§4. Романовичі збирають волинську отчину

Одружившись із дочкою Мстислава, Данило, певна річ, сподівався на його допомогу в справі відвоювання батьківських земель. Однак на нього чекало розчарування. Великий Мстислав, грізний войовник половців і чуді, що здаля виглядав, мов пам'ятник самому собі, виявився іншим при ближчому знайомстві. Щоправда, його доблесті ватажка дружини, котрий із бойовою сокирою мчав попереду й нещадно рубав ворогів, залишились на висоті. Та цих якостей, що їх вистачало для воеводи, було замало для князя, особливо для того, хто наважився правити в Галичі.

У Галицько-Волинському літописі майже десятилітнє князювання Мстислава описане переважно за звітами соратника Данила, дипломата Дем'яна. З його розповідей видно, що Мстислав Мстиславич не мав хисту до керування державою. Він одразу ж потрапив під вплив бояр і незабаром перетворився на слухняну іграшку в їхніх загребуючих руках. Разом із тим усі складні й прості завдання внутрішньої та зовнішньої політики намагався розв'язувати єдиним приступним йому способом — застосуванням сили. Велику роль у його війську грали половці, яких прислав йому тесть, хан Котян. Додамо до цього, що в політичних справах новий галицький князь не мав ясної програми й не відзначався послідовністю.

Мстислав Мстиславич завдав прикrostі зятеві вже по весіллі. Як уже згадувалося, після Спішської угоди 1214 р. з Угорщиною малопольський князь Лешко загарбав значну частину Волинської землі. А в Белзькій волості сидів давній недруг Романовичів князь Олександр Всеволодич. Тепер, маючи за спиною авторитетного Мстислава, Данило починає збирати волинську отчину. Він розриває стосунки з малопольським князем і готується до війни. Але коли старший Романович попросив війська у Мстислава, той, підмовлений, мабуть, боярами, ухильно відповів йому: *“Сину, через давнішу приятельство не можу на нього піднятися, пошукай собі інших (союзників)”*.

Данило зрозумів (чи лише вдав) непевну відповідь Мстислава принаймні як обіцянку додержуватися нейтралітету. І зробив перший самостійний і рішучий крок у зовнішній політиці. Літописець з гордістю за свого героя розповідає, що він *“поїхав з братом (Васильком — авт.) і захопив Берестя і Угровськ, і Верещин, і Стовп'я, і Комів і всю україну”*, тобто окраїну Волині. Від польських загарбників були звільнені Берестейщина і забузькі землі. Лешко розгнівався й послав військо, щоб повернути втрачене. Але полки Данила розгромили нападників і *“гнались за ними аж до річки Вепра”*, тобто до кордону, як пише, милуючись своїм князем, галицький книжник.

Розлючений розгромом його війська на Волині, польський князь забув образу, заподіяну йому королем Андрієм, що свого часу відібрав у нього Перемишль із волостю, й запропонував відновити союз, переказавши через свого посла: *“Не хочу частки в Галичі (певно, і в Галицькій землі — авт.), але дай його моему зятеві”*. Йшлося, певна річ, про галицького “короля”-невдачу Коломана. Слід віддати належне угорському королю і польському князеві. Вони зуміли розгледіти у 18-річному Данилові грізного суперника, поряд із яким тьмяніли і славний вояка Мстислав Удатний, і вельможні київський та чернігівський князі. Бо він був людиною незламної волі,

що поставила перед собою мету згуртувати Русь для відсічі ворогам.

Андрій і Лешко об'єднали війська і рушили на Галич, заставши Мстислава зненацька. Свого князя почали зраджувати бояри. При наближенні угрів проти нього повстало місто Городок, де *"були Судиславові люди"*, ставленики головиного серед боярських ватажків. Тому Мстислав програв битву угорсько-польському війську й подався на східні землі князівства збиратися з силами. За його дорученням Данило зачинився в Галичі, а коли Коломан із військом наблизився до стольного града, Данило вийшов йому назустріч і дав битву на Кривовому Броді, після якої ворог відступив.

Ворожа коаліція намагалася загарбати й Волинь. Однак Романовичі відбилися від угрів і поляків. А 1221 р. Мстислав Мстиславич знов утвердився в Галичі. Вирішальна битва з уграми відбулася поблизу брами міста й принесла руському війську перемогу. Справа polegшилась тим, що проти загарбників повстали городяни й жителі навколишніх сіл, про що свідчить коротка звістка Галицько-Волинського літопису: *"Всі угри і поляки були побиті смердами (селянами — авт.), і нікому не пощастило втекти"*. Данило з дружиною допомагав тестеві.

Перемога над угорсько-польськими об'єднаними силами була повною. Королевича Коломана полонили і відіслали до належного Мстиславу міста Торчеськ. До полону потрапило багато бояр угорської орієнтації на чолі з Судиславом. Всупереч пораді Данила належило покарати зрадників Мстислав (мабуть, навчений своїм боярськими радниками) милостиво поставився до них. Галицький книжник іронічно розповідає, що Судислав розчулив князя тим, що став перед ним на коліна й пообіцяв — не знати, в який уже раз! — бути йому вірним. Мстислав помилував голову боярської опозиції, ще й дав йому у "держання" Звенигород. Літописець слушно засуджує галицького князя за те, що він, будучи зобов'язаним перемогою заможним верхам і городянам, продовжував короткозору політику союзу із зрадливим боярством. Наслідки такої політики не забарилися.

Наступного, 1222 р., Лешко після нової невдалої спроби заволодіти Західною Волиню був змушений спішно укласти мир з Данилом, бо той напустив на Польщу союзних йому литовських князів. Згідно з умовами миру Лешко відмовився від підтримки вічного ворога Романовичів — белзького князя Олександра Всеволодича, завдяки чому Данило з Васильком повернули собі Белзьку землю. Проте Мстислав, вірніше, близькі до нього бояри, побоювались об'єднання Волині в Данилових руках. Галицький князь звелів Данилові повернути Белзьку волость тому ж таки Олександрові.

А далі бояри посварили Данила з Мстиславом. Охолодження в їхніх стосунках почалося ще напередодні появи монголо-татарського авангарду на півдні Русі (1223 р.), хоча в літописі послідовність подій порушена, й конфлікт між тестем і зятем описано після розповіді про битву на Калці. Боярські радники Мстислава вкупі з Олександром Всеволодичем увесь час підбурювали князя проти Данила, запевняючи, нібито зять бажає його смерті. Насправді Данило Романович коректно ставився до тестя, допомагав йому в усьому і не думав до його кончини про повернення собі Галича.

Можливо, сам Мстислав Мстиславич почувався винним перед Данилом, бо порушив його законне право успадкувати батьківський престол. Так чи інакше, а зєриа боярської намови впали на сприятливий ґрунт. Проросли вони й дали перші колоски вже після битви з монголо-татарами на Калці.

Наприкінці другого десятиріччя XII ст. монгольські хани почали готуватися до вторгнення за Волгу. Одним із заходів було надіслання 30-тисячного корпусу на чолі з найдосвідченішими воєначальниками Чингісхана Субедеєм і Джебе до Закавказзя й на Русь, щоб випробувати ґрунт, провести “розвідку боєм”. Стрімка кіннота Субедея і Джебе 1222 р. вдерлася з півдня на Кавказ і розбила військо аланів, після чого руйнівною хвилею розлилась причорноморськими степами. Першою їх жертвою стали половці.

Давньоруські літописи свідчать, що половецькі орди не змогли встояти перед чудово організованими і добре озброєними нападниками, і *“багато побито їх було, і гнали половців до річки Дніпра”*. Тесть Мстислава Удатного хан Котяи звернувся по допомогу до давньоруських князів. За словами Галицько-Волинського літопису, він мовив: *“Якщо не допоможете нам, будемо ми сьогодні порубані, а вас на-завтра порубають”*. Мстислав доклав багато зусиль, щоб збити коаліцію з південиноруських князів. Воини зібралися в Києві на раду й постановили: *“Ліпше нам зустрітися з ними на чужій землі, аніж на своїй”*. Вирішили дати битву татарам у половецьких степах.

31 травня 1223 р. русько-половецьке військо зустрілось на р.Калка з ордою Субедея і Джебе. У вирішальний момент битви спалахнула незгода (“котора велика”) між князями. Мстислав Удатний не захотів ні з ким ділитися славою й вступив у бій без погодження з київським і чернігівським князями. Шалений натиск його важкоозброєної дружини примусив татар відступити. Але підвела половецька орда — не витримала контратаки ворога й побігла. Безладна юрба половців вдерлася в табір київського, чернігівського та інших князів, що не брали участі в битві. Сталося загальне сум’яття, з якого вправно скористалися

татарські воєводи. З великим сумом галицький книжник підсумовує свою оповідь: *“Руські князі зазнали такої поразки, якої не було ще ніколи”*.

Монголо-татари налетіли несподівано, мов вихор, і так само зникли. Новгородський перший літопис молодшого зводу з подивом зауважив: *“Татари ж повернулися від річки Дніпра. І не відаємо, звідкіля вони прийшли і куди знову поділися”*. А Давньоруська держава залишилася, як і раніше, роздробленою, а князі в своїх нескінченних чварах забули про татарську загрозу й думати не хотіли, що вона може повторитися.

Після нещасливої битви на Калці відразом Мстислава до Данила наростала. Інтриги Олександра белзького та ворожого волинському князеві боярства підштовхнули простуватого Мстислава до розриву з зятем. У Ватиканському архіві зберігся документ, із якого довідуємося, що 1222 р. Мстислав зобов'язався видати доньку за молодшого сина угорського короля, теж Андрія, й заповісти йому Галицьке князівство. Так доблесний воїн, але нерозумний політик став на шлях зради руських інтересів.

Невдовзі після битви на Калці Мстислав Мстиславич зібрав дружину і вибрався воювати... Данилову волость! Романовичам довелося закликати на допомогу Лешка, і Мстислав змушений був відступити. Тоді Данило з боєм увійшов до Галицької землі, а потім розорив Белзьке князівство Олександра Всеволодича.

Саме в ті місяці угорський король став вимагати від Мстислава виконання нещодавно укладеного договору. *“За порадою підступних галицьких бояр”*, як пояснює його вчинок галицький книжник, Мстислав запросив угорського королевича до Галича. Той заручився з дочкою князя й одержав від нього Перемишль із волостью. При його дворі почали збиратися бояри, невдоволені Мстиславом, вірніше — партією магнатів, що крутила ним на всі боки. Минав 1225 рік.

А вже в наступному році, заохочений поступливістю Мстислава, що здавалася слабкістю галицького війська, угорський уряд вирішив оружно забрати в нього Галич — і Галицьку землю, слід гадати. На цей раз утрів підтримав князь Лешко. У скрутну хвилину Мстислав, наче нічого й не сталося, звертається до Данила із закликом: *“Не відступай від мене!”* — на що зять відповів із гідністю: *“Маю правду в серці своєму!”*

Дякуючи підтримці Данила, Мстислав зумів відбити вторгнення угрів, а згодом і перейти в наступ. Дружина Данила вдирається до Польщі, а Мстиславові воїни женуть угрів до самого кордону — “Гори”.

Діставши відкоша, угорський король звертається по допомогу до ворожого Романовичам галицького боярства, яке вірно йому служило. Частина бояр взагалі була на утриманні угорського уряду, а інші боялися зміцнення позицій Данила в Галицькій та Волинській землях. Судислав умовив Мстислава припинити переслідування залишків угорського війська, і те в безладді відступило за Карпати.

З великою силою свого видатного літературного таланту галицький літописець малює вражаючі картини боярських підступів проти Данила, порівнюючи одного з ватажків олігархів Жирослава з біблійним Каїном. Він пише: *“Судислав обманював Мстислава, говорячи йому: “Княже! Віддай свою заручену доньку за королевича і дай йому Галич — не можеш бо втримати Галич сам, а бояри не хочуть тебе”. Далі бояри, за словами літописця, цинічно заявили Мстиславичу: “Якщо даси (Галич — авт.) королевичу, то коли захочеш, зможеш забрати під ним, а якщо даси Данилові, навіки втрапиш Галич!”*

Сталася неймовірна, як на ті часи, річ: Мстислав під тиском бояр (зовні добровільно) віддав Галич із волостю королевичу Андрію, а сам подався до своєї невеликої волості, в Торчеськ. Угри знов окупували Галицьку землю. Через кілька місяців по тому Мстислав Мстиславич захворів і помер у Торчеську. За свідченнями літописця, перед смертю старий князь повинився перед Данилом і хотів бачити його, але бояри не допустили Романовича до тестя. Сталося це в середині 1228 р.

Протягом 20-х років XIII ст. Романовичі, насамперед Данило, наполегливо й послідовно відновлювали Волинське князівство. 1225 р. помер союзник Романовичів луцький князь Мстислав Ярославич Німий. Він заповів свої землі Данилові. Мстислав Німий володів тоді значною частиною Волині: поряд із Луцькою волостю ще й північно-східними землями з містами Пересопниця і Чорторийськ. Вчинок Мстислава означав, що в очах його, найвпливовішого після Романовичів князя Волині, старший із них був законним спадкоємцем волинського столу. Є підстави вважати, що так само дивились на Данила бояри і дружинники Волинської землі. Мстислав Німий також доручив йому опікуватися своїм хворим сином Іваном, по смерті якого 1227 чи 1228 р. (жодні джерела не містять точної дати) Данило заволодів Луцькою, Пересопницькою і Чорторийською волостями, що знаменувало возз'єднання майже всієї Волині. Через кілька років Данило Романович приєднає ще Белзьке князівство. Волинську землю Данило передав братові Васильку. Бо збирався відвойовувати в угрів і ненависних йому бояр Галич і Галицьку землю.

§5. Відвоювання Данилом галицького столу

У Галичині після залишення її Мстиславом Удатним і встановлення там боярської влади з іноземною маріонеткою на чолі, як емоційно пише літописець, почались “незліченні раті й великі труди, часті війни і чисельні крамоли, і часті повстання, і чисельні заколоти; вони ж (Романовичі — авт.) були молоді, й не було їм спокою”. Спокій тоді міг хіба що снитися Данилові.

Кончина Мстислава нарешті розв’язала йому руки. Відтоді в Галичі правив не руський князь, та ще й тесть, а угорський королевич, підтримуваний ворожим Романовичам боярством. Тепер Данило ставить перед собою мету відвоювати у них Галицьку землю й відновити засноване його батьком Галицько-Волинське велике князівство. То мав бути крок на шляху об’єднання Русі.

Вже від початку державної діяльності старшого Романовича в його, на перший погляд, традиційній і зрозумілій з огляду на минуле політиці збирання втраченої отчини відчутно виявляється прагнення ще молодого государя об’єднати південноруські землі й тим самим зміцнити державу, зробити її здатною чинити опір ворогам. Це прагнення, зокрема, виявилось у його лінії поведінки щодо Мстислава Удатного. Попри неодноразове дворушництво, а то й зради ошуканого боярами тестя Данило незмінно підтримує його проти польських і угорських військ. У перебігу десятирічної війни за повернення Галицької землі об’єднавчі мотиви загальноруського розмаху виразно проступають у державній діяльності старшого Романовича.

Можна було б пояснити ці мотиви успадкуванням їх від батька, котрий був державним діячем високого кшталту й протягом шестирічного князювання в Галичі докладав зусиль до об’єднання Русі, принаймні Південної. Але ідеї здебільшого не передаються в спадок. Так само не варто зводити справу до родинного виховання. Ще малою дитиною його забрали до Угорщини, а потім хлопця виховували ображена втраченою князівства мати і розлючені на весь світ волинські бояри батька,

котрі могли прищепити юному княжичеві хіба що сепаратистські, а не об'єднавчі ідеї.

Тому, як нам здається, відповідь на поставлене запитання варто віднаходити в ідейному кліматі, в якому підростав майбутній великий князь. Ідеться про магістральні ідеї, що пронизували тоді передові кола давньоруського суспільства й відбилися у літописах та інших писемних пам'ятках.

Нагадаємо читачеві, що Давня Русь першої третини XIII ст. залишалась роздробленою на десятки великих і малих князівств, государі яких ворогували один з одним, зазіхаючи на землі й майно сусідів. Але в серцях руських людей жила і ніколи не вмирала ідея єдності всієї Руської землі. Висловлюючи загальнонародні інтереси, окремі давньоруські князі, котрі, здавалось би, з головою занурились у багно удільного егоїзму, погоджуються з тим, що слід припинити чвари і перестати губити Руську землю. Часом їхні слова були нещирими, мовились для завоювання популярності серед народу, що бажав об'єднання країни. Але в багатьох випадках заклики князів до збереження єдності Руської землі викликалися розумінням військової та політичної необхідності, підтримувалися громадською думкою.

Літописці не завжди прямо відстоювали єдність Русі й кликали до консолідації сил. Цим ідеям служило звеличення сильної великокнязівської влади, здатної приборкати князівські й боярські чвари, об'єднати свою землю, а то й усю Русь, захистити людей від половців та інших ворогів. Основне джерело нашої розповіді, Галицько-Волинський літопис, буквально пронизаний думкою про необхідність сильної, не стримуваної боярською опікою князівської влади.

Від самого дитинства Данило Романович як розумна і допитлива людина вбирав у себе всенародні надії й прагнення, тому в його політичній діяльності завжди простежуються мотиви необхідності захисту батьківщини, зумовлені нагальною необхідністю об'єднання Русі, й не лише Західної.

Перед початком боротьби за відвоювання Галицької землі Данило реформував своє військо. Він створив регулярну, добре озброєну і навчену піхоту з городян, що значно зміцнило боєздатність Волинського князівства. Піхота у всьому переважала погано споряджене і нерегулярне народне ополчення, яке зазвичай збирали на швидку руку, щоб додати до малочисельних постійних загонів князів і бояр, котрі склалися з професійних воїнів-дружинників. З цими "піштями", як називає їх літопис, Данило здобув усі свої основні перемоги, в тому числі виграв вирішальну для долі Галицько-Волинського князівства Ярославську битву 1245 р.

Протягом 30-х років XIII ст. Данило Романович кілька разів оволодівав Галичем, долаючи опір угорської залоги й боярських загонів. Галицько-Волинський літопис піднесено-драматично зображує початок облоги Галича Данилом навесні 1230 р.: *“Судислав тієї ночі прибіг до міста... Данило стояв в Угольницях на березі Дністра. Галичани (боярські загони — авт.) виїхали на лід і перестрілювались. Коли настав вечір і зламало лід, і ріка наводнилась, підпалили міст на Дністрі, — це зробив беззаконний лихий Сем'юнко, рудий, мов лисиця”*. Однак міст сам собою згас, Данило оточив місто, й угорська залога капітулювала. Романович задля підтримання добрих стосунків із королем Андрієм відпустив його сина додому. *“З ним пішов самий лише Судислав, — пише галицький книжник, — у нього кидали камінням і кричали: “Іди геть з міста, бунтівник землі!”*

Однак того разу Данилові Романовичу не пощастило втримати Галич. У справу знову втрутився угорський король. Романовичам довелося відступити на Волинь і починати справу спочатку. Лише 1238 р. Данилові вдалося відібрати Галич і Галицьку землю у бояр та їхньої маріонетки, чернігівського княжича Ростислава Михайловича. Літописець урочисто описує парадний в'їзд Романового сина до стольного града Галицько-Волинського князівства: *“Данило увійшов до міста свого, прийшов у храм пресвятої Богородиці, і прийняв стіл батька свого, і відсвяткував перемогу, і поставив на Німецьких воротах* свою хоругву”*. Нарешті здійснилася мрія першої половини його життя: відновлення Галицько-Волинського князівства.

Перемога була повною. Ростислав утік на захід, до Угорщини, а “льстивии” бояри кинулись до ніг князя, і той їх помилував, бо, певно, вважав не на часі, тільки-но ставши галицьким князем, душити боярську опозицію. Та в нього були й інші турботи: князь довідався, що монголо-татарські орди вдерлись у Північно-Східну Русь. Слід було готуватися до появи непроханих гостей.

* Що вели на захід, до Німецької сторони.

§6. Монголо-татарська навала

Восени 1237 р. верхівка Монгольської держави розпочала підготовку до походу за Волгу. Як свідчить іранський історик кінця XIII - початку XIV ст. Рашід-ад-Дін, що користувався джерелами першої половини - середини XIII ст., члени династії Чінгісидів зібралися тоді на курултай і, *“досягнувши загальної згоди, пішли війною на руських”*.

Перший удар монголо-татарська кіннота завдала по Рязанському князівству. Це сталося на початку зими 1237/1238 р. Князі феодально роздробленої Русі вирішили кожний окремо протистояти ворогові. Рязанський князь Юрій послав гінців до володимиро-суздальського і чернігівського князів з благанням допомоги, але не дочекався її. Як оповідає перлина давньоруської літератури, *“Повість про розорення Рязані Батиєм”*, *“ледве здолали їх (рязанців — авт.) сильні полки татарські”*. *“Резвецы и удалцы рязанские”*, як називає руських воїнів *“Повість...”*, мужньо зустріли грудьми ворога і майже всі полягли.

Монголо-татарське військо штурмом здобуло Рязань, застосувавши облогові машини і огнемети, створені китайськими інженерами, й винищили майже все населення міста. Рязань була спалена і знищена дощенту. Досі на її землі немає життя, бо нинішня Рязань розташована в іншому місці. Далі настала черга Володимиро-Суздальського князівства, що володіло найсильнішим на тогочасній Русі військом. Але й воно не змогло встояти проти ворога, що мав чисельну перевагу в десятки разів. Володимир був здобутий і знищений, а військо князя Юрія Всеволодича на річці Сить після запеклої битви зазнало страшної поразки. Був забитий сам великий князь, майже всі його дружинники. Досі на березі цієї річки височить багато курганів — поховань воїнів, що полягли в битві. Володимиро-Суздальська земля була сплюндрована безжальними і жадібними загарбниками.

По тому монголо-татарські орди рушили на південь. У кінці березня 1238 р. головна група під командуванням самого Батия підійшла до невеликого чернігівського міста Козельськ. Майже два місяці Батий

безуспішно облягав місто і зміг зламати опір захисників лише тоді, коли з Волги підійшов обоз із облоговими машинами. *“Татари билися, хотівши здобути місто, — пише західноруський літописець, — вони розбили міські стіни і вдерлися на вал. Але козельчани різалися з ними ножами”*, а потім здійснили відчайдушно сміливу вилазку, вийшли з палаючого вже міста і, винищивши чотири тисячі татар, усі полягли.

Після дворічного перепочинку в причорноморських степах монголо-татарські орди рушили на Київ. Та цей перепочинок був дуже і дуже відносним. За свідченнями східних джерел, вони безперервно воювали з половцями, черкесами і аланами, нападали на порубіжні руські міста, жорстоко придушували визвольні рухи завойованих ними народів. У цей проміжок часу вони заволоділи двома великими містами в південній Руській землі. У березні 1239 р. штурмом здобули Переяславль Південний, а в жовтні — Чернігів. Далі монголо-татари рушили на схід уздовж Десни і Сейму, де знищили міста-фортеці, збудовані для захисту від половців, — Путивль, Рильськ, Глухів та ін.

Данило більше не мав сумнівів: монголо-татарська гроза не мине його князівства. Тому він із сином Львом поїхав до Угорщини, намагаючись укласти угоду з королем Белою, скріпивши її шлюбом Льва з королівною. Та король остерігся пов'язувати свою долю з Данилом, передбачаючи напад татар на Західну Русь. Він сподівався, що ворожа навала обмине його державу. І помилився. Зазнавши невдачі в Угорщині, Данило Романович так само безуспішно силкується підняти проти Батия малопольського і мазовецького князів. А тим часом монголо-татарське військо впритул наблизилось до Києва.

Київ мав тоді воістину циклопічні фортифікації, рівних яким не існувало в східнослов'янському світі. Три ряди могутніх валів із дубовими стінами на них оточували центр міста. Там перебувала залога на чолі з намісником Данила, загартованим у боях тисяцьким Дмитром. Адже напередодні Батиевої навали старший Романович поставив у залежність від себе цей стольний град Русі. Лише зосередивши всі свої полки, застосувавши могутню облогову техніку, монгольський хан після двотижневого штурму з граничним напруженням сил зміг оволодіти Києвом. Так само, як і в інших містах, населення було майже повністю винищене. У рабство забрали частину молодих людей і ремісників.

Здобуття Києва відкрило шлях Батиеві на захід. Галицький літописець повідомляє, як по тому хан *“почув, що Данило перебував в угрів і сам пішов до Володимира”* (Волинського). Операції для завойовання південноруських міст були організовані його воєводами з вражаючим уяву навіть сучасної людини розмахом. Наприклад,

для здобуття невеликого волинського міста Колодяжин вони застосували аж 12 таранів! Можна лише уявити, скільки їх бухало в стіни і брами головних південноруських міст — Києва, Галича і Володимира Волинського.

Але й майстерність поневолених ханами іноземних механіків та інженерів мала свої межі. Створені ними облогові машини виявились безсилими перед могутніми фортецями Крем'янця і Даниліва на Волині — ці міста unikли ворожого сплюндрування.

Тим часом головні сили монголо-татарського війська наблизились до Володимира Волинського. Літописи описують його як велике, велелюдне, добре укріплене місто. Галицький книжник 1231 р. з гордістю записав, що угорський король, котрий хотів здобути Володимир, *“дивувався йому і сказав: “Такого града не видумали ще у Німецьких країнах”*. Подробиці штурму Володимира Батиєм залишились невідомими. Мабуть, дуже вже боліло галицькому книжникові розорення любого йому міста, коли він, уникаючи деталей, записав: *“Прийшов (Батий — авт.) до Володимира і взяв його на спис і перебив людей, не милуючи”*.

Коли через кілька місяців Данило повернувся з еміграції до міста, він побачив страшну картину спустошення і смерті: *“Ніхто у Володимирі не зостався живим, церкви були переповнені... мертвими тілами”*. Літописець дещо перебільшив, однак становище і справді було жахливим. Археологічні дослідження Володимира показали, що переважна більшість його захисників загинула, а вороги, розлючені тривалим опором жителів, закатували багатьох. Археологи знаходили у місті черепи людей із забитими у них цвяхами. Такі знахідки відомі в Києві, Чернігові, Рязані та інших руських містах, знищених татарами.

Під ударами ворожих таранів упав і Галич. Княжий двір і дружинники перебралися з розореного міста до нової столиці — заснованого Данилом у 30-х роках і улюбленого ним Холма, неприступної фортеці, що стояла на високій горі. Сам Данило в той час перебував у Польщі, де марно схиляв князів до помочі Русі, яка знемагала під ударами монголо-татарських орд.

На весну 1241 р. вороже військо завоювало всю Південно-Західну Русь. Воно зазнало великих втрат. Його тумени (корпуси) і тисячі (полки) виявились дуже поріділими, а воїни — втомленими. Це зірвало плани Батия завоювати всю Європу, дійти до Риму і Середземного моря. Після руської кампанії, як записав галицький книжник, *“Батий пішов до угрів. Король же Бела і Коломан зустріли його на Солоній річці. Тут билися їхні полки, і побігли угри, і гнали їх татари до річки Дунаю”*. Це сталося 11 квітня 1241 р. Названий літописцем

Коломан був хорватським князем. Одночасно інша група монголо-татарських військ сплюндрувала Польщу й зазнала поразки від лицарів чеського короля Вацлава. Спустошивши Хорватію, Сербію, Болгарію, Трансильванію і Молдавію, загарбники навесні 1242 р. повернулись на Волгу, де заснували свою державу. Джерела звуть її просто Ордою. До наукової літератури вона увійшла під назвою "Золота Орда".

Трагічно завершилась навала орд Батия на Східну, Центральну і Південну Європу. Літописці назвали її "Батиевим погромом". Давньоруським землям було завдано такого нищівного удару, від якого вони не могли оговтатися ще багато десятиліть. Поросли бур'яном і лісом колись плідні ниви. Тверський літописець із тугою писав: *"Села від того нечестивого Батиева полонення спустіли"*. Самі селяни або загинули в нерівному бою з ворогом, або розбіглись по навколишніх лісах. Мине час, і вони повертатимуться до рідних згарищ, будуватимуть оселі й оброблятимуть землю.

Ще гіршим було становище міського населення, яке монголо-татари в переважній більшості винищили. Найбільш продуктивна його частина була перетворена монголами на рабів і виведена з Русі. Занепала техніка багатьох ремісничих професій, найбільш складні з-поміж них зникли.

Після навали орд Батия і до того роздроблена Русь стала ще більш роз'єднаною. Татарська неволя зашкодила процесові об'єднання давньоруських земель, що простежувався напередодні й чималою мірою був зобов'язаний діяльності Данила Романовича в Південній Русі. Хани пильно стежили за князями й не дозволяли нікому особливо зміцнюватись і вступати в союзи один з одним. А винищення лицарства позбавило князів колишньої могутності.

Особливо згубним "Батіїв погром" виявився для Галицько-Волинського князівства. Він серйозно послабив князівську владу. З цього скористалися ворожі Романовичам великі галицькі бояри й спробували вихопити владу з рук своїх князів-сюзеренів.

Це відчув на собі Данило Романович
незабаром після повернення
з Польщі.

§7. Галицько-Волинське князівство після “Батиєвого погрому”

Данило Романович повернувся додому в пору, коли ворожі орди вже забралися із західноруських земель до Угорщини і Польщі. На рідній землі він побачив смерть, руїни і згарища. З покори вийшла навіть та частина волинських бояр, що становила його опору в боротьбі за відновлення батьківського князівства. Галицький літописець із обуренням оповідає, що, коли Данило підійшов до Дорогичина, міське боярство зачинило перед ним браму, мов перед ворогом. Марно князь умовляв заколотників впустити його до міста: *“Це ж був град наш і батьків наших”*, — казав він. І почув у відповідь: *“Та ти не зможеш увійти до нього!”* Лише згодом, знову зосередивши владу в своїх руках, Данило Романович заволодів Дорогичином і покарав боярських заколотників.

Поки Данило з родиною і почтом влаштувався у Володимирі, галицьке боярство знову почало кликати до себе в князі чернігівського княжича Ростислава Михайловича. Коли тривали перетрактації з ним, боярство безроздільно панувало в Галичині. Данило послав туди для знайомства з ситуацією свого стольника Якова, і той побачив таку картину: *“Галицькі ж бояри називали Данила своїм князем (для годиться — авт.), а самі тримали всю землю. Доброслав Судьїч, попів онук, панував, мов князь, грабував всю землю, без княжого повеління увійшов до міста Бакоти на Дністрі й захопив усе Пониззя. А Григорій Васильович вирішив заволодіти гірською країною Перемишльською. І були в землі (Галицькій — авт.) велике сум'яття і грабунок від них”*. Так талановито й емоційно галицький літописець викриває боярських олігархів, показує, що Галицько-Волинське князівство стало роз'єднаним, а влада князя підупала.

У скрутному становищі Данило виявив свої кращі якості державного діяча і політика. Він уміло зіграв на суперечностях у боярському таборі. Боярські верховоди не без його сприяння пересварилися й звернулися за третейським судом до верховного сюзерена — цього від них вимагало суспільство. З торжеством пише галицький книжник, що

Данило *“вимушений був їх ув’язнити, бачачи беззаконня їх”*. Так князь обезголовив феодальну опозицію й зміг перейти в останній і рішучий наступ проти боярства та їхнього ставленика Ростислава.

Галицькі бояри самі прискорили розвиток подій. Ростислав зважився прийняти їхнє запрошення й разом із боярськими загонами вдерся до Дністерського пониззя, тільки-но звільненого Данилом Романовичем від узурпатора Доброслава. Цього разу дії галицько-волинського князя проти заколотників були особливо рішучими. На чолі доброго війська його полководець і “печатник” (охоронець княжої печатки, канцлер) Кирило вийшов назустріч Ростиславу з Бакоти з регулярною піхотою (“пішцями”) й відкинув його аж за Дніпро.

Поступово зміцнюючи свою владу, Данило Романович докладає зусиль до об’єднання сил руських земель для скинення ординського ярма. Відтоді турбота про консолідацію Русі проти ворогів робиться головною метою другої половини його життя. Їй були підпорядковані внутрішня і зовнішня політика Романовичів, їхні далекі й близькі політичні розрахунки.

Та невідкладним завданням став захист краю від зазіхань чернігівського княжича. 1242 р. Ростислав виїхав до Угорщини й король віддав за нього дочку. Мабуть, Бела вважав, що сила Данила назавжди підірвана монголо-татарами і, отже, настав час нарешті захопити Галицьку землю, прикриваючись до часу маріонеткою Ростиславом. А потім уже, коли той сяде на галицький стіл, можна його легко усунути й приєднати Галичину до Угорщини. Три роки спливали у боротьбі між підтримуваним угорським військом і боярами Ростиславом і Романовичами. Ростислав кілька разів сідав у Галичі і так само втрачав його. Справа йшла до рішучого зіткнення між ним і Данилом.

Влітку 1245 р. зібралася велика армія, щоб увести Ростислава до Галича й убезпечити його від Данила. Головну ударну силу складало угорське добірне військо на чолі з відомим полководцем Фільнієм. Допомогу Ростиславу надали й поляки, надіславши численні загони. Багато озброєних людей поставили під стяги Ростислава ті галицькі бояри, яким пощастило уникнути Данилової кари. Спочатку військо, яким формально командував Ростислав, а насправді Фільній, здобуло Перемишль, а далі обложило міцну фортецю Ярослав. Залога й жителі міста відбили спроби штурму, й Фільній наказав підтягнути з Угорщини осадну техніку.

Дізнавшись про вороже вторгнення, Данило вирушив з військом із Холма. Попереду рухався авангард на чолі з воєводою Андрієм. Він мав провести розвідку боєм. Далі рухались головні сили під командуванням Данила. Форсувавши р.Сян, Данило перешикував полки

з похідного у бойовий порядок, і військо неквапно й грізно пішло на ворога.

Генеральна битва відбулася біля обложеного Ярослава 17 серпня 1245 р. Вона була однією з найбільших в історії Русі XIII ст. і підвела переможну риску під багатолітньою боротьбою Романовичів за відновлення Галицько-Волинського князівства. Данило виявив себе як талановитий і передовий для свого часу полководець. Навмисно послабивши центр, він заманив угрів у мішок, а далі зайшов їм у тил з добірною дружиною, вдарив на угорських лицарів і став їх винищувати. Січа була запеклою, князеві не раз загрожувала смерть. Нарешті Данило з кращими дружинниками пробився в гущу ворожого війська, схопив хоругву Фільнія і подер її. Угри вирішили, що їхній ватажок загинув, і побігли. Галицько-Волинський літопис, що докладно описав Ярославську битву, розповідає, як Ростислав, побачивши, що справа програна, *“спрямував свого коня на втечу”*. Галицькі й волинські полки довго переслідували відступаючого ворога.

Перемога була повною. Були схоплені Фільній і ватажок польських загонів Флоріан, до полону потрапило багато ворожих Романовичам бояр. Лише Ростиславу пощастило врятуватися. Спочатку він ховався в Польщі, а потім назавжди оселився в Угорщині.

Військо Романовичів і визволені ними городяни Ярослава гучно святкували перемогу. Після цього Данило вирішив раз і назавжди ліквідувати боярську опозицію. Було страчено чимало боярських ватажків, серед них і глава ворожої партії Володислав.

Ярославський тріумф підбив риску під сорокарічною боротьбою Анни та її дітей з бунтівним боярством і за відновлення Галицько-Волинського великого князівства. За князювання Данила воно зробилося наймогутнішим на Русі. А Данило Романович став повновладним володарем, *“властином”* Галицької й Волинської земель. Щоправда, Володимир і Луцьк із більшою частиною Волині він передав братові Васильку. Однак цей поділ був формальним. Романовичі завжди жили і діяли в злагоді, а молодший брат у всьому слухався старшого. На Русі і в світі Романовичів справедливо вважали співправителями. Зворушлива взаємна відданість і любов між ними свідчать про високі моральні якості Данила й Василька.

Таким чином, Романовичі здобули перемогу над Угорщиною, придушили нарешті опозицію й відновили об'єднане Галицько-Волинське велике князівство. Але ця перемога мала гіркий присмак, бо на Русі на довгі десятиліття встановилась принизлива й виснажлива влада примітивних і жорстоких кочовиків. Її ярмо Данило відчув дуже швидко по Ярославській вікторії — на власній шії.

Монголо-татарські хани були не лише вмілими воєначальниками. Вони виявили себе як розумні (на свій лад, звичайно) правителі. Батий та інші хани не стали руйнувати систему феодальної влади і соціальну структуру князівств і земель, що склалися впродовж кількох століть. Верхівка завойовників здавала собі справу з того, що без сприяння місцевих князів і бояр їй буде важко керувати Руссю. Через це і Батий, і його наступники не скидають з престолів князів, а ставлять їх у залежність від себе, вимагаючи, щоб ті обов'язково їздили на поклон і затвердження в посаді до ханської ставки в Сарай на Волзі.

Поневолювачі скористалися з побоювання руського панівного класу втратити багатства, землі й привілейоване становище. Граючи на цьому, а також на страхові багатьох князів перед масами, хани й баскаки (намісники) вправно перетягнули на свій бік більшість із них, і вона стала служити їм на совість. Так унаслідок класової змови між монгольськими і руськими панівними верствами останні зрадили свій народ. Проте не всі князі схилились перед окупантами й стали зрадниками. До таких руських государів належав Данило Галицький.

Монголо-татарські хани встановили на завойованих давньоруських землях режим жорстокої окупації. Населення міст і сіл змушене було платити на їхню користь поземельну й грошову данини, давати корм, тобто утримувати ханську адміністрацію, перевозити її власними кіньми, нарешті — давати воїнів для участі в походах завойовників. Збирання всіх данин було покладене на самих князів. При цьому людність руських земель мала платити ще й данину на користь власних панів. Отже, як порівняти з домонгольськими часами, повинності й грошові побори з феодально залежного населення Русі зросли принаймні вдвічі. До всього, від часу до часу збиралась екстраординарна данина для подарунків ханам.

Сплундрована ордами Батия Руська земля лежала в руїнах і згарищах. Але народ знайшов у собі сили відбудувати знищені ворогом міста і села, відродити землеробство, тваринництво, ремесла, промисли й торгівлю. Серед князівств і земель Південної Русі життя почало відроджуватись найперше в Галицько-Волинській Русі, що великою мірою пояснюється творчою діяльністю Романовичів, насамперед Данила. Галицький книжник свідчить, що по "Батиєвому погромі" Данило "почав закликати умільців; приходили німці (іноземці — авт.) і Русь, іноязычники і поляки; йшли день за днем і підмайстри і майстри різні, що втекли від татар: сидельники, і лучники, і тульники (майстри з виготовлення тул-колчанів для стріл — авт.), і ковалі по залізу, міді і сріблу. І відновилось життя!" Мабуть, не випадково перелічені самі лише зброярі — князь Данило готувався до відсічі Орді.

Галицько-Волинський літопис схвально оцінює заходи Данила Романовича щодо відродження старих і будівництва нових міст. У посмертному панегірику князеві серед переліку його чеснот з повагою сказано, що він *“збудував багато міст”*. Ось як яскраво описує Галицько-Волинський літопис заснування й зведення Данилом Холма: *“Коли Данило княжив у Володимирі, їздив у полі й полював, побачив гарну гору і запитав місцевих жителів: “Як зветься це місце?” Ті відповіли: “Холм йому наймення”. І полюбилось йому те місце, і вирішив він збудувати на ньому невелике місто”*. Потім Холм розрісся й став наймогутнішою фортецею князівства.

Державотворча діяльність Данила насторожила Орду. До всього, Галицько-Волинське князівство аж до 1245 р. не було обкладене татарською даниною, в ньому не було ординських намісників-баскаків. 1245 р., після Ярославської битви, Батий звелів своєму намісникові в Південній Русі Мауці послати до Данила посла з вимогою: *“Дай Галич!”* Як співчутливо пише галицький літописець, Данило *“зажурився, що не встиг зміцнити свою землю фортецями, і подумав з братом своїм, і поїхав до Батия, говорячи: “Не дам півотчини своєї, але поїду до Батия сам!”*

Напевне, то була демонстрація сили з боку Орди й своєрідне запрошення приїхати до ставки Батия, де на той час встигли побувати майже всі руські визначні князі. Втім, у науковій літературі висловлювалась думка, начебто Батий вирішив роздробити князівство Романовичів і віддати Галич із волостю якомусь зайшлому князеві, наприклад, Михайлові чернігівському. Проте вона не підкріплена джерелами.

Данило Романович щасливо відвідав Орду. Батий поставився до нього доброзичливо й підтвердив його права на Галицько-Волинське князівство: *“доручили йому землю його”* (Галицько-Волинський літопис).

Так Данило зробився “мирником” Батия, потрапив у залежність від нього. Ціною особистого приниження він зберіг цілісність свого князівства, не впустив татарських баскаків до своєї землі, здобув нарешті передишку для готування до збройної боротьби проти

Орди. Князь розв’язав собі руки у проведенні
західної політики, яку відсунув було
на другий план.

§8. Політичне життя 40-х — 60-х років

Раніше угорський король і польські князі думали, що навала Батієвих орд знищила потугу Галицько-Волинського князівства. Але успішне завершення подорожі Данила до Сараю, а головне, неймовірно швидка відбудова його земель піднесли авторитет князя в Європі. *“Стало відомо у всіх країнах, що повернувся він (з успіхом — авт.) від татар”*, — підкреслює літописець. Наслідків цього не довелося довго чекати.

Угорський король Бела, що боягузливо відхилив прохання Данила допомогти йому в 1241 р., тепер звертається до нього з пропозицією укласти союз, скріпивши його шлюбом своєї доньки Констанції із сином Данила Львом. Галицький літописець вичерпно пояснює цей крок короля: *“Тому що боявся він його (Данила — авт.), бо побував той у татар, переміг Ростислава і його угрів”*. Це визнав і сам Бела в листі до папи Інокентія IV, виправдовуючись у тому, що віддав доньку за некаталика. Так само легко владнались стосунки великого князівства з малопольським і мазовецьким князями, а також з Литовським князівством. Про це докладно йтиметься в наступних розділах. Тут же визначимо домінанту внутрішньої політики Данила Романовича, що вирішальним чином впливала й на його дипломатію.

Галицько-Волинський князь здавав собі справу з того, що не західні сусіди стануть його опорою в прагненні скинути з плечей руського народу тягар монголо-татарського поневолення. Угорщина, Польща і Литва загрузли у справах європейської політики, їх не турбувала доля давньоруських земель, вони не платили тяжкої данини ханам. Тому всі свої зусилля Данило спрямував на організацію союзу руських князівств і земель проти ординського панування.

Наміри посісти чільну роль у майбутньому змаганні з кочовиками князь Данило висловив найбільш демонстративним і діловим, як для середньовіччя, способом. Тоді головою руської православної

Церкви був київський митрополит. Київ перебував у формальній залежності від володимиро-суздальських князів, але в місті порядкували золотоординські баскаки. Через це діяльність митрополита була обмеженою і неефективною.

Данило вирішує заснувати в Галицько-Волинському князівстві митрополію, яка перебрала б на себе функції загальноруської. На митрополита він без погодження з православним патріархом у Нікеї призначив одного з близьких йому людей — канцлера Кирила, особу духовного стану. Дехто з істориків вважає, що вони приятелювали в дитячі та юнацькі роки. Це сталося 1246 р., і новопризначений митрополит негайно виїхав на затвердження до патріарха в Нікею, бо Константинополь перебував тоді в руках хрестоносців. Його поява була несподіваною для вищого церковного ієрарха. І все ж невдовзі Кирило був затверджений у сані галицького митрополита.

Тим часом Данило підшукав собі союзника в Північно-Східній Русі. Восени 1246 р. в Монголії помер великий князь володимиро-суздальський Ярослав Всеволодич, батько Олександра Невського. Монголо-татарська верхівка роздмухала вогонь суперництва поміж синами покійного: Святославом, Олександром, Андрієм і Михайлом. Наступного року один із братів наклав головою у війні з Литовським князівством. А 1249 р. за рішенням великого хана Монголії престол дістався молодшому братові Олександра Андрієві — тільки тому, що хан без жодних підстав вважав Олександра прихильником Батия. Одержавши ярлик на велике княжіння з рук монгольського "імператора", як називають його західноєвропейські та східні джерела, Андрій відразу почав незалежно поводитися щодо Орди і самого хана. Він перестав посилати дарунки, що було обов'язковим для підвладних Орді князів. Ні він, ні залежні від нього князі не їздили на поклон до Сараю. Данина татарам у роки його князювання сплачувалась не повністю.

Все це могло свідчити лише про прагнення Андрія Ярославича звільнити Володимиро-Суздальську Русь від монголо-татарської біди. Воно не пройшло повз увагу Данила Романовича, котрий побачив у ньому сильного і найкращого союзника в майбутній боротьбі із завойовниками. Назрівала коаліція двох великих і сильних князівств. 1250 р. митрополит Кирило поїхав з візитом до Володимира-на-Клязьмі. Він підготував династичний шлюб: Суздальський літопис під 1251 р. сповіщає, що *"одружився князь Ярославич Андрій з дочкою Данила Романовича, і вінчав їх митрополит у Володимирі"*.

Монголо-татарські правителі пильно слідували за намаганнями Андрія вийти з-під їхньої влади. Орда послала проти нього сильне військо під проводом хана Неврюя. 1252 р. орда Неврюя форсованим маршем дісталася князівства Андрія Ярославича. Він не скорився, а вийшов з військом назустріч татарам до міста Переяславль Заліський. Напад ординців був таким несподіваним, що допомога від Данила запізнилась. Новгородський літописець сповіщає, що була “велика січа”. Сил у руських було замало, й орда перемогла їх. Той самий літописець розповів, що “втік князь Андрій Ярославич до Свейської землі”, тобто до Швеції. Так було виведено з політичної гри природного союзника Данила Галицького, здатного допомогти йому у визвольній війні проти Орди.

У намаганнях об'єднати Руську землю для скинення татарського ярма Данило шукав союзників і на півдні Східної Європи. Він докладав багато зусиль до згуртування південноруських земель. На жаль, цей бік його діяльності мало відбитий у Галицько-Волинському літописі. Історикам доводиться реконструювати його з уривчастих, часом випадкових і побіжних згадок різних джерел, вітчизняних та іноземних.

З деяких із них стало відомо, що й після “Батиєвого погрому” Данило Романович прагнув до поширення своєї влади на Київ. Стольний град Русі тоді перебував у примарній залежності від володимиро-суздальських князів, котрі, поглинені міжусобицями та владнанням відносин із Сараєм і Каракорумом (столиця Монгольської держави), не приділяли йому жодної уваги, тим більше — не збиралися перебиратися туди. Тому взимку 1254/55 р. Данило вирішив поставити Київ під свою владу й попросив допомоги у великого князя литовського Миндовга. Задуманий похід зірвався через неузгодженість дій обох князів.

Отже, плани Данила об'єднати Русь проти татар не мали особливого успіху. Лише пінські князі в усьому підтримували його. Не дивно, що в пошуках нових союзників галицько-волинський князь відгукнувся на заманливу пропозицію папи Інокентія IV розпочати переговори — адже папа обіцяв йому ні більше ні менше, як організувати хрестовий похід проти татар! З опублікованих документів папського архіву у Ватикані стало відомо, що перетрактації почалися в квітні 1246 р.

Переговори тяглися довго і проходили важко. За свою поки що лише обіцяну допомогу папа вимагав поступок у релігійному питанні: поширення католицизму на Русі, ба навіть унії галицько-

волинської православної Церкви з латинською, на що князь, зрозуміла річ, не міг піти. Дипломати Данила досягли в перебігу тих переговорів чималих успіхів. Папа не визнав претензій Угорщини на західноруські землі, заборонив лицарям Тевтонського та інших орденів селитися без дозволу Романовичів у Галицько-Волинському князівстві. Однак Інокентій IV ухилявся від виконання головної обіцянки — хрестового походу проти ординців.

Обурений Данило 1249 р. розірвав переговори з папським престолом. У відповідь Інокентій IV напустив на Галицько-Волинську Русь Литву. Прикордонна сторожа князівства легко відбила напасників. Однак 1252 р. перетрактації Данила з папою відновились. Можна пояснити це погіршенням політичної ситуації на Русі: до східних кордонів Галицько-Волинського князівства наближалась величезна монголо-татарська орда під проводом Куремси. Існувала, мабуть, ще одна причина вимушеного зближення Данила з Інокентієм IV: саме того року “Неврюєва рать” розбила військо Андрія Ярославовича, і галицько-волинський государ втратив головного союзника проти татар.

Відновлюючи стосунки, папа запропонував Данилові королівську корону, але князь відмовився від неї, гордо відповівши, що йому потрібна реальна поміч проти Орди. Тоді 1253 р. Інокентій IV нарешті оголосив хрестовий похід проти монголо-татар, закликавши взяти в ньому участь християн Польщі, Чехії, Моравії, Сербії та Померанії. Однак ці країни переживали тоді політичну кризу й децентралізувались, а ще були надто слабкі, щоб виступати проти могутньої Орди.

То був хитрий тактичний хід мудрих папських політиків — оголосити хрестовий похід, який не міг відбутися. І все ж це справило потрібне враження на Данила. Князь погодився прийняти корону, хоча й з великими сумнівами. Це видно з розповіді галицького літописця: *“Опізо (папський легат — авт.) прийшов, приніс вінець, обіцяючи, мовляв, “матимеш допомогу від папи”. Та він (Данило — авт.), однак, не схотів, і переконала його мати”* (додамо: і союзні йому польські князі Болеслав і Земовит).

Коронація сталась у жовтні-листопаді 1253 р. в західному волинському місті Дорогичин, без жодної урочистості, під час походу проти ятвягів. Думаємо, галицько-волинський князь зважився на коронацію, бо вирішив дати відсіч орді Куремси. Літописець наголошує на тому, що Данило прийняв вінець (корону) *“від усіх своїх єпископів”*, отже, коронація була справою не лише папської курії, а й самої Русі. “Король” Данило так і не одержав від

папи обіцяної допомоги. Він відмовився від будь-яких поступок курії в релігійних справах, не пустив до князівства католицьких місіонерів і ченців. У відповідь папа загрожував хрестовим походом... самому Данилові, однак пруські лицарі не наважились воювати проти сильного князівства. На згадку Данилові залишився хіба що примарний королівський титул.

Тим часом на початку 50-х років XIII ст. ставлення ординських ханів до галицько-волинського государя різко змінилося. Мабуть, вони переконалися в тому, що їхній “мирник” збирається визволятися від них. Тому було вирішено прибрати його за допомогою орди Куремси, що кочувала в причорноморських степах. Розроблений у ханській ставці для Куремси стратегічний план операції проти Галицько-Волинського князівства складався, на нашу думку, з таких частин: 1) вторгнення на мало захищене Галицьке Пониззя; 2) відтиснення війська Данила на південь Галицько-Волинського князівства з тим, щоб потім відрізати його від Київщини; 3) загарбання Київської землі й лише після цього — 4) перехід у рішучий наступ на землю Романовичів із використанням сил недружнього їм смоленського князя. Спочатку орда Куремси успішно виконувала цей план. Їй пощастило прорвати оборонний рубіж Галицько-Волинського князівства на Дністрі й посадити свого баскака в головній фортеці Пониззя — Бакоті. Далі Куремса вдерся на південну Волинь і спустошив околиці Кам'янця, однак саме місто не здобув. Залога завдала йому сильного удару. З конспективної розповіді галицького літописця можна зрозуміти, що з татарами на Волині билися галицькі загони під проводом Льва Даниловича.

У Куремси не вистачало сили, щоб розвинути первинний успіх. Наприкінці 1254 р. Данило Романович перейшов у рішучий наступ проти його орди. Він добре врахував становище в Монгольській державі — адже верховний хан Менгу вів тоді безупинні війни в Азії й вивів головні свої сили з Європи. Куремса не міг чекати допомоги ні від Орди, ні від Монгольської “імперії” в цілому.

Данило Романович розробив і провів кампанію проти Куремси з розмахом і вражаючою уяву силою. В той час, коли військо Льва Даниловича вдерлося на Побужжя, полки Данила і Василька діяли в Болохівській землі — автономній феодалній області у верхів'ях Південного Бугу і Случі, в порубіжжі Київської, Галицької й Волинської земель. Там порядкувала місцева земельна аристократія, яку літописець називає “болохівськими князями”. Вони співробітничали з ординськими окупантами, за що на Русі їх презирливо називали “людьми татарськими”. Романовичі дали битву

Куремсі в Болохівській землі й перемогли його. А навесні 1255 р. ще один син Данила, Шварно, рушив на схід до Случі й Тетерева і *“здобув міста, що піддавалися татарам”*, тобто Болохівську землю. Галицький літописець назвав 14 значних міст, завойованих галицьким військом у перебігу цієї кампанії. Відтоді Болохівська земля була приєднана до Галицько-Волинського князівства, а бунтівні її *“князі”* — суворо покарані.

Куремса спробував перейти в контрнаступ, але під Володимиром і Луцьком був розбитий Данилом. Орда змушена була повернутись у місця своїх кочовищ у південних степах, до так званого Поля. У галицького книжника були всі підстави з гордістю за свого князя відзначити в літописі: *“Данило мав рать з Куремсою, і ніколи не боявся Куремси, ніякого зла не міг йому заподіяти Куремса”*. Важко переоцінити досягнення Романовичів у боротьбі проти Орди — вони були першими у визвольній боротьбі давньоруського народу проти загарбників зі Сходу.

В Орді неабияк розгнівалися з приводу поразок Куремси й вирішили відновити свій авторитет і поставити під свою владу досі фактично незалежне Галицько-Волинське князівство. На зміну Куремсі татарські правителі прислали старого й досвідченого полководця Бурундая з величезним військом. Галицько-Волинський літопис із гіркотою сповіщає: *“Прийшов безбожний і злий Бурундай з безліччю полків татарських і став на місцях Куремси”*. Орда доручила йому покінчити з Романовичами. Щоб приспати пильність Данила і Василька, Бурундай запросив їх як своїх союзників (*“мирників”*) взяти участь у поході на Литву. Василько був змушений піти з ним, бо непокора означала б оголошення війни.

Переможна, проведена з великою жорстокістю кампанія монголо-татарських військ у Литві справила велике враження на народ Русі, приголомшила людність Литви і сусідньої Польщі, набула розголосу в Європі. Продемонструвавши силу свого війська, Бурундай зажадав від Данила й Василька знищити укріплення їхніх міст і фортець: *“Якщо ви мої мирники, розкидайте городи свої всі”* (Галицько-Волинський літопис).

У Романовичів просто не було сили, щоб протистояти Бурундаєві. Не було й надії на допомогу інших руських земель, князі яких загрузли в нескінченних *“каторах”* і в більшості стали прислужувати Орді. Зневірилися вони і в допомозі Заходу. З серечною мукою мусили Данило і Василько руйнувати все те, що будували довгі-довгі роки. Василькові люди розібрали фортифікації Луцька

і Крем'янця, а Данилові — Львова, Стіжка і Даниліва, найміцніших фортець князівства. Як свідчить галицький літописець, укріплення Володимира Волинського були настільки великими й могутніми, що не можна було швидко “розметати” їх. Тоді князь Василько наказав запалити міські стіни, що стояли на земляних валах, “і так за ніч усе згоріло”. Мабуть, Романович дивився на скоєне за його примусом із сльозами на очах. У вогні тієї й іншої пожеж танула оборонна міць Галицько-Волинського князівства. Лише залога неприступного Холма відкинула вимогу татар знищити стіни й бапти.

“Коли прийшли вони (татари — авт.) до Холма, місто виявилось зачиненим, і вони, прийшовши, зупинились подалік від нього. Й нічого не змогли вдіяти воїни Бурундая. Адже були в місті бояри і добрі воїни, і місто було озброєно кріпко пороками (метальні пристрої — авт.) і самострілами”, — з гордістю відзначив галицький книжник. Холм був фортецею нового типу, кращою серед збудованих Данилом Романовичем. Він стояв на високому горбі, а тогочасні “пороки” — катапульти і балісти — були неспроможні стріляти круто вгору й допомогти татарам під час штурму Холма. До всього, обложені могли вражати атакуючих із своїх “пороків”.

Бурундаїв “погром” завдав страшного і непоправного удару народові Галицько-Волинської Русі. Канула у вічність головна ідея зрілої пори життя Данила — організувати Русь для відсічі Орді. На людність князівства вторгнення полків Бурундая, можна гадати, справило враження не менше, ніж похід Батия. Та й матеріальної шкоди воно завдало чи не більше... Нагнавши жаху на Галицько-Волинську Русь, орда Бурундая стрімко пішла на Польщу, спочатку до Любліна, далі до Сандомира. За свідченням польської “Великої хроніки”, це сталося 1259 р. Польське джерело повідомляє, що в поході взяли участь Василько й сини Данила — Роман і Лев. Галицько-Волинський літопис цього не підтверджує, але участь Романовичів у поході ймовірна, бо піти на польські землі вони були б змушені, якби їм наказав Бурундай. Польща зазнала страшних людських втрат і розорення.

Коли орда Бурундая залишила Галичину і Волинь, Данилові довелося починати боротьбу проти татар мало не з початку. Князь доживав останні роки, часто хворів, але не схилився перед загарбниками. Скупі звістки руських літописів і західних джерел повідомляють, що він, як і раніше, закликав Угорщину і Польщу вступати до антиординського союзу. На жаль, його заклики успіху не мали.

Галицько-Волинське князівство кінця 50-х років XIII ст. зберегло військову потугу. Коли литовський великий князь Миндовг напав на Волинь, військо Василька завдало йому нищівного удару біля озера Небль, недалеко від Берестя. Після цього литовський князь і його наступники стали віддавати перевагу мирним стосункам із князівством Романовичів.

Однією з важливих подій політичного життя початку 60-х років був "снем" (з'їзд) Данила й Василька з краківським князем Болеславом у галицькому порубіжному місті Тернава. Сторони домовилися жити в дружбі та об'єднати зусилля проти агресивних ятвязьких племен, що шарпали порубіжні землі Польщі й Галицько-Волинського князівства.

По смерті литовського князя Миндовга (5 серпня 1263 р.) новий государ, його син Войшелк, робить рішучі кроки до зближення між двома країнами. Він особливо приятелює із Шварном Даниловичем, котрий одружився з його сестрою ще 1255 р. Поступово назрівав тісний союз між Галицько-Волинським князівством і Литвою.

Важке, сповнене небезпек і тривог життя, численні поранення в битвах, в яких князь звичайно бився як простий дружинник, підірвали здоров'я Данила Романовича. Він поступово відходить від активної участі в політичному житті й 1264 р. помирає в своєму улюбленому Холмі. Йому тоді було 63 роки. Вміщений у Галицько-Волинському літописі посмертний панегірик-похвала виглядає досить стандартним, клішованим з огляду на велетенську постать і творчу діяльність цього князя. У ньому присутня хіба що єдина жива риса: любов до брата Василька. Щоправда, високі оцінки Данилові Романовичу щедро розсипані в тексті першої й основної частини Галицько-Волинського літопису, яку заведено називати Літописцем Данила Галицького.

Підбиваючи підсумок усьому комплексі джерельних свідчень про Данила Романовича, доходимо таких висновків. Князь був людиною високих політичних, державних і воєнних здібностей, діячем високого польоту. В умовах ворожого оточення, не маючи достатньої опори на Русі, він вів запеклу сорокарічну боротьбу з боярською опозицією й довів її до переможного фіналу, відновивши централізоване Галицько-Волинське велике князівство. Данило докладав титанічних зусиль до консолідації земель Південно-Західної Русі. Він підніс авторитет князівства в середньовічному світі.

Однією з головних заслуг галицько-волинського великого князя була та, що він продемонстрував усьому світові можливість

успішної боротьби з Ордою, неодноразово завдавши поразок орді Куремси. Йому не пощастило скинути вороже ярмо, бо надто сильними виявились завойовники, надто роз'єднаною — Русь. Для визволення від Орди тоді ще не склались об'єктивно-історичні умови.

Разом із тим централізоване Галицько-Волинське князівство, відновлене 1245 р. Данилом Романовичем і, здавалось, зміцнене на довгі роки, як показали наступні по його смерті події, трималось в основному на діяльності і авторитеті цього князя.

Його смерть призвела до розпаду великого князівства.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ
ГАЛИЧИНА І ВОЛИНЬ
ЗНОВУ
РОЗДРОБЛЕНІ

§1. Повернення до удільної системи

Шість останніх років життя Данила Романовича відбиті, щоправда, досить скупі й конспективно, вже у Волинському літописі — другій і останній частині літопису Галицько-Волинського, яка починається 1258 р. Поле зору його авторів є вужчим від кругогляду складачів Літописця Данила Галицького. По смерті ж Данила інші давньоруські й західні джерела починають приділяти менше уваги Галицько-Волинській Русі. Тому її історія після 1264 р. уявляється вченим менш чіткою.

Кончина Данила спричинилася до політичного розчленування Галицько-Волинського великого князівства. Формально великим князем вважався його брат Василько, та насправді глави не стало — як і самого великого князівства. Василько фактично володів лише невеликою частиною Волині з м. Володимир. З-під його руки вийшли міста і волості Західної Волині, а Луцьк із Східною Волинню перейшов до його небожа Мстислава Даниловича. Холмську землю разом із Белзькою та Чорну Русь (Західна Волинь) успадкував Шварно Данилович. Найбагатшим і найсильнішим у родині Романовичів виявився старший Данилович — Лев, котрий володів багатими і великими Галицькою та Перемишльською землями. Це встановили за літописними даними М.С.Грушевський і В.Т.Пашуто. Утім, І.П.Крип'якевич дещо інакше уявляв собі — за тим же Галицько-Волинським літописом — розподіл земель поміж Романовичами після смерті Данила: “Василько Романович мав Володимир і Берестя; із синів Данила Лев одержав Галич, Перемишль і Белз(?), Мстислав — Луцьк, Шварно — Холм з Дорогичином”. Все ж таки літопис дає більше підстав, щоб пристати до думки, яку висловлювали М.С.Грушевський і В.Т.Пашуто. Розбіжність поглядів учених свідчить, до всього, про обмежені можливості Волинського літопису як джерела.

У читача може виникнути природне запитання: чому Василько не заступив Данила на великокнязівському престолі й не спробував зберегти Галицько-Волинське князівство? Літопис характеризує його

як благородну, але м'яку, розсудливу людину, котра звикла у всьому коритися старшому братові й не мала належних здібностей і характеру, щоб приборкати небожів, загасити відцентрові сили й утримати становище. Та, певно, існували й об'єктивно-історичні причини розпаду Галицько-Волинського князівства: недостатня все ж таки консолідація його величезної території, неоднаковий соціально-економічний розвиток його складових частин. Коичина князя Данила створила підхожі умови для розтягання його синами спадщини старших Романовичів.

Ще перед описом смертельної хвороби Данила, розповідаючи про події початку 1264 р., волинський книжник зробив надзвичайно важливу ремарку: *"Тоді княжили у Литві Войшелк і Шварно"*. Звідси можна зробити висновок, що у Великому князівстві Литовському встановилась дуумвіратна форма правління, до чого литовського і руського князів підштовхували постійна татарська загроза й необхідність протистояти агресії з боку Польщі. Однак тому дуумвіратові волинського і великого литовського князів судилося існувати лише близько трьох років.

За підтримки сина Василька, Володимира, Шварно разом із Войшелком воює проти Польщі. Волинсько-литовський союз виявився настільки міцним, що 1267 р. великий князь литовський Войшелк із власної волі передав великокнязівський престол Шварнові Даниловичу. Волинський літописець якимось безсторонньо занотував подію: *"Потім Войшелк віддав своє княжіння зятеві своєму Шварнові, а сам захотів... прийняти чернечий постриг"*.

Волинський літопис відобразив подію виняткової, надзвичайної ваги, що далеко виходила за межі міждержавних стосунків Русі з Литвою. Один із синів Данила посів великокнязівський стіл Литви! Перед Шварном і всією династією Романовичів відкрилась заманлива й блискуча можливість створення величезної й могутньої Русько-Литовської держави — і це за сто років до вторгнення Ольгерда Гедиміновича до Середньої Наддніпрянщини (1363 р.), але з тією принциповою різницею, що в тій державі XIII ст. правили б не литовські, а руські князі.

Та Русько-Литовському князівству не судилося утворитися. Того самого 1267 р. (дату подає польський *"Рочиік Траски"*) Лев Данилович, розлючений тим, що Войшелк віддав Литву не йому, а його братові, по-звірячому забив його — ченця, що був позбавлений навіть можливості носити меч! Безглуздо-жорстокий вчинок шаленого Льва назавжди перекреслив його власні намагання сісти на місце свого батька Данила й дуже зашкодив становищу Шварна. Загинула справа відновлення, хай і не в колишніх рубежах, Галицько-Волинського князівства.

Логічно припускати, що відтоді литовські пани почали з недовірою і острахом дивитися на свого руського князя, брат якого підступно вбив шанованого в суспільстві Войшелка. Поступово влада Шварна в Литовському князівстві підпадає, а сам він наступного року помирає, не виключено, насильницькою смертю. І заступив його на престолі вже не руський, а литовський князь — Тройдеи. Скориставшись смертю Шварна, Лев приєднав до своїх володінь належну тому Холмську землю.

А 1269 р. у Володимирі зійшов зі світу Василько Романович. Він мав єдиного сина Володимира, котрий і успадкував стіл невеликого, але благополучного і заможного Володимирського князівства. Відтепер кругогляд Волинського літопису дуже звужується, він переходить у Літописець Володимира Васильковича. Від колишньої широти і масштабу Галицько-Волинського літопису не залишилось майже нічого — він перетворився на літопис невеликої частини самої лише Волині.

Через це наступна розповідь буде присвячена переважно
Володимирському князівству і його госу-
дарю — Володимирі Василь-
ковичу.

§2. Володимир Василькович волинський — людина і князь

Маємо підстави погодитися з тонкою і образною характеристикою Літописця Володимира Васильковича, яку майже півстоліття тому дав В.Т.Пашуто: “Коло джерел цього літопису невелике; перебуваючи осторонь від основного річища політики Південно-Західної Русі, згадуваний у переліку князів у руських та іноземних писемних пам’ятках на останньому місці після Льва галицького та Мстислава луцького князь Володимир Василькович у своєму офіційному літописанні залишив нам таку історію Південно-Західної Русі, якою вона уявлялася йому, князеві невеликої частини Південно-Західної Волині”.

Багато років історики скептично ставилися до відверто ідеалізованого у власному літописі Володимира. Піддаючи сумнівові розповідь літописця, що зображував свого князя як видатного державного діяча, М.С.Грушевський писав: "Володимир Василькович, як і його батько, або ще й більше, зайняв у політиці переважно пасивну роль. Се залежало почасти від його особистих уподобань, почасти від того, що він тяжко хорував і завчасу ладився до смерті". Розглядаємо ці слова видатного історика як упереджені й несправедливі.

Справді, більша частина князювання Володимира пройшла у боротьбі з тяжким недугом, спочатку (1276 р.) невідомим нам, а з 1285 р. означеним як смертельне ракове захворювання. Тим вагомішою виглядає державна і культурна діяльність волинського князя, досі не оцінені вченими. З огляду на це варто бодай коротко розповісти про різні боки життя і політичної кар'єри цього єдиного сина Василька.

Насамперед вкажемо на помилковість поширеного серед істориків твердження щодо "пасивної" ролі Володимира в політичному житті. Літопис та західні хроніки й акти свідчать, що він проводив якраз активну зовнішню політику, перебуваючи в жвавих стосунках з іншими руськими князівствами та іноземними державами: Польщею, Мазовією, Литвою, землею ятвягів тощо. "Пасивною" його міжнародна діяльність здається лише на перший погляд, бо в зовнішньополітичних справах волинський князь послідовно віддавав перевагу мирним засобам вирішення конфліктів над військовими. У цьому він гранично відрізнявся від свого брата в перших Льва, котрий у дипломатії визнавав єдиний засіб — меч. Зовнішня політика Володимира Васильковича тьмяніє на тлі майже безперервних військових дій із сусідами, що їх вели його вельможі родичі.

Разом із тим волинський государ не уникав і війни, коли не можна було владнати справу миром. Володимир оружно підтримував свого союзника Конрада проти його молодшого брата Болеслава у змаганнях за мазовецький престол. Не раз давав він одкоша агресивним ятвязьким князівкам, що нападали на північно-західні рубежі Володимирського князівства. Володимир Василькович мав вирішальний вплив на польські справи, беручи участь у боротьбі навколо головного краківського престолу й підтримуючи обраних ним кандидатів на той престол.

Показовими уявляються відносини Володимира з мазовецьким князем Конрадом II. Його дід Конрад I і батько Земовит перебували в союзницьких стосунках з Данилом і Васильком Романовичами. По смерті Земовита Володимир Василькович, керуючись державними міркуваннями й поважаючи закони престолонаслідування, підтримував

у змаганні за мазовецький трон старшого сина покійного, Конрада, проти молодшого — Болеслава. Певний час Володимир допомагав Конрадові заволодіти краківським престолом, але пани Краківської землі завадили цьому. Тоді Конрад утвердився на престолі Мазовії й упевнено почувався на ньому аж до смерті володимирського князя. Успішним перебігом свого князювання в Мазовії він завдячував постійній підтримці Володимира.

У тогочасному світі Володимира Васильковича шанували як мудрого і справедливого государя. Його літописець наводить епізод, що якнайкраще підтверджує таку думку. 1279 р. в землі ятвягів стався голод. *“Прислали ятвяги своїх послів до Володимира, так кажучи: “Пане наш, князю Володимире! Приїхали ми до тебе від усіх ятвягів, сподіваючись на Бога і на твоє здоров’я. Пане, не помори нас (голодом — авт.), допоможи нам прогудуватися”*. Володимир прислухався до благань ятвязьких послів і *“послав їм з Берестя жито в ладях по Бугу”*. Значення цієї короткої розповіді важко переоцінити, адже близько трьох століть Русь і ятвяги воювали між собою. І раптом ятвязькі князі в тяжку хвилину волають про допомогу до князя Волині — тієї самої землі, яку вони найчастіше і найбільше грабували своїми частими набігами. Володимир Василькович допоміг їм, незважаючи на те, що неврожай охопив тоді саму Волинь і в самому Володимиро-Волинському князівстві було сутужно з хлібом. Ятвязькі послі звернулись по допомогу до Володимира, а не до Льва чи Мстислава Даниловичів, — бо володимирський князь був широко відомий за межами своєї землі добротою, справедливістю і людяністю.

Великою мудрістю і твердістю відзначався Володимир Василькович у стосунках з іншими руськими князями, насамперед із своїми близькими родичами, синами Данила Галицького, яким було дуже далеко до їхнього великого батька. Він проводив чесну і суверенну політику, й не дуже-то високоморальні брати в перших Лев і Мстислав мимоволі поважали його. Показовою, як мені здається, є також історія зі спадщиною Володимира. Бездітний володимирський князь, передчуваючи близьку смерть, спокійно і розважливо обирав людину, якій міг би доручити своє князівство. Йому довелося вибирати між Львом і Мстиславом. Здавалось би, Володимир мав віддати перевагу Львові як старшому і більш, ніж Мстислав, енергійному, хороброму воїнові і полководцю. Але володимирський князь вчинив інакше.

Приблизно під 1287 р. складач Літописця Володимира Васильковича пише, що волинський государ, *“обтяжений неміччю тіла свого, почав слати до брата свого Мстислава, так мовлячи: “Брате, ти бачиш мою хворобу, я вже не маю сил, і немає у мене дітей.*

Тобі, моєму братові, я даю землю свою всю і всі міста після моєї смерті". Трохи пізніше Володимир роз'яснив Мстиславу мотиви свого рішення: "Я так вчинив через гордість (гордию і нахабство — авт.) брата свого (Льва — авт.) і небожа свого (Юрія — авт.) — віддав тобі землю свою".

На нашу думку, обравши спадкоємцем Мстислава, Володимир Василькович вчинив мудро і далекоглядно. Однак деякі історики думали інакше. М.С.Грушевський писав з цього приводу: "Волинський філософ з його знанням переднього і заднього (того, що було, і того, що буде — авт.) не дуже-то мудро поступив, давши себе повести своїм особистим антипатіям до талановитого і енергійного Лева, і через ці антипатії подарувавши своє князівство, наче окрасу з своєї гардероби, нездарному Мстиславу, замість аби злучити своїм тестаментом Волинь з Галичиною".

Однак ми переконані в тому, що шанований історик помилився в оцінці політичної ситуації й політичних діячів Західної Русі. Минулого не можна було повернути. Об'єднане і могутнє Галицько-Волинське князівство Данила Романовича відійшло у вічність. Якби "талановитий" Лев Данилович захопив ще й Володимирову частину Волині, це неминуче призвело б до нової громадянської війни у краї, — такої війни, яка роздирала його в першій половині XIII ст. Надто вже далеко зайшли й стали невідворотними по смерті Данила роз'єднавчі сили і процеси, надто сильною зробилася знову земельна аристократія, боярство, щоб покійно підставити свої шиї під безжальну десницю жорстокого, запального і несправедливого Льва, який був просто неспроможний відновити державу Романовичів.

Гадаємо, що, поряд із державними, політичними мотивами, передаючи князівство Мстиславу, Володимир Василькович керувався ще й моральними міркуваннями. Адже в моральному плані клятвopушник, позбавлений будь-яких принципів Лев, котрий у нападі гніву й заздрощів підступно убив ченця Войшелка, дуже й дуже поступався навіть такій невиразній фігурі, якою був Мстислав.

У Літописці Володимира створено його словесний портрет — один із небагатьох у давньоруському письменстві: "Цей благовірний князь Володимир був високий на зріст, широкий у плечах, гарний обличчям, волосся мав кучеряве, бороду він стриг; руки й ноги у нього були гарні, голос низький". А далі в тому Літописці йдеться про освіченість, мудрість, любов до книжок, високі душеві якості князя: "Він тлумачив книжне писання, тому що був він великий філософ... лагідний, смиренний, незлобивий, правдивий". Чимало сказано в Літописці про будівництво князем міст, церков і монастирів, прикра-

шання їх іконами, дорогоцінним посудом і книжками, частину яких він переписав самотужки.

Трагічна й зворушлива історія хвороби і смерті князя Володимира викладена в його Літописці з вражаючою силою, енергією і незвичайною для давньоруського літописання докладністю. Наскільки нам відомо, вона містить єдиний у середньовічній літературі Русі опис захворювання людини на рак і картину розвитку хвороби.

Людина високого інтелекту, книжник і філософ, відважний мислитель, що сам на сам бився з ведмедем і вепрем, Володимир Василькович мужньо й терпляче боровся з хворобою, що неухильно позбавляла його сил, виснажувала тіло й звужувала можливості державної діяльності. Під 1287 р. волинський книжник уперше записав, що його князь страждає від невилікової хвороби: *“А князь Володимир був хворий, послана йому богом незцілима хвороба”*. З подальшої розповіді літописця ясно, що вперше симптоми ракового захворювання з'явилися у князя за два роки до того. Трохи пізніше книжник повідомив, що його володар *“у Кам'янці лежав у хворобі своїй”*. Та тоді він ще піднімався з ліжка.

Страшна хвороба прогресувала, і коли на початку наступного року князь Конрад II побачив Володимира, то, за словами волинського літописця, *“гірко заплакав, бачачи його хворобу і страждання його прекрасного тіла”*. У той час князь став уникати зустрічей з іншими государями — руйнівна напасть робила своє. Описуючи останній рік життя свого государя, літописець продовжує історію його хвороби, наводячи страхітливі подробиці: *“Великий князь Володимир лежав у хворобі чотири роки, і про його хворобу так розповімо. Стала у нього гнити нижня губа; у перший рік ще трохи, а на другий і на третій рік стала гнити сильно, хоча він не був ще дуже хворий, а ходив і їздив на коні... Коли минав четвертий рік і настала зима, він став хворіти ще сильніше. І відпало у нього м'ясо з підборіддя, і всі нижні зуби вигнили, і нижня щелепа перегнила”*. Тоді князь не міг уже стояти, тому навіть у церкві сидів на стільці.

До останнього подиху Володимир Василькович опікувався справами свого невеликого князівства, підтримував дипломатичні стосунки з сусідами. І зворушливо дбав про те, щоб після його смерті був забезпечений добробут дружини і названої дочки Ізяслави.

Волиняни любили князя, особливо жителі стольного града, що день у день спостерігали творчу діяльність свого володаря, його благодійництво, любов до убогих і сиріт. Тому щирою й безпосередньою виглядає розповідь володимирського літописця про тужіння по государеві жителів Володимира: *“І плакала над ним сила володимирців,*

чоловіків і жінок, й дітей, іноземців і сурожців, новгородців, іудеїв, котрі плакали так, як під час здобуття Єрусалима, коли їх вели до полону вавілоняни; плакали жебраки й убогі, й черниці. Він був милостивим до неїмущих”.

Таким було недовге, але благородне і мужнє життя волинського князя Володимира Васильковича, мудрого, доброго і справедливого государя, одного з найосвіченіших людей свого часу, який, змагаючись із невблаганною смертю, ревно опікувався своєю землею і своїм народом.

§3. Шалений Лев Данилович

Історики минулого (С.М.Соловйов, М.С.Грушевський, В.Т.Пашуто та ін.) неодноразово відзначали, що історія Галицько-Волинської Русі після смерті Данила Романовича й до кінця XIII ст. є майже не вивченою. Виняток становить хіба що та мала частина Волині, де княжили Василько Романович і його син Володимир, яка була більш-менш докладно відображена відданими їм володимирськими літописцями.

Як слушно зауважив В.Т.Пашуто, “на основі цього джерела (Волинського літопису — авт.) не можна будувати історію всієї Південно-Західної Русі, бо це джерело нічого (або майже нічого) не повідомляє про історію Галичини, Східної Волині, не кажучи вже про Київщину чи Пінщину”. Доводиться звертатися до скупих і випадкових свідчень західних джерел, переважно польських.

Більша частина ще недавно могутнього великого князівства Романовичів після смерті Шварна, як мовилось, зосередилась у руках Льва, старшого сина Данила, і його сина Юрія. Хоча Волинський літопис коротко сповістив, нібито після смерті Шварна Лев приєднав лише його Холмську волость, насправді (це стає зрозумілим із наступних розповідей названого джерела) він заволодів усім

належним Шварнові Побужжям і віддав його Юрію разом із важливими містами: Холмом, Червеном, Белзом, Мельником, Дорогичином. Під владу Льва і Юрія потрапили також міста й фортифікації порубіжної з Польщею лінії вздовж прикордонної річки Вепр.

По смерті Данила Романовича окремі частини його величезного князівства розвивались у соціально-економічному плані по-різному. Були неблагополучні області, здебільшого в Галичині, а Володимирське князівство за Василька і Володимира відзначалося господарською стабільністю, багатством міст, розвинутими ремеслами й промислами, землеробством і тваринництвом. Тому немає підстав твердити, як це не раз робилося в історіографії XIX - початку XX ст., про загальний суспільно-економічний занепад західних земель Південної Русі. Лев Данилович провів довгі роки свого князювання в Галичині й на Волині (помер він на початку XIV ст.) в майже безперервних війнах із сусідами: Польщею, Угорщиною, Литвою, ятвягами. При тому він не гребував союзами з польськими і литовськими князями для зведення рахунків із своїми родичами, насамперед із Володимиром Васильковичем. За підтримки Льва литовський князь Тройден 1274 р. напав на Волинь: *"Грабував землю Володимира, а Володимир, також посилаючи воїнів, грабував Тройдена. Так і воювали вони цілий рік"* (Галицько-Волинський літопис).

Однак щойно Тройден 1275 р., *"забувши згоду з Левом"*, розповідає книжник, захопив належне тому волинське місто Дорогичин, Лев Данилович не просто відповів йому воєнним ударом. Як свідчить літопис, *"дізнавшись про це, Лев дуже зажурився і почав готуватися до війни. Послав він до татар, до великого царя Менгу-Темира, прохаючи собі допомоги у нього проти Литви"*.

Мстивий і нерозсудливий вчинок Льва Даниловича виявився зрадою загальноруських інтересів. Задля власних егоїстичних вигод і в азарті помсти він не зупинився перед наведенням татар на своїх недавніх союзників. Це принесло сумні наслідки не лише для Литви, а й для самої Галицько-Волинської Русі. Адже вихватка Льва зробила неможливою консолідацію руських, литовських і польських сил проти Орди, яка тоді переживала не кращі часи, скочуючись у болото роздробленості.

Особливо негативним був психологічний, моральний ефект цієї запальної акції Льва Даниловича, що, без сумніву, викликала загальний осуд усіх верств давньоруського суспільства. Вважаємо, що це була одна з вагомих причин відверто негативного ставлення до Льва з боку благородного Володимира Васильковича і його рішення зробити своїм наступником не його, а Мстислава.

Зрозуміло тому, що волинський літописець в цілому осудливо дивився на Льва. Коли на заклик цього галицького князя татари рушили в похід на Литву, з ними змушені були піти брянський, смоленський, володимиро-волинський та інші князі. Літописець наголошує на великій різниці між Львом та іншими государями: якщо галицький володар був ініціатором походу на Литву й охоче попрямував туди, то інші учасники пішли проти власного бажання, бо *“були тоді всі князі у волі (підкоренні — авт.) татарській”*. До допомоги ординців Лев залюбки вдавався і в наступні роки. Хани дивились на нього як на природного союзника, тому коли взимку 1277/78 р. Ногай зібрався воювати Литву, він сам покликав Льва скласти йому компанію. Водив Лев орду і на Польщу, і на Угорщину.

У грудні 1279 р. помер шанований у польському суспільстві краківський князь Болеслав на прізвисько Соромливий. Властолюбний і жадібний Лев Данилович вирішив приєднати Краківську землю до свого князівства. Волинський літописець без симпатії до його зазіхань занотував: *“Після смерті великого князя Болеслава було нікому князувати в польській землі (Малопольщі — авт.), тому що в нього не було сина. Захотів Лев узяти собі цю землю, але бояри були сильними і не віддали йому землю”*.

Малопольські “бояри”, могутні феодали-нобілі, що відігравали чільну роль у політичному житті князівства, вирішили справу посідання краківського престолу не на користь Льва, в якого у Малопольщі зовсім не було прибічників, натомість була лиха слава жорстокої нестримної людини. Нобілі обрали князем Кракова старшого представника мазовецької лінії Лешка Чорного.

Щиро ображений Лев (мабуть, він так і не зрозумів безпідставності й примарності своїх претензій на краківський стіл) вирішив, певно, як компенсацію здобути собі *“частину Польської землі — міста в Україні”*, тобто порубіжні області (Галицько-Волинський літопис). М.С.Грушевський слушно припускає, що Лев зазіхав на Люблінську землю, якою певний час володів його батько Данило. Не покладаючись на власні сили, він за звичкою звернувся по допомогу до Ногая. Той відразу прислав орду, а крім того, примусив піти в похід Володимира Васильковича і Льва Даниловича.

Волинський книжник підкреслює, що *“Лев із радістю пішов з татарами разом із сином своїм Юрієм, а Мстислав, Володимир і син Мстислава Данило — неволею татарською”*. Це сталося 1280 р. Спочатку Лев з татарами без успіху облягав Сандомир, а потім пішов на Краків. Здобувати місто він не наважився, а розпустив своє військо по його околицях. Тоді Лешко Чорний несподівано

напав на нього. *"І Бог звершив над ним (Львом — авт.) свою волю — моралізує волинський книжник, — поляки перебили багатьох бояр з його полку, і слуг вірних (дружинників — авт.), і частину татар убили. І так повернувся назад Лев з великим безчестям"*. Я.Длугош, корий скористався з польських хронік XIII ст., знає, що Лешко не просто побив Льва, а гнав його аж до Львова й повернувся з великою здобиччю.

Після цього фіаско Лев Данилович відважився хіба що на порубіжну війну з Малополюсью, яка тривала впродовж усього князювання Лешка Чорного. Сутички були дрібними, локальними й одноманітними, аж поки 1286 р. за намовою Льва татарські хани Ногай і Телебуга, прихопивши руських князів, не вдарили на Польщу. Вони спустошили Краківську і Сандомирську землі, але перед тим татари пограбували Галичину і Волинь. Руський народ вкотре постраждав від зрадницького братання Льва Даниловича з ординцями.

Цей галицький князь був повним антиподом свого волинського брата в перших Володимира Васильковича, котрий з головою поринув у справи свого маленького, але благополучного князівства. Лев був скерований на війну — і тільки на війну. Тому-то в літописі й інших джерелах немає скільки-небудь конкретних згадок про його діяльність у своїй землі. Можна думати, що в роки його безладного князювання Галицька земля й та частина Волині, яка йому належала, поступово занепадали. Не випадково з початком XIV ст. роль головного міста Галицько-Волинської Русі перебирає на себе Володимир. Саме у цьому місті сидять наступники Льва і Юрія в першій половині XIV ст.

Лев Данилович наче тільки й чекав смерті Лешка Чорного (1288 р.), щоб знову втрутитися в малопольські справи. Одержавши звістку про кончину краківського князя, Лев послав сина Юрія з військом добувати Люблін і Люблінську землю. Але люблінці оборонили своє місто, і Юрій повернувся додому ні з чим. Утім, з неясних звісток польських середньовічних хронік стало відомо, що згодом Лев на короткий час привласнив-таки собі Люблінщину.

З великою охотою вступив він у боротьбу між претендентами на краківський стіл по кончині Лешка, діяльно підтримував ставленика малопольських нобілів Болеслава, молодшого брата Конрада II мазовецького. Мабуть, він сподівався спершу посадити Болеслава у Краків, а потім скинути його й самому нарешті стати малопольським князем. Щоб утвердити Болеслава Земовитовича на краківському престолі, Лев 1289 р. здійснив похід на Краків, але не зміг здобути сильно укріпленого міста, хоча й довго облягав його. Болеслав узяв

участь у тій кампанії, та повівся якось нерішуче й після невдачі походу взагалі відмовився від надії стати малопольським князем. У Кракові, щоправда, лише на один рік, вокняжився сілезький герцог Генріх IV.

Лев просто не міг відмовитися від тепер уже зовсім нереальних надій стати краківським князем. Після смерті Генріха IV 1290 р. він почав підтримувати ще одного претендента на малопольський трон — чеського короля Вацлава II, не розуміючи, що той набагато сильніший від нього і не випустить Малополю з рук, якщо вже її добуде. Волинський літописець оповідає, що *“Лев поїхав до Чеської землі на зустріч з королем... і уклали вони мир до самої смерті”*. Галицько-Волинський літопис уривається на подіях 1289-1290 рр., і наші невідомо, що сталося далі. Проте з глухої звістки германської хроніки Генріха під 1299 р. відомо, що Лев ще раз зустрічався з Вацлавом II у Брно.

Лев Данилович дожив, як вказувалося, до глибокої старості. Анонімний географічний трактат 1308 р. *“Джерело історії землі Сходу”* засвідчив, що того року князь був серед живих. У трактаті згадується величезна країна Рутенія, данниця татар, та її князь *“Лео”*. Якщо взяти до уваги найімовірнішу дату його народження (1225 р.), то 1308 р. йому було вже 83 роки — для середньовіччя, коли люди в середньому доживали ледве до 30 років, то був воістину Мафусаїлів вік!

Єдиною політичною противагою в Галицько-Волинській Русі запальному і захланному Львові став по смерті Володимира Васильковича (1289 р.) брат Льва Мстислав Данилович. Він приєднав Володимирське князівство небіжчика до свого Луцького й зосередив у своїх руках великий господарський і військовий потенціали.

Ще за життя Володимира Васильковича Лев Данилович, який постійно ворогував з ним, почав принижено просити для себе з його спадщини Берестейську волость. На це смертельно хворий князь відповів Львові, що той тримає три князівства — Галицьке, Перемишльське і Белзьке, — й того йому досить. Але по смерті Володимира син Льва Юрій насильницьки захопив Берестейщину. Та, як дотепно написав М.С.Грушевський, *“Мстислав так настрахав татарами Юрія і його батька, що вони мусили виректися всяких аспірацій на Волинь, і Володимирові землі по його смерті в цілості перейшли до Мстислава”*. Отже, Лев був битий власною зброєю — Ордою.

Мстислав Данилович виявив себе правителем посередніх здібностей, виявляючи розсудливість і миролюбність, воліючи владнувати

миром міжнародні конфлікти. Недарма волинський літописець порівнює його з Володимиром. Мстислава поважали сусідні володарі. Литовські князі, за словами Волинського літопису, віддали йому м. Волковийськ, щоб *“з ними мир тримав”*. Конрад II мазовецький по смерті Володимира Васильковича визнав себе васалом Мстислава і за його допомогою дістав Сандомирську землю.

На відміну від Льва, Мстислав ухилився від походів на Польщу, та ще й із татарами.

§4. Сумні останні десятиліття (до 1349 р.)

Брак літопису — основного й у більшості випадків єдиного джерела з історії Галицько-Волинської Русі для кінця XIII-XIV ст., — позбавляє істориків можливості відтворити її хоча б із тією дуже й дуже відносною повнотою, яка була приступна для більшої частини XIII ст.

За образними словами М.С.Грушевського, після того, як обривається Галицько-Волинський літопис, *“кіммерійська пільма спадає на історію Галицько-Волинських земель”*. І справді, наявних скупих свідчень західних пам'яток тогочасної писемності вистачає заледве на те, щоб знати імена галицьких і волинських князів кінця XIII-XIV ст. і уявляти собі бодай послідовність їхніх правлінь, навіть роки яких виявляються неясними.

Схоже, на самому початку XIV ст. зійшов зі світу Мстислав, трохи пізніше — Лев. Більшу частину Галичини й Волині зосередив під своєю владою Юрій Львович. Він переніс свою столицю з Галича до більш економічно розвинутого Володимира. Там княжитимуть і його наступники. Але то зовсім не було відновлення Галицько-Волинського князівства. Одна за одною його землі переходять до Литви (Берестейська та Дорогичинська) і Польщі (Західна Галичина).

Близько 1302 р. полякам довелося повернути й Люблінську землю, загарбану було Львом Даниловичем.

Наука не може сказати нічого конкретного про обставини князювання Юрія Львовича у Володимирі. Я.Длугош подав як дату його смерті 1308 рік, але до цього слід ставитися з обережністю — хоч би тому, що того року, за свідченням згаданого географічного трактату, залишався серед живих його старий батько. Згідно з нашими спостереженнями над розрізненими звістками джерел, Юрій Львович дожив, певно, до 1314-1315 рр.

Його сини Андрій і Лев уперше згадуються в одній грамоті польського короля Владислава Локетка 1315 р. як “руські князі”. А наступного року Андрій і Лев Юрійовичі уклали союз із пруськими лицарями й затвердили його своєю грамотою, де назвали себе князями Галичини і Володимирщини (Волині). Ймовірно, що старший, Андрій, правив у Володимирі, а молодший, Лев, у Галичі.

Зі скупих і не завжди конкретних відомостей польських джерел можна з обережністю зробити висновок, що Андрій і Лев прагнули в своїй зовнішній політиці спертися на Польщу проти Литви, яка дедалі сильніше тиснула на західні рубежі їхніх земель. А відомості пізніх литовсько-руських літописів (XVI ст.), наприклад, Хроніки Бихівця, дають можливість твердити, що на початку 20-х років XIV ст. Андрій і Лев наклали головою у війні з великим князем литовським Гедиміном. Можливо, саме тоді Гедимін і захопив Берестейську та Дорогичинську волості, а можливо, що й раніше. Джерела про це мовчать. Зате відомо, що обидва Юрійовичі активно боролися проти ослаблої на той час Орди, оскільки після їх загибелі польський король Владислав Локетек в одному зі своїх листів, жалкуючи з того, пишномовно назвав Андрія і Льва “непоборним щитом”, який захищав Польщу від татар.

Кончина Андрія і Льва означала, що династія Романовичів згасла — адже не залишилось нащадка чоловічої статі. Можна гадати, що претендентів на виморочні Галицьку і Волинську землі було чимало. Однак польські хроніки називають лише двох: сілезьких князів Генріха глоговського і його брата Яна, котрі в 1324-1325 рр. уже титулували себе князями Галичини і Володимирщини, а папа поквапився визнати за ними ці уявні титули. Та їм так і не пощастило вокняжитися на Русі.

Деякі історики припускають, що в колі претендентів на спадщину Романовичів були й князі з різних руських земель, зокрема з Чернігівської, але джерела про них не згадують. Польський хроніст XIV ст. Ян із Чарнкова авторитетно засвідчив, що волинські (й, можливо, частина галицьких) бояри обрали собі князем Болеслава, сина

мазовецького князя Тройдена і Марії, сестри останніх династів-Романовичів Андрія і Льва.

Як засвідчує подальший розвиток подій, боярство Галицько-Волинської Русі відновило на той час свою могутність і порядкувало в краї. Болеслав перейшов до православ'я й прибрав ім'я Юрія. До історії він увійшов як Болеслав-Юрій II. Вокняжився він близько 1325 р. — того року цей князь видав свою грамоту, певно, у Володимирі, що був тоді стольним градом дуже зменшеного в розмірах і децентралізованого Галицько-Волинського князівства.

Конфлікт із боярами владного князя назрівав не один рік і призвів до трагічної розв'язки: 7 квітня 1340 р. бояри отруїли Юрія-Болеслава у м. Володимир. Ян із Чарнкова і швейцарський хроніст Іоанн з Вінтертура сходяться в одному: князя вбили за те, що він намагався змінити закон і віру Русі й оточив себе католиками. Важко, мабуть, сумніватися в тому, що чужинець, вихований у католицькій вірі й оточений іноземцями ж — поляками та німцями, — був чужий людині Галицько-Волинської Русі. Він не міг мати підтримки ні серед городян, на яких зазвичай спиралися галицькі й волинські государі в боротьбі з сильним боярством, ні серед селян, найчисленнішої частини населення.

Наглою смертю Юрія-Болеслава II скористався польський король Казимир III. Навесні 1340 р. йому в союзі з угорським королем Людовіком пощастило захопити Львів. Пограбувавши місто та його околиці, польсько-угорське військо залишило межі Галицької землі. Нею стали правити бояри на чолі з Дмитром Дедьком (Дядьком), що був вихователем (пестуном) Юрія-Болеслава в дитинстві й очолив змову проти нього 1340 р. Лише 1349 р., знову заручившись підтримкою угорського короля й забезпечивши собі нейтралітет татар, Казимир III заволодів Галицькою землею й частиною Волині. Галицько-Волинське князівство, яке раніше втратило значну частину своїх земель, остаточно перестало існувати. Галичина і менша частина Волині увійшли

до Польського королівства, а більша частина
Волині — до Великого князівства
Литовського.

ВѢ. С. П. ТѢ ИДЕЮЛЕГЪ НАСѢ ВЕРАНЫ. И ПОБЕДИСѢ
ВЕРАНЫ. И ВЪЗЛОЖИ НА ПЬ ЛЕГКОУ. МЕДАНІМЪ КОЗАРѢ
ДАНИ ПЛАТНІ ПИ. РѢА ЗВІМЪ ПРОПНВІ. А ВАНЧЕМЪ.

ВѢ. С. П. ТѢ И ПОСЛА КРАДНІЧЕ. РЕКА КОМУ ДАНЬ
ДАЄТЬ. ЮННІ КРѢША КОЗАРѢ. И РѢМЪ ЮЛЕГЪ МЕДА
СИТЕ КОЗАРѢ ПОМНѢ ДАВАНТІ. И ДАША ЮЛГО И ПО

Рис. 30. Руські люди несуть данину князеві.
Мініатюра з Радзивілівського літопису

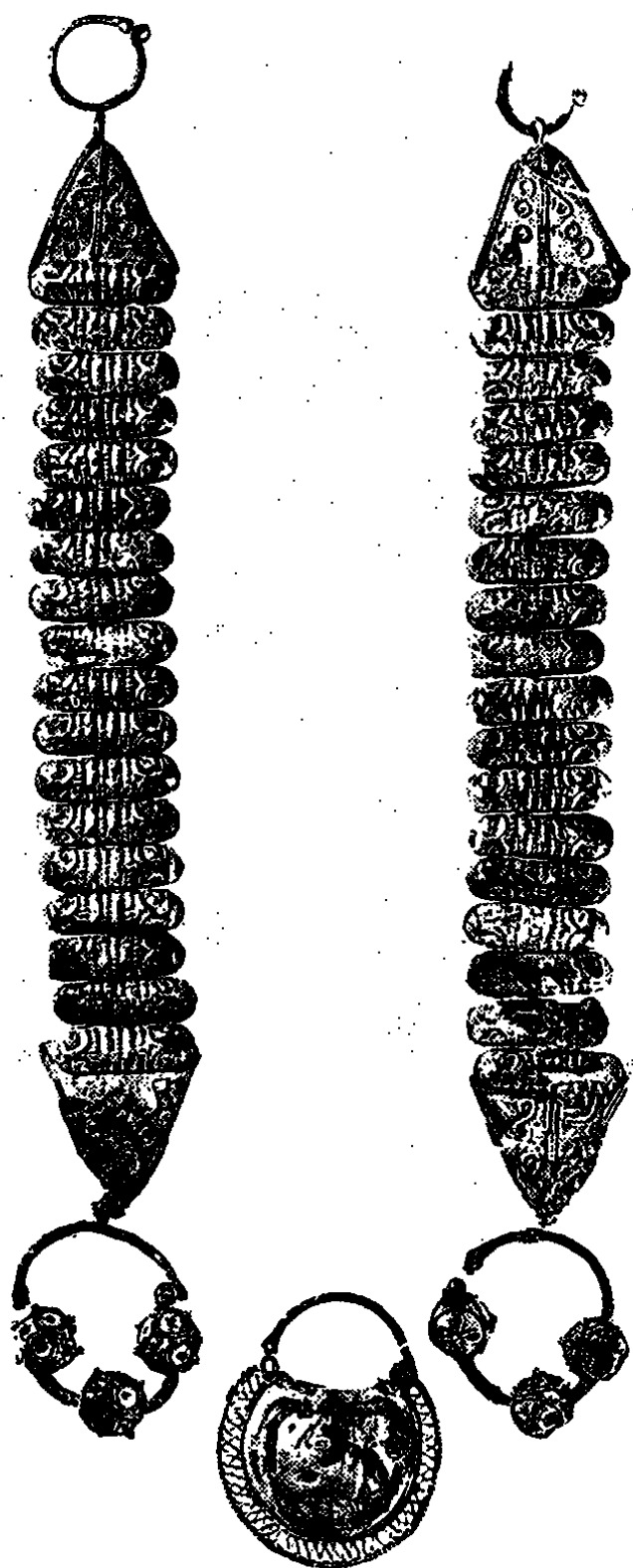

Рис. 31. Скроневі підвіски (золото), сережки київського типу (золото, скань), і
Із розкопок м.Ізяслав на Волині

ІКОЛОЕЮ · ІМ · КСІТОАШАМАСТЕІЕІМІА СКОМІА ·

ІРІАШЕМОУ КРАІНА СВОЕ · ДАДАМЬЮМІЕ · ІМЖЕРІАЩЕ
 СЮУХІ ТОЕДНОГО СЕБѢ ПОШЛЮШКѢА · ДАКОМОУ СІА МОИ
 А ВІЧЕМО СРЕТРЕБОУЕТЕ · ІКАКІМІША ІПО СЕКОША ІВІІ ПО
 ЧІМА · ІПАКО ПОБІШАА · ІМГОВІАСТА КТОЖЕГДІ ПОЖІШАА ·

Рис. 32. Князь і бояри.
 Мініатюра з Радзивілівського літопису

*Рис. 34. Руські воїни.
Реконструкція ХІХ ст.*

§5. Рубежі й порубіжні міста

Територія Галицько-Волинської Русі остаточно сформувалась протягом першої половини XIII ст. Далі тривають процеси зміцнення рубежів, будівництва прикордонних фортець і міст. Розвиваються старі й виникають нові міські центри.

Народження і розвиток нових міст на Русі взагалі були наслідком дії суто об'єктивних соціально-економічних процесів: поглиблення феодалізації суспільства, прогресуючого відокремлення ремесла від сільського господарства, розвитку на цій основі внутрішньої та зовнішньої торгівлі. Разом із тим не можна обминути увагою активну діяльність панівної верхівки, спрямовану на створення міст, що не раз робилось у минулому.

В.Т.Пашуто справедливо відзначав: "Князь Данило проводив свідому політику будівництва міст (тієї самої політики тримався Ярослав Осмомисл, котрий "росстроил землю свою")". Сказане особливо стосується зведення міст на порубіжжі, що народжувались спочатку як укріплені форпости, замки.

Боярська анархія, що поглинула Галицько-Волинську Русь по смерті Романа Мстиславича, негативним чином відбилася на процесах містоутворення. Протягом першого двадцятиліття XIII ст. в обох землях будуються порубіжні фортеці, переважно поблизу західних кордонів, що зумовлювалося необхідністю оборони від агресивних сусідів — Малопольщі й Угорщини.

Розповідаючи про події 1210 р., Галицько-Волинський літопис сповіщає, що белзький князь *"Олександр узяв Угровськ, Верещин, Стовп'я, Комів і дав Василькові Белз"*. На той час Олександр Всеволодич сів у стольному граді Волині й почувався повновладним володарем. Названі літописцем міста порубіжжя, мабуть, складали якийсь стійкий територіальний комплекс. Бо в тому самому порядку перелічує їх літописець у розповіді про повернення собі Романовичами 1219 р. цієї частини забузьких земель: *"Данило повернувся додому (з Галича, від Мстислава Удатного — авт.), поїхав разом з братом і захопив Берестя, Угровськ, Верещин, Стовп'я, Комів, і всю"*

україну". Отже, та волинська "україна" могла скластися раніше від першої згадки про неї 1210 р. Можливо, названі в літописі оборонні замки звів ще Роман Мстиславич.

На жаль, перелічені тільки-но міста поміж Західним Бугом і Вепрем зовсім не досліджені археологічно й локалізуються лише за топонімічними даними. Є певна закономірність у тому, що археологи досі не знайшли міст цієї частини волинської "україни". Всі вони були по суті оборонними замками, через це там не може бути помітних слідів діяльності торговельно-ремісничого населення. Самі ж фортифікації Угровська, Верещина, Коміва й Стовп'я — за винятком знаменитої башти-донжона в Стовп'ї — були, найімовірніше, знищені польськими і литовськими феодалами в другій половині XIV ст., коли вони загарбали Волинь.

На межі першого та другого десятиріч XIII ст. вперше названі Галицько-Волинським літописом два інші порубіжні міста Волині: Орельськ та Ухані. Польське військо 1209 р. на чолі з князем Лешком посадило у Володимирі спочатку Олександра белзького, а далі замінило його на Інгвара Ярославича: *"Потім Інгвар сів у Володимирі і взяв Лешко його дочку в жінки, але, покинувши її, пішов до Орельська"*, тобто до русько-польського кордону. Це місто стояло на правому березі Вепра.

Місце в системі порубіжних фортець Волинської землі іншого міста, Уханів, визначає Галицько-Волинський літопис, викладаючи події 1210 р.: *"Олександр княжив у Володимирі, а брат його Всеволод — у Червені. Литва і ятвяги спустошували землю, вони спустошили Турійськ і околиці Комова, майже до Червена, і бились у брами Червена, а застава була в Уханях"*. Вказівка літопису на "заставу" в Уханях може свідчити про важливе значення цієї фортеці, що прикривала Володимир із заходу. Ухані були розташовані приблизно за 30 км на південний схід від Орельська.

Утвердження волинської залоги в Орельську зробило, напевне, можливим створення ще однієї фортеці — вже на лівому березі Вепра. Йдеться про Шекарів, згаданий галицьким літописцем у викладі конфлікту між Лешком і Данилом 1220/21 р.: *"Прийшов Лешко на Данила до Шекарева, перешкоджаючи йому піти на поміч своєму тестеві Мстиславу"*. Можна погодитися з думкою польських вчених М.Балінського і Т.Липинського, що Шекарів був розташований поблизу м.Красностав, можливо, навіть за Вепрем.

Серед новостворених порубіжних міст Волині літопис за перші десятиріччя XIII ст. знає, здається, один лише Кам'янець. Коли 1213 р. Лешко з Олександром Всеволодичем відняли Белз у Романовичів,

“бояри, не порушивши вірності Романовичам, пішли з князем Васильком до Кам’янця”. Локалізація міста викликає значні труднощі, бо на західноруських землях джерела знають кілька міст із такою назвою. З подальшої оповіді галицького книжника випливає, що цей Кам’янець був волинським містом, отже, то не Кам’янець на Случі, згаданий у Київському літописі під 1196 р. Так само не відповідає літописній розповіді 1213 р. інший Кам’янець — на р.Лосна, заснований Володимиром Васильковичем у місцях, які його літописець назвав спустілими з часів Романа Мстиславича. Найімовірніше, названий у розповіді про вигнання Василька з Белза Кам’янець відповідає сучасному м.Камінь-Каширський на північ від Ковеля.

Менш активно, ніж на Волині, будувались прикордонні міста в Галицькій землі. 1213 або 1214 р. польський князь Лешко з Данилом здійснили невдалу спробу вигнати з Галича боярина Володислава, котрий видерся на князівський стіл. Галицький книжник повідомляє: “Лешко не зміг здобути Галича, а пішов воювати біля Теремовля, Моклекова і Збаража, і Биковен здобули поляки й руські”. Цей Биковен (Биковно) був, імовірно, порубіжним замком на Дністрі, розташованим нижче від Галича, що прикривав стольний град з боку “Поля”.

Більше можна сказати про інше порубіжне місто Галицької землі — Збараж, що стояв на її східному рубежі з Волинню. Археологи дослідили городище Збаража, оточене валами і ровами. Напроти, викликає здивування згадана в літописі назва міста Моклеків. Марними виявились його пошуки в топонімічній номенклатурі регіону. На нашу думку, це не що інше, як перекручена назва добре відомого з літописів галицького порубіжного міста Микулин на Сереті.

Важко сказати, коли було засновано на західному рубежі Галицької землі місто Любачів, що стояло на р.Любачівка, яка впадала до Сяну. З розповіді Галицького літопису про події 1214 р. (“Король посадив сина свого в Галичі, Лешкові дав Перемишль, а Пакославу* — Любачів”) видно, що на той час Любачів був уже чималим містом, оскільки названий в одному ряду з Галичем і Перемишлем. До всього, його дали в “кормління” знатному польському вельможі, отже, місто володіло розвинутими ремеслами й торгівлею. Та сказане залишається поки що лише припущенням з огляду на повну археологічну недослідженість Любачіва.

Поблизу західного кордону Галицької землі був ще один укріплений град — Городок. Це видно з оповіді Галицько-Волинського літопису

* Значний польський сановник, кастелян.

про спільну кампанію 1219 р. угорських і польських військ проти війська Мстислава галицького: *“Король послав багато воїнів і Лешка, й вони прийшли до Перемишля... Мстислав тоді з'єднався з усіма князями руськими і чернігівськими і послав Дмитра, Мирослава, Михалка Глібовича назустріч їм до Городка. Городок відділився: в ньому були люди Судислава”*. Відділитися (“отложиться”) найпростіше було порубіжному місту, а військо назустріч ворогові звичайно висилають на кордон. Збереглися залишки укріплень Городка, на місці яких у XIV ст. збудували замок. Далі вороже військо зустрілося з руським “на *Щирці*”. Можна думати, що йдеться про фортецю, яка стояла на р. *Щирка*, і це підтверджується літописним текстом (*“Михайла Скулу вбили, наздогнавши на Щирці”*).

Галицький книжник називає кілька нових поселень і на дністерському порубіжжі Галичини. Коли 1219 р. об'єднане польсько-угорське військо обложило Галич, *“великий бій був на Кривавому Броді — випав сніг, і вони (вороги — авт.) не змогли встояти і пішли за Рогожин...”* Можна погодитися з історичними географами середини минулого століття Надєждіним і Неволіним, котрі вказували на однойменне село на Дністрі, трохи нижче від впадіння в нього р. Стрий. Є підстави бачити в Рогожині порубіжну фортецю.

За наказом Мстислава Данило Романович тоді залишив Галич і попрямував у Пониззя, але коли він і його прибічники *“були навпроти Товмача, наздогнав їх зрадник Володислав Вітович. Вони напали на нього і забрали у нього коня”*. Розташований на правому березі Дністра Товмач (нинішнє село Тлумач Івано-Франківської області) був, на нашу думку, одним із замків, що входили до Дністерської оборонної лінії Галицької землі. Як і Рогожин, він археологічно не досліджений.

Просуваючись тоді на південний схід уздовж Дністра, правим берегом, Данило Романович і його дружина *“пройшли в Онут і пішли у поле”*. Звідси робиться зрозумілим прикордонне положення Онута, бо відразу за ним починався Степ. Можна думати, що Онут був добре укріплений, а його жителі займалися землеробством. Як відомо, оборонні замки рідко переростали в справжні міста.

Багато дискусій серед істориків викликала локалізація Плава, до якого Данило дістався після Онута: *“Був сильний голод. Пішли вози до Плава”*. Деякі вчені взагалі вважали, що “плавом” могли назвати якийсь річковий брід. Висловлювалась думка, що Плав — це село Плавня на р. Орхея поблизу м. Орхея в Молдові. Найбільш аргументованою здається думка Б.О.Тимощука, що давньоруському Плаву

відповідає городище за 3 км нижче по Дністру від с.Перебиківці Хотинського району Чернівецької області.

Повертаючись до історичної географії Волині першої половини XIII ст., зауважимо, що в 20-і - 30-і роки там зводяться першокласні міста-фортеці (Крем'янець, Данилів і Холм) із могутніми кам'яними стінами й баштами, перед якими виявились безсилим пороки (камнемети) і тарани полчищ Батия 1241 р. Галицький літописець з гордістю пише: *"Побачив він (Батий — авт.), що не зможе здобути міста Крем'янець і Данилів, і відступив від них"*. Найімовірніше буде пов'язати будівництво цих фортець, а також розташованого поблизу Крем'янця м.Торчев із державною діяльністю Данила (в часи його княжіння на Волині) щодо зміцнення південних рубежів князівства. В.Т.Пашуто слушно звертав увагу читача на плідність зусиль Данила Романовича на ниві містобудування, але чомусь відносив зведення Холма і Даниліва до часу після поїздки князя до Батия 1245 р. Насправді обидва згадані міста збудовані ще перед вторгненням монголо-татар до Південно-Західної Русі.

Найукріпленішим містом на південному кордоні Волині з Галичиною був Крем'янець. 1227 р. *"пішов король (угорський — авт.) до Теревовля і здобув Теревовль, і пішов до Тихомля, і взяв Тихомль. Звідти ж прийшов до Крем'янця і бився під Крем'янцем, і багато угрів побили й поранили"*. З цієї звістки Галицько-Волинського літопису випливає, що могутністю своїх фортифікацій Крем'янець переважав і давній Теревовль, і зведений у середині XII ст. Тихомль. Відомий фахівець у галузі історії Волині XIX ст. О.М.Андріяшев так передав власні враження від Крем'янця: *"Вже за самою своєю природою місцевості, Волинської Швейцарії, як її називають, місто не може становити суцільної маси, а складається лише з однієї вулиці з розкиданими по боках, без жодного порядку, будиночками. На горі, що панує над містом, і тепер ще збереглися залишки колись найсильнішої фортеці на Волині, яку не зміг здобути навіть Батий"*. Йдеться про руїни пізнішого замку, зведеного на фундаментах давньоруського дитинця.

Хоча місто Данилів назване в літописі лише в розповіді про драматичні події 1241 р., з неї випливає, що воно було збудоване значно раніше. Є підстави пов'язувати час створення цієї могутньої фортеці із започаткуванням сусіднього Крем'янця. Вчені довго сперечалися стосовно місцезнаходження древнього Даниліва. Лише в повоєнний час П.О.Раппопорт знайшов і дослідив давньоруське городище біля с.Данилівка за 16 км на схід від Крем'янця. Це городище розташоване на високій горі з дуже крутими схилами. На її вершечку є рівний майданчик площею 80х270 м. Тонкий культурний шар (25-30 см) дуже

насичений археологічними матеріалами, що повністю відносяться до XIII ст.

Невдачу Батия під Данилівом можна, з нашого погляду, пояснити двома причинами: існуванням кам'яних стін і крутизною схилів гори, через що було надзвичайно важко, якщо взагалі можливо, застосувати облогову техніку. Зокрема, пороки (катапульти й балісти) не могли викидати свої снаряди круто вгору.

1233 р. угорський королевич Андрій з військом, до складу якого, поряд з уграми, входили загони бунтівних галицьких бояр, вдерся на Волинь. Данило Романович *“назавтра перейшов річку Велью біля Шумська... і ополчив полки свої й пішов до Торчева”* (Галицько-Волинський літопис). Із цієї розповіді випливає, що Торчев стояв на високих горах. Мабуть, йому відповідає с.Старий Тараж поблизу Почаєва. Воно розташоване приблизно за 30 км на захід від Шумська, звідки Данило рушив назустріч ворогові.

Збудовані й фортифіковані, напевне, у ті ж 20-і - 30-і роки міста на східному рубежі Волині зустріли полчища Батия на початку 1241 р. *“Підійшов (Батий — авт.) до міста Колодяжина. Він поставив дванадцять пороків, але не міг розбити стіни, і став підмовляти людей. Вони ж, послуховавшись його злої поради, здались, і всіх їх було перебито”*, — із сумом відзначив галицький книжник. Навіть застосування могутньої облогової техніки не дозволило татарам здобути неприступний по суті Колодяжин. Далі Батий здобув Кам'янець та Ізяслав. Все це були порубіжні фортеці.

Ключові ж позиції на західному рубежі Волині з Польщею посідав Холм. Він був збудований, як показали наші спостереження над Галицько-Волинським літописом, у 1237 або 1238 рр. Попервах це був невеликий замок, який згодом переріс у величезну фортецю, рівних якій не знала Східна Європа. Згідно з останніми досягненнями воєнної науки свого часу Данило звів у Холмі височенну башту-донжон. Такі башти ставили всередині міських стін, поблизу найбільш вразливих під час штурму місць. На донжонах розміщувалися стрільці з луків і арбалетів, які не дозволяли ворогові наближатися до стін і будувати облогові машини. *“Посеред міста була поставлена висока башта, — нотує галицький літописець, — щоб з неї можна було бачити околиці міста”*. На випадок облоги в Холмі були великі запаси провіанту; для активного захисту на донжоні стояли металеві пристрої. На підступах до Холма були зведені добре укріплені замки, висока башта одного з них описана літописцем.

Про велику цілеспрямованість зусиль Данила Романовича на ниві зведення укріплених міст і порубіжних фортець свідчить згаданий

вище запис Галицько-Волинського літопису під 1245 р. Коли незабаром після битви під Ярославом Орда висунула князеві ультиматум: *“Дай Галич”, — “Данило сильно засумував, тому що не укріпив міст своєї землі”*. Отже, князь будував міста й замки на випадок відбиття іноземної агресії, в даному випадку — ординської.

На нашу думку, до 30-х років XIII ст. слід віднести зусилля Данила Романовича щодо фортифікації рубежа Дністерського Пониззя. Він збудував одне з найбільших міст Пониззя — Бакоту — й порубіжний замок Каліус. Разом з Ушицею, Кучелмином, Онутом і Плавом вони створили сильну оборонну лінію, прорвати яку виявилось не під силу війську бояр, що підтримували чернігівського претендента на галицький стіл Ростислава, а також не здолали орди Куремси.

До цієї фортифікаційної смуги входив і головний з погляду економічного та культурного розвитку Пониззя міський центр Василів. Уперше він згадується Галицько-Волинським літописом у розповіді про події війни 1230 р. поміж Данилом Романовичем і угорським королем, але, як можна припускати, існував ще в XII ст.

У Галицькій землі будувалися замки зовсім іншого типу — боярські, осередки феодалної опозиції князівській владі. Ніде більше на Русі вони не виявлені археологами. Серед цих численних боярських гнізд літопис початку 30-х років називає Вишню і (непрямо) Арбузовичі. Утворилася антиурядова змова, *“а безбожний Пилип (боярин когось із великих бояр Володимирка Володаревича чи його сина Ярослава — авт.) позвав князя Данила до Вишні. Другу змову про вбивство його вчинили вони з небожем* його Олександром”* (белзьким князем). Боярський замок у Вишні розкопаний О.О.Ратичем. Він пов'язав його з городищем у м.Судова Вишня Львівської області й установив, що це городище існувало протягом XII - XIII ст. Мабуть, замок належав одному з предків “безбожного” Пилипа. Археолог розкопав вал, у залишках якого простежені дерев'яні конструкції, — так само, як у валах Чернігова і Галича. Цьому городищу передувало інше, в урочищах “Замчисько” і “Вали”, що датується за допомогою речового матеріалу кінцем X - початком XII ст.

Зовсім мало відомо про інший боярський замок — Арбузовичі. Навесні 1233 р., *“коли виросла трава, Данило разом з братом і з Олександром (белзьким — авт.) рушив до Пліснеська і, прийшовши, захопив Пліснеськ у Арбузовичів, і взяв багато полонених, і повернувся до Володимира”*. Звідси випливає, що галицьке місто Пліснеськ

* Літописець зробив дивну для такої обізнаної людини помилку: Олександр був не небожем, а братом у перших Данила.

було забране Данилом Романовичем у бояр Арбузовичів, які тримали його (певно, без княжого дозволу). В минулому столітті вчені Надеждін і Неволін вказали як на місце замку цієї родини с. Гарбузів поблизу Пліснеська. Виглядає природним, що могутній боярський рід, який сидів у Арбузовичах, у часи удільної роздробленості Галицької землі спокусився сусіднім містом Пліснеськом. Однак ті Арбузовичі археологічно поки що не вивчені, тому про укріплений характер цього феодального замку можна говорити хіба що з логічних міркувань.

Як уже згадувалося, вторгнення орд Батия вкрай негативно відбилося на всіх сторонах життя давньоруських земель, у тому числі Галицької та Волинської. Але навіть у найнесприятливіших умовах загального руйнування господарства, запустіння сіл і знищення лютим ворогом більшості міст життя в західноруському регіоні відновилось ледве не раніше, ніж деінде. Мимохідь, у барвистій розповіді про будівництво Холма, галицький книжник розповідає про цілеспрямовану діяльність князя Данила щодо відбудови міст і сіл, залучення ремісників з інших частин Русі.

Оповідючи, як Романович відбудовував своє улюблене місто Холм після страшної пожежі 1256 р., літописець із жалем відзначив, що він не зміг знову вибудувати там башту-донжон: *“Він будував інші міста проти безбожних татар, тому й не збудував башту”*. І справді, хоча під час князювання старшого Романовича відновлене ним Галицько-Волинське велике князівство збагатилось багатьма новими містами, більшість їх, як і раніше, зводилась на рубежах. Особливо інтенсивно будувались фортеці на західному й північному кордонах Волині з Польщею, Литвою і землею ятвягів, бо там постійно існувала загроза ворожого вторгнення.

Найдалі на північ серед західних порубіжних міст Волині, які літопис уперше згадує по навалі орд Батия, була Влодава чи Володава, що стояла при впадінні однойменної річки до Західного Бугу. 1242 р., дізнавшись, що татарське військо переможно повертається з Угорщини, *“Данило зачинив Холм і поїхав до брата свого Василька, взявши з собою митрополита Кирила. Татари спустошили все до Володави і по озерах багато зла вчинили”* (Галицько-Волинський літопис). Ця Влодава була розташована недалеко від Холма.

На південний захід від Влодави був збудований, найімовірніше, на початку 30-х- у 40-х роках, інший порубіжний град Волинської землі — Андріїв. Його окраїнне положення визначається словами Галицько-Волинського літопису: *“Приїхали поляки і воювали поблизу Андріїва”*. Наслідком цих подій був похід у відповідь Данила і Василька

з Холма на Люблін. Андріїв стояв у верхів'ях р.Влодава, поблизу іншого порубіжного міста Волині — Верещина.

За кілька верст на південь від Андріїва стояв ще один град-фортеця — Тернава, згадана уперше в літописі під час опису подій 1262 р.: *“Був з'їзд князів руських з польським князем Болеславом, і зустрілись вони в Тернаві”*. З цього повідомлення неясно, кому належало це місто. Але слова волинського книжника за 1266 р. свідчать, що Тернава була волинським містом: *“Потім князь Болеслав відправив свого посла... до Василька, щоб так сказав: “Свояче, давай зустрінемось!” Василько відповів: “Я радий”. І вони домовились про зустріч у Тернаві”*.

Трохи далі на захід від Тернави були збудовані два порубіжні замки — Бусовно і Охож. Обидва згадуються літописом приблизно під 1244 р.: *“Воювали ятвяги біля Охожа і Бусовна і всю сторону ту полонили, поки ще Холм не був поставлений Данилом”*. Останнє зауваження галицького літописця може викликати подив, адже Холм було зведено 1237-1238 рр. Та його слід тлумачити, як нам здається, протяжно в часі: літописець хоче сказати, що набіги ятвягів були систематичними й тривалими, і це змусило Данила закласти більш укріплену фортецю — Холм. У цьому випадку виникнення Бусовна і Охожа можна віднести, найімовірніше, до першої половини 30-х років.

Нарешті, найдалі на південь серед названих літописом після 1241 р. західних волинських міст стояв Грубешів, розташований на р.Гучва, що впадає в Західний Буг. Він побіжно згадується в розповіді про мисливські подвиги Данила 1252 р.: *“Поїхав він до Грубешова і убив шістьох вепрів”*.

Отже, на кінець великого княжіння Данила Романовича система фортець на західному рубежі Волині повністю сформувалася й забезпечувала потреби активної оборони. На користь сказаного свідчить та обставина, що аж до кінця XIII ст. джерела не знають нових фортець на цьому рубежі.

Була вдосконалена захисна лінія й на північному кордоні Волині. У повідомленнях літопису з'являються два нові волинські міста — Здитів і Мельник. 1249 р. Данило і Василько розпочали війну проти литовського князя Миндовга, взявши бік його небожів Тевтивіла і Єдивіда. Тоді *“Данило послав брата свого на Волковийськ, а сина на Слонім, а сам пішов до Здитова”*. П.О.Раппопорт вказує на сучасне село Здитове на правому березі р.Ясельда, за 6 км на південь від білоруського міста Берези. Хоча городище й не знайдено, однак виявлені сліди поселення давньоруського часу.

Більш впевнено можна локалізувати інше північне порубіжне місто-фортецю Волині — Мельник. Про нього згадує Галицько-Волинський літопис під час опису появи Бурундая на рубежах великого князівства 1258 р. Романовичі вирішили, що замість Данила до татарського воєводи поїде Василько: *“Провів його брат до Берестя і послав з ним своїх людей. Помолився (Данило — авт.) богу, святому Спасові рятівнику — є така ікона в місті Мельнику”*. Вказівка літописця на те, що Мельник розташований недалеко від Берестя, дає підстави думати, що він стояв на Західному Бузі, на південний схід від Дорогичина.

Серед волинських міст, відзначених галицьким літописцем після 1241 р., можна також назвати Рай (Райгород) і Стіжок. 1252 р. Данило Романович здійснив переможний похід проти ятвязьких князів, а по поверненні *“йшов озером і побачив при березі гарну гору й на ній місто, що стояло там раніше й звалось Раєм”*. Слід думати, що Рай був зруйнований під час чергового набігу ятвязьких князів, а далі відбудований: адже там доживав свої дні 1287-1288 рр. смертельно хворий володимирський князь Володимир Василькович.

Цей Рай був розташований поміж Кам'янцем і Любомлем. На його місці потім виникло село Раєвище, яке з кінця XVIII - початку XIX ст. стало називатись Яревищем. У східній частині цього села у Волинській області збереглось невелике городище Городок із культурним шаром XII-XIII ст.

Лаконічна згадка літопису про Стіжок — на вимогу Бурундая *“Лев розметав Стіжок і Данилів”* — свідчить, що місто було добре укріплене, оскільки ординські воєначальники зарахували його до числа фортець, які вони вимагали знищити. Проте у 80-х роках XIII ст. місто було вже відбудоване, бо згадується у Волинському літописі як місце перебування Мстислава Даниловича. Поблизу нинішнього села Стіжок Тернопільської області ще в минулому столітті існувало розташоване на високому горбі городище близько 0,5 км по колу, оточене ровом і валом, в якому було троє воріт.

Менш активним у XIII ст. було міське будівництво в Галицькій частині великого князівства Данила. За винятком Львова, там не з'явилося жодного великого міського центру. Причини цього дивного, на перший погляд, явища криються, мабуть, у вже відзначеному нами феномені соціально-економічної еволюції Галицької землі, зокрема в зосередженні великого землеволодіння навколо старих на той час міст — Галича, Перемишля, Теребовля, Звенигорода — й традиційній слабкості центральної влади. Перемога Данила над боярською опозицією була здобута занадто пізно (1245 р.) і в несприятливих

зовнішньополітичних умовах — згадаймо про татарську грозу, що весь час нависала над Галицько-Волинською Руссю! — щоб її плоди могли дати скільки-небудь значні наслідки в галузі утворення міст аж до кінця його правління. В роки його князювання центральна влада докладала зусилля здебільшого до фортифікації рубежів Галицької землі, як західного, так і південного.

Данило Романович добре розумів ключове значення Перемишля і Ярослава на західному кордоні князівства. Тому він наново вибудував їхні фортифікації, — слід гадати, утвердившись у Галичі 1238 р. Коли Ростислав чернігівський 1245 р. з угорським військом вдерся до Галичини, він не зміг здобути ці міста, незважаючи на те, що мав багато вояків і облогові пристрої (*"зряддя бойові й облогові і пороки"*). Йдеться, напевне, не лише про металеві машини, а й про тарани. На захід від порубіжного міста-фортеці Сяник збудували замок Телич.

Вчені чимало дискутували щодо місцеположення Телича. Хибним виявилось його ототожнення з нинішнім Потеличем на шляху з Любачіва до Белза. М.П.Дашкевич і О.В.Лонгінов вказали на с.Тилич на північному схилі Карпат, поблизу витоків р.Попрад. У слушності такої ідентифікації переконує літописець. 1262 р. Василько Романович із Володимира Волинського послав Данилові трофеї, захоплені у війні з Литвою. *"Король же (Данило — авт.) тоді поїхав до Угорської землі. Догнав його Борис (Васильків боярин — авт.) у Телича"*. З контексту видно, що Телич стояв на самому рубежі з Угорщиною.

На шляху з Галича до Угорщини лежав Синеводськ, порубіжне розташування якого засвідчує галицький книжник під 1240 р.: *"Іздив Данило князь до короля в Угорську землю, хотів поріднитися з ним, і не було поміж ними згоди. Він повернувся від короля і приїхав до Синеводського монастиря святої Богородиці. На ранок він устав і побачив безліч людей, що тікали від безбожних татар, і повернувся назад до Угорської землі. Він не зміг пройти до Руської землі, тому що з ним було мало дружини"*.

Синеводськ розташований у долині, де зливаються річки Опір і Стрий. На довгастому мисі, що височить над тією долиною, в давньоруські часи існував монастир. Невеликий за площею (0,5 га), він був оточений високими валами і ровами; на валах стояли дерев'яні стіни-заборолла. Це робило Синеводськ справжньою фортецею.

Подібною до Синеводська була також висунута за старий дністерський рубіж Коломия. Це місто з округою належало до великокнязівського домену, в якому, за свідченням Галицько-Волинського літопису, Данило і Василько роздавали землі своїм васалам в умовне володіння, *"держание"*, з умовою відбування ними військової служби.

Є вагомі підстави погодитися з думкою визначного фахівця з історичної географії Русі А.М.Насонова, що Коломия була порубіжним містом Галицького князівства, й вважати, що з перебігом часу південно-західний галицький рубіж просунувся за Дністер, на лінію Синеводськ-Коломия. Варто згадати також про низку прикордонних фортець у передгір'ях Карпат: у с.Спас Львівської області, де стоїть оборонна башта ("столп") волинського типу й укріплення на Замковій горі, та, особливо, в с.Урич тієї ж області, в якому розташовувалась давньоруська наскельна фортеця, відома в актах XIV-XVI ст. як Тустань. Ці замки, поза сумнівом, входили до захисної системи в Карпатах. Однак брак згадок про них у джерелах давньоруського часу й неможливість бодай приблизно визначити час їх виникнення не дозволили нам нанести їх на карту.

У середині XIII ст. було закладено Львів — місто, якому судилося відіграти визначну роль в історії Галицько-Волинської Русі, а згодом і України. Проте в розглядуваний тут період він залишався невеликим містом-фортецею, і тому літопис згадує про нього не часто й малоконкретно. Ні час, ні обставини виникнення міста не знайшли відображення в пам'ятках середньовічної писемності.

Уперше Львів згадується в Галицько-Волинському літописі мимохідь, під час опису грандіозної пожежі в Холмі, яка й поглинула всю увагу книжника: *"Трапилось так за гріхи наші, що Холм загорівся від окаянноі баби... Полум'я було таке (величезне — авт.), що по всій землі було видно заграву; навіть із Львова дивившись, було видно по полях Белзьких..."* Пожежа сталася близько 1256 р.

Історики висловлювали різні думки з приводу можливого часу заснування Львова. Найбільш прийнятним, на наш погляд, є висновок І.П.Крип'якевича, згідно з яким Львів започаткували на честь весілля Льва Даниловича з угорською принцесою Констанцією. Цей династичний шлюб відбувся 1247 р.

Подібно до Києва, Галича, та й абсолютної більшості давньоруських міст, Львів виріс не на порожньому місці. Розкопки археологів на Замковій горі і в парку Високий Замок виявили культурний шар часів Київської Русі X-XII ст. Наслідки археологічних досліджень укупі з вивченням свідчень писемних пам'яток дають підстави вважати, що Львів як замок у системі фортифікацій Галицько-Волинського князівства був збудований Данилом Романовичем на місці давньоруського "городка", що існував на Замковій горі з XII чи навіть XI ст.

Місто збудували на високих горбах, перерізаних глибокими ярами. Львів мав надзвичайно вигідне стратегічне положення, пануючи над великою округою. У цій ролі він замінив Звенигород, що на той час

прийшов у занепад. 1259 р. на вимогу Бурундая *“Лев послав (людей — авт.) Львів розметати”*. Отже, вже в перші роки свого існування місто мало чимале оборонне значення й визнавалося небезпечним ординськими воєначальниками. Але незабаром по тому львівський замок відбудували. Він став добре фортифікованою твердинею, що засвідчує розповідь Волинського літопису про марну двотижневу облогу Львова 1286 р. татарським полководцем Телебугою.

Думаємо, що в роки правління Данила Романовича остаточно сформувалась територія й встановились кордони Галицько-Волинського князівства. Тому не розглядаємо міста, що виникли по смерті великого князя. Зрозуміла річ, у такому хронологічному обмеженні дослідження існує певна умовність. Але на користь такого рішення свідчить хоч би той красномовний факт, що всі порубіжні міста, які Галицько-Волинський літопис називає після 1264 р. і до кінця XIII ст., локалізуються всередині рубежів, які встановились за князювання Данила. Так, згаданий у цьому джерелі в оповіді про русько-польську війну 1265-1266 рр. Грабовець (*“Далі Василько попрямував до Тернави на снем. Коли він був у Грабовця, прийшла до нього звістка, що поляки обман вчинили... Василько швидко пішов від Грабовця... і прийшли вони до Червена”*) локалізується на р. Калинівка між Грубешівом і Красноставом, на схід від лінії Орельськ-Червен, тобто не виступає за той західний рубіж, що встановився на кінець князювання Данила.

Невдало закінчилась спроба Льва Даниловича просунути кордон із Польщею далі м.Ярослав. 1280 р. *“пішов Лешко на Лева і захопив у нього місто Перевореськ, перерізав там усіх людей від малого до великого, місто спалив і пішов назад до себе”*. Несамовита лютя польського князя пояснювалась тим, що Лев насильно хотів пересунути кордон углиб Малопольського князівства.

На прикладі Холма видно, як виникали й розбудовувались міста в Галицько-Волинській Русі. Спочатку був створений *“градець мал”*, що поступово переріс у *“місто інше, його ж татари не змогли здобути”*. Нарешті, після пожежі 1256 р. Холм відбудували у колишній красі й величі. Так само стрімко виросло старе місто Володимир у першій половині XIII ст. Галицько-Волинський літопис за XIII ст. відзначає швидкий ріст Галича в роки князювання Данила. Джерело підкреслює, що цей князь *“обновив”* Дорогичин після *“Батиєва погрома”*, хоча місто й уникло татарського знищення.

Таким чином, в період 1230-х - 1260-х років процеси містоутворення і містобудування в Галицько-Волинському князівстві значною мірою інтенсифікувались, незважаючи на несприятливі умови удільної розд-

робленості, що особливо відчувались у цій частині Русі, а далі вторгнення полчищ Батия і постійну ординську загрозу. Поряд із загальним соціально-економічним розвитком краю на цих процесах позитивно позначилось зміцнення центральної влади по об'єднанні Галичини і Волині й придушення боярської опозиції. Чималу роль відіграв і чинник зовнішньої небезпеки, що змушував зводити фортеці на рубежах, особливо західних і південних.

Повертаючись до питання про рубежі Галицько-Волинського великого князівства у XIII ст., відзначимо, що їх проходження загалом позначається прикордонними містами, про які йшлося вище. Не варто, однак, буквально пов'язувати міста й рубежі: адже у більшості випадків прикордонні замки були на певній відстані (15-20 км) від кордону, лише деякі — передові форпости — були впритул присунуті до нього. На самому рубежі розташовувались сторожові пости, спостережні пункти, тимчасові укріплення — “засіки” та ін.

Таким винесеним на кордон замком були Ухані, згадані в подіях 1210 р.: *“Литва і ятвяги спустошували землю. Вони спустошили Турійськ і околиці Комова майже до Червена і бились у воріт Червена, а застава була в Уханях”*. Цей замок прикривав Червен з півночі.

Якщо в XII ст. західний рубіж Волині проходив Західним Бугом і його притоками, то вже на початку XIII ст. він впритул наблизився до р.Вепр. Відлуння цієї зміни кордону видно в словах Галицько-Волинського літопису (з нього взято і попередню цитату), написаних близько 1208 р. Тоді польські князі Лешко і Конрад підтримали претензії Олександра белзького на Володимир Волинський. *“І скаржились володимирці, що повірили їм і їхньому присягання: “Якби з ними не було їхнього родича Олександра, то не перейшли б вони навіть Бугу”*.

Але свідчення того самого літопису від 1219 р. твердо вказує на те, що р.Вепр була русько-польським кордоном: *“Коли настала весна, поляки пішли воювати і вели війну по Бугу”*. Данило Романович послав проти них військо. Русичі *“перебили багатьох поляків і гнали за ними до річки Вепра”*. Разом із тим Буг вважався другим, внутрішнім рубежем Волинської землі. 1227 р. об'єднане угорсько-польське військо наблизилось до Волині з боку Галича. *“Король був знесилений, — констатував галицький книжник. — Лешко в цей час пішов йому на допомогу. Хоча Данило й відмовляв його допомагати королеві, Лешко ще сильніше прагнув йому допомогти. Данило й Василько послали своїх людей до Буга і не дали йому (Лешкові — авт.) прийти”*.

І надалі Вепр залишався постійним волинсько-польським рубежем. 1229 р. волинська рать вирушила в похід на Польщу: *“Данило ж і Василько ... пішли до Каліша. І прийшли до Вепра надвечір. Коли назавтра розвиднилось, перейшли річку Пресну (вже у Польській землі — авт.) і пішли до міста”*. Галицький літописець вважав за потрібне відзначити прихід руського війська до кордону, хоча логіка оповіді до цього його начебто не змушувала. Інший приклад: 1237 р. полки Данила і Василька успішно відбили військо мазовецького князя Конрада I, що підтримував Михайла чернігівського, котрий зазіхав на галицький стіл. *“Конрад побіг до Польської землі вночі, і багато його воїнів потонуло у Вепрі”* (Галицько-Волинський літопис).

На північному сході й півночі Волині кордон з Литвою і ятвягами йшов Західним Бугом і його притоками, зокрема Лесною. Басейн р. Кросна належав Волині. Тут однією з порубіжних річок була р. Нур. 1245 р. *“Конрад (мазовецький — авт.) прислав посла за Васильком, кажучи: “Підемо на ятвягів!” Випав сніг і була паморозь, і вони не змогли йти і повернулись на Нурі”* (Галицько-Волинський літопис). Останні слова слід відносити лише до Василькового війська, бо не існує свідчень того, що перед походом до Ятвязької землі Конрад завітав на Волинь.

Порубіжне розташування Берестя часом виступає в літописі дуже ясно. Адже Берестя було головним укріпленим містом у цьому неспокійному північному районі Волині, що постійно терпів від ворожих набігів. Тут уздовж Бугу бачимо скупчення порубіжних фортець. Поряд із Берестям це Кам'янець, Мельник і висунутий на північ Дорогичин. Під 1228 р. галицький книжник відзначив: *“Повоювали ятвяги коло Берестя, і нагнали їх з Володимира”*. А навесні 1238 р. Данило опинився поблизу кордону в Бересті, задумавши похід проти ятвягів і на загарбаний добжинськими лицарями Дорогичин: *“З настанням весни вирішили вони (Романовичі — авт.) піти на ятвягів і прийшли до Берестя, але ріки наводнилились, і вони не змогли піти на ятвягів”*.

Аж до кінця XIII ст. Берестя відіграватиме видатну роль у системі захисту північних рубежів Волині й усієї Галицько-Волинської Русі. В середині 80-х років *“Лешко здобув Перевореськ, місто Лева, також поляки воювали біля Берестя по Кросні й взяли сіл з десяти і пішли назад. Берестяни ж зібрались і погнались за ними”*.

Отже, волинсько-польський кордон у більшій частині XIII ст. проходив від гирла Нура майже просто на південь через верхів'я Кросни уздовж Вепра, до вододілу Вепра і Лади. Тут проходив і етнічний рубіж між західними і східними слов'янами, що підтверджується

здобутками археологічних розкопок. Завдяки цьому русько-польський політичний кордон відзначався стійкістю і не змінювався суттєвим чином протягом усього давньоруського часу. Про проходження цього кордону горішньою частиною Західного Бугу та поблизу Вепра говорять і західноєвропейські джерела. Наприклад, автор XII ст. Гервасій з Тільбері писав, що Польща межує з "Лодомерією" (Володимирським, тобто Волинським князівством), а його сучасник, германський хроніст Рагевин, вказував, що східний рубіж Польщі проходить Віслою.

Вчені давно вже відзначають, що між Вепрем і Віслою простяглося величезне плоскогір'я, обмежене з півдня горішнім Вислоком. Цей майже безводний простір у давньоруські часи мало привертав увагу поселенців. Він і розмежовував Польщу і Русь.

Завершуючи розгляд політичних кордонів Волині XIII ст., зупинимось на дискусійному питанні про місцезположення так званих Воріт. Вони згадуються у Волинському літописі в розповіді про русько-польську війну — 1266 р. Тоді Василько Романович подався до Тернави на побачення з малопольським князем Болеславом, але дізнався в Грабовці, що *"поляки обман вчинили і не пішли на з'їзд, але, обійшовши навколо (Тернави — авт.), на Ворота, і так пішли до Белза..."* Ймовірно, цей прохід і раніше використовувався для зв'язків між Волинню і Польщею.

1262 р. відбувся "снем" Данила і Василька Романовичів з малопольським князем у Тернаві, куди, найімовірніше, поляки прийшли крізь Ворота.

Кидає світло на положення Воріт, як нам здається, продовження розповіді літопису про вторгнення польського війська на Волинь. Василько зібрав сильну рать і послав її на чолі зі своїм сином Володимиром і небожем Шварном Даниловичем проти ворога. Тим часом, повідомляє волинський літописець, *"поляки ще не увійшли до своєї землі, лише Ворота пройшли. Це було місце неприступне, його не можна було обійти ніяк, і назвали його Ворітьми завдяки його вузькості. Тут і догнав їх Шварно, йдучи попереду з своїм полком"*.

Звідси випливає, що Ворота були на землі Волині, поблизу самого кордону, десь за Тернавою у напрямку на Белз. Дослідник минулого століття О.І.Бунін вказав, що за 15 верст на південний схід від Тернави починається гірський кряж, розрізаний ущелиною, яка виходить на р.Гораєць. На його думку, то й були Ворота. Ця думка О.І.Буніна здається цілком імовірною.

Відзначена щодо Волині сталість кордонів у XIII ст. може бути прикладена й до Галицької землі. 1230 р. Данило Романович облягав

Галич. “Він зібрав військо від Боброки (річка на півночі — авт.) аж до річок Ушиці й Прута”, — так образно й загалом вірно визначив літописець межі Галичини. Врахуємо при цьому, що східний кордон Галицької землі, як і в XII ст., залишався на р.Серет. Тому є всі підстави вважати, що основні рубежі Галицької частини князівства не зазнали серйозних змін у XIII ст.

Потребує уточнення й конкретизації карпатський рубіж Галичини з Угорщиною. Тут слово залишається за археологами, оскільки свідчення Галицько-Волинського літопису використані істориками якнайповніше. При цьому слід враховувати, що й безпосередньо за Карпатами жило переважно руське населення, а літопис називає там вочевидь руські міста: Бардуїв, Баню Родну і Борсуків Дол (Діл).

Усі ці міста лежали, мабуть, поза рубежами Галицько-Волинського князівства. 1241 р. Данило Романович пішов з Угорщини до Польщі на Бардуїв і “прийшов до Сандомира”, як зауважив галицький літописець. Історики ідентифікували це місто в сучасній Угорщині з м.Бартфельд на р.Тополин, на північ від Епернеша. Важче локалізувати Баню Родну і Борсуків Дол, згадані в Галицькому літописі у зв'язку із зайняттям Галича Данилом Романовичем і втечею Ростислава Михайловича до Угорщини 1238 р.: “Другого дня одержав він (Данило Романович — авт.) звістку, що Ростислав пішов був до Галича, але, дізнавшись, що місто вже здобуте, побіг до Угорської землі шляхом, що йшов на Борсуків Дол; прийшов він до Бані, яку звуть Родною, а звідти пішов до Угорської землі”.

М.П.Барсов розмістив Баню Родну на місті городища Стара Рудня біля витоків р.Великий Черемош на Буковині. Поблизу нього Надеждін і Неволін визначили місцеположення Борсукова Дола. Приймаємо таку локалізацію, бо не поділяємо думку С.М.Середоніна і деяких інших фахівців з давньоруської історичної географії, начебто “дол” у даному разі означає гірський хребет, який розділяє дві області, і що тому Борсуків Дол — назва місцевості. Цей учений також думав, нібито Баня Родна — назва гірського пасма. Нам здається, що в обох випадках літопис має на увазі поселення. Принаймні, стосовно Бані Родної можна бути в цьому впевненим.

Працями М.П.Дашкевича в другій половині XIX ст. були ґрунтовно встановлені рубежі Болохівської землі, з “князями” (тобто боярами) якої вперто і наполегливо боролись Романовичі. Ця земля розташовувалася поміж Київською і Галицькою землями, межуючи на сході з Волинню. Вчений показав, що Болохівська земля лежала на південь від р.Хомора, займаючи верхів'я Случі з правими притоками. Порубіжними містами Галицько-Волинського князівства були тут

Микулин, Полонне і Кам'янець на Случі. На південь Болохівська земля простягалася вздовж Південного Бугу, але тільки до Межибожого, що певний час належало Романовичам. До Болохівської землі відносились також верхів'я Горині. Деякі уточнення у визначення території Болохівської землі внесені не так давно К.І.Терещуком на підставі введених ним у науковий обіг нових археологічних джерел. Такими в загальних рисах виглядають рубежі й порубіжні міста Галицько-Волинського князівства в XIII ст.

§6. Загальний погляд на територіальний розвиток Галицько-Волинської Русі

Майже всім працям минулого з історії й навіть історичної географії південноруських земель, зокрема Галицької та Волинської, властива серйозна вада: у них бракує власне погляду на процес послідовного складання цих земель, їхні територія і рубежі звичайно визначалися поза часом, стосовно давньоруської доби в цілому. Тому й виникла необхідність прослідкувати процеси формування Галицької та Волинської земель у хронологічній і тематичній послідовності, поетапно, включно з наступним їх об'єднанням у Галицько-Волинському великому князівстві. Дослідження було розпочате з розселення в регіоні союзів племен (VI-IX ст.) і закінчене етапом стабілізації державних територій Галицької й Волинської земель у XIII ст.

На нашу думку, саме поняття “земля” має історично об'єктивний і динамічний характер. Цей соціально-економічний і природний комплекс переживав різні етапи буття: від народження до складання, далі до розквіту чи занепаду. В етногеографічному вступі до “Повісті временних літ” створене масштабне полотно розселення слов'янських племінних союзів на обширі Східної Європи. Серед західноруських союзів племен літопис називає спочатку бужан і волинян, далі дулібів,

потім хорватів, уличів і тиверців. Як мовилося, дуліби, бужани і волиняни жили на території пізнішої Волині, а хорвати, уличі й тиверці — Галичини.

Розгляд звісток “Повісті временних літ” у зіставленні зі свідченнями Баварського географа, а також Масуді, ібн Якуба та інших східних авторів та врахуванні даних археології наводять на думку, що племінні об’єднання дулібів, волинян і бужан існували одночасно, але мешкали черезсмужно в Побужжі й дожили до X ст. Вони склали територіальне ядро Волинської землі, тоді як хорвати, частина уличів і тиверців — Галицької.

Спочатку, в X-XI ст., на обширах майбутньої Галицько-Волинської Русі склалися найдавніші землі: Червенська, Белзька і Перемишльська. Майже всі відомі з літопису протоміста і міста X-XI ст. скупчені на відносно невеликій ділянці біля витоків Західного й Південного Бугу, Стиру, Сяну і Вепра. Ця родюча (звичайно, як порівняти з сусідніми землями) рівнина і стала фундаментом спочатку Галицької й Волинської земель, а далі — їх майбутнього великого державного об’єднання в XIII ст. Доречно відзначити значну і, можливо, навіть вирішальну роль протоміських і міських центрів у консолідації територій земель і князівств. Як твердив класик давньоруської історичної географії А.М.Насонов, східнослов’янська держава виростала навколо тих чи інших міст. Те ж саме можна сказати й про складання земель, що зрештою утворили цю державу.

Червенська, Белзька і Перемишльська землі дали життя Волинській і Галицькій. На занепаді тих древніх земель позначилося згасання міст або протоміст, навколо яких вони склалися. Так, занепад Червена спричинився до занепаду Червенської землі. Те ж саме можна сказати й про Теревовль, що не зміг згуртувати навколо себе майбутню Галицьку землю й поступився першістю новому місту — Галичу, який виник не раніше кінця XI ст.

Формування Волинської землі аж до кінця XII ст. проходило в різних її областях різночасово і нерівномірно в соціальному плані. Увібравши в себе древні Червенську і Белзьку землі на заході, вона стала розвиватися далі в східному напрямку. Відчувалося намагання київського державного центру підкорити Волинь, що викликало до життя зміцнення волинськими князями східного рубежу своєї землі по річках Хомор і Случ, будівництво порубіжних міст і фортець.

Подібно до Волині, Галицька земля складалася протягом кінця XI-XII ст. з різною інтенсивністю і різними темпами в окремих її частинах. Найбільш успішно і швидко одержавлювалися південні області — Пониззя і Середнє Подністров’я, — до чого панівну верхів-

ку князівства спонукували, поряд із економічними, нагальні політичні інтереси. Тут у другій половині XII ст. виникає захисна лінія з кількома значними фортецями: Ушцею, Васнівом, Онутом, Каліусом і Бакотою. Докладалися зусилля до зміцнення західних кордонів з Угорщиною і Польщею, для чого були збудовані Сяник і Ярослав. Зводилися фортеці й на сході, з боку Київщини; найбільша поміж них — м. Микулин на р. Серет.

Об'єднання 1199 р. державотворчими зусиллями Романа Мстиславича Галицької та Волинської земель у величезне й могутнє князівство сприяло стабілізації території й зміцненню її рубежів. На нашу думку, це сталося вже в другій половині князювання Данила Романовича, у 30-х — 40-х роках XIII ст. Була придушена боярська олігархічна республіка — Болохівська земля. Державна територія стабілізувалася. Навіть руйнівна монголо-татарська навала не змогла похитнути економіко-політико-соціально-природного комплексу, що склався протягом століть, — Галицько-Волинську Русь.

Дозволимо собі запропонувати вироблену на галицько-волинському фактичному матеріалі концепцію стадіального розвитку давньоруських земель і князівств у X-XIII ст. Вважаємо, що землі й князівства є не застиглими та статичними утвореннями, а динамічними соціально-господарськими і політичними комплексами, що переживали різні стадії еволюції. Виникають перші, основоположні землі, потім вони занепадають і дають початок новим, а ті, в свою чергу, переливаються в новіші, більш досконалі суспільні організми. Є вагомі підстави говорити про стадіальність утворення й розвитку Галицької та Волинської земель, що породили внаслідок їх злиття Галицько-Волинську Русь і на пев-

ний час — велике князівство. Гадаємо, такий висновок

можна застосувати й до інших руських земель,

зокрема Ростово-Суздальської.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА
ГАЛИЦЬКИХ
І ВОЛИНСЬКИХ
КНЯЗІВ

Давньоруська дипломатія досі залишається мало дослідженою. Історики минулого й сучасності мало і неохоче зверталися й звертаються до цієї теми. Виняток становлять хіба що знамениті договори Русі з греками 911 (Олега), 944 (Ігоря) і 971 (Святослава) років. Їм присвячена воістину безмежна за обсягом наукова література.

Практично не вивчена дипломатія суверенів окремих руських земель і князівств доби удільної роздробленості, зокрема Галицько-Волинської Русі. Спеціальних досліджень про неї просто не існує. У старій історіографії ця проблема найбільш докладно відбита в другому і третьому томах "Історії України-Руси" М.С.Грушевського, в новій — у синтетичній праці В.Т.Пашуто "Внешняя политика древней Руси". Тим часом зовнішньополітична діяльність і договірні відносини галицьких і волинських князів з іноземними государями в XII-XIII ст. були набагато інтенсивнішими від аналогічних зв'язків суверенів інших руських земель і князівств того часу.

Студіювання дипломатичних контактів Давньої Русі з Візантією, країнами Центральної та Західної Європи серйозно утруднене тією обставиною, що справжні тексти міждержавних угод IX-XIII ст. не збереглися. Навіть уславлені договори Русі з греками X ст. відомі лише за вписаними до "Повісті временних літ" приблизними перекладами, оригінали яких втрачено. Тому в абсолютній більшості випадків дипломатичні стосунки Київської Русі з іноземними державами історикам доводиться вивчати не за власним давньоруським актовим матеріалом, а за його відбиттям в інших пам'ятках вітчизняного письменства. Лише в поодиноких випадках можуть допомогти джерела Візантії та інших країн.

Брак автентичних дипломатичних актів Давньої Русі є головною, але не єдиною джерельною перешкодою для досліджень її зовнішньої політики. У давньоруських джерелах взагалі є рідкісними навіть згадки про акти такого типу. Тому історикам звичайно доводиться спиратися на опосередковані свідчення про них у різних пам'ятках писемності.

Вже давно в багатьох працях із давньоруського джерелознавства зробилось аксіомою твердження, начебто літописці під час викладу зовнішньополітичних подій користувалися князівськими дипломатичними архівами. Однак сучасна наука володіє хіба що поодинокими свідченнями цього. Наведемо лише один із небагатьох прикладів з Галицько-Волинського літопису. 1252 р. угорський король Бела IV запропонував Данилові Романовичу союз. Літописець зауважив при тому, що король “підписав угоду”, але її через багатослівність цей книжник “всю не переписав”. Важко сумніватись в тому, що автор справді скористався документом із великокнязівського архіву.

Історики неодноразово робили спроби виокремити з літописних текстів, зокрема Київського літопису XII ст., договірні грамоти князів, серед них — з іноземними государями. Такі спроби уявляються загалом корисними й перспективними, однак потребують поглибленого текстологічного студіювання самого матеріалу літописних зводів.

У запропонованій схемі періодизації історії давньоруської зовнішньої політики В.Т.Пашуто зауважив, що часи удільної роздробленості “характеризуються політичним розчленуванням країни і втратою Руссю єдиної дипломатії”, а суверени найбільших князівств одержали можливість проводити самостійну, не узгоджену з іншими князями зовнішню політику. Серед південноруських князів у цьому найбільше відзначились галицькі й волинські.

§1. Галицько-Волинська Русь і Візантія в XII ст.

Як відомо, головним дипломатичним партнером Русі спочатку й протягом тривалого часу була Візантія. Проте жваві в IX - першій половині XI ст. русько-візантійські стосунки далі майже завмирають, їхні уламки з середини XII ст. зосередили в своїх руках галицькі й, меншою мірою, волинські князі.

Галицьке князівство, що склалося на початок XII ст., але швидко висунулося в перший ряд давньоруських державних утворень, прагнуло проводити незалежну політику стосовно Візантії й водночас спиратися на неї в суперництві з іншими князівствами, насамперед із Волинським. Перший галицький князь Володимирко Володаревич докладав багато зусиль, щоб залишитися суверенним і стосовно Києва. У 60-і роки його син Ярослав, раніше вірний угоді батька з Візантією, уклав спрямований проти неї союз із Угорщиною, а 1164 р. відверто підтримав суперника імператора Мануїла I Андроніка Комніна, надавши останньому політичний притулок. Київський літопис свідчить, що того року *“прибіг з Царгорода брат царя кюр Андронік до Ярослава у Галич. І прийняв його Ярослав з великою любов'ю”*.

Та Андронік пробув у Галичі недовго, оскільки Мануїл вирішив помиритися з ним і, напевне, відновив договірні стосунки з галицьким князем. Ярослав дав у супровід Андроніку свого єпископа і бояр — мабуть, у Київському літописі йшлося про галицьке посольство до Константинополя.

В кінці XII - на початку XIII ст. у жвавих відносинах з Візантією перебував Роман Мстиславич волинський, а з 1199 р. — і галицько-волинський князь. Між 1197 і 1204 рр. він здійснив три переможні походи до половецького Степу. Другий і третій походи відбилися у Суздальському літописі, а про третій стало відомо лише з твору візантійського історика Нікити Хоніата, сучасника тих подій. З його розповіді стало відомо, що 1197 або 1198 р. половецька орда в союзі з болгарами вдерлася до Візантії й наближалась до Константинополя, аж раптом Роман Мстиславич зненацька напав на них і розгромив кочовників, чим порятував Імперію. Напевне, волинський князь відгукнувся на прохання про допомогу візантійського імператора.

Найімовірніше поставити у зв'язок з цією подією перебування галицького посольства в Царгороді 1200 р., яке зустрів там новгородський архієпископ Антоній.

§2. Стосунки з Угорщиною в XII ст.

В середині - другій половині XII ст. особливо тісними були договірні відносини волинських і галицьких князів з Угорщиною, влада якої з 40-х років почала активно втручатися до західноруських справ. Коли волинський князь Ізяслав Мстиславич 1146 р. заволодів київським столом, обійшовши своїх дядьків Вячеслава і Юрія Мономахів, котрі мали переважні права на Київ за порядком родового старійшинства, йому довелося шукати сильного союзника за рубежем, щоб зміцнити своє становище в стольному граді Русі. Володимиро-Волинський престол Ізяслав залишив за собою. Тоді ж чи трохи раніше (1145 р.) був укладений союз між ним і угорським королем Гезою II, який був скріплений шлюбом короля з сестрою Ізяслава Єфросинією. Цей союз Ізяслава з Гезою пов'язав змагання руських князів за Київ із політичним життям Європи. У кінці 1140-х років почалася боротьба угорського короля з візантійським імператором Мануїлом I за сербські землі. Союзниками Візантії стали германський імператор Конрад III і чеський король Владислав, тоді як Геза II уклав союз із Роджером сицилійським і германськими герцогами Гвельфами. На Русі Мануїл I спирався на Володимирка галицького і Юрія Довгорукого. На це вказує, зокрема, повідомлення Київського літопису про те, що після смерті Юрія (1157 р.) його вдова з молодшими синами знайшла притулок у Візантії, де Мстислав і Василько одержали землі на Дунаї.

Гадаємо, проте, що головною метою Ізяслава Мстиславича в укладенні союзу з Гезою II було не протиборство з далекою Візантією чи хоч би яке там було втручання до європейських справ, а перемога над небезпечним суперником у західному регіоні — Володимирком Володаревичем галицьким. Той, у свою чергу, небезпідставно остерігався сильного волинського сусіда, котрий відверто прагнув підкорити його Києву. Разом із тим Ізяслав сподівався спертися на угорського короля в небезпечному й виснажливому суперництві за Київ із союзником Юрія Довгорукого Володимирком.

У Київському літописі збереглося дипломатичне листування Ізяслава з Гезою — єдиний випадок у давньоруському письменстві. Джерело наводить шість листів угорського короля до Ізяслава, п'ять листів Ізяслава до короля й один, надісланий з Угорщини Ізяславу його братом Володимиром Мстиславичем. Вони дають можливість досить конкретно уявити дипломатичну діяльність і етикет того часу, прослідкувати спільні дії союзників проти Володимирка галицького і Мономашичів.

Союзні відносини між Ізяславом Мстиславичем і Гезою II дали знати про себе навесні 1148 р., коли київський і волинський князь привів з Угорщини “полки” на допомогу собі проти чернігівських князів Ольговичів і Давидовичів, на яких прагнув спертися Довгорукий. Наступного року Ізяслав знову запросив на поміч проти цього князя не лише Угорщину, а й Польщу з Чехією. Всі вони активно відгукнулися на його прохання. Угорський король послав Ізяславу своє військо й вибачився перед ним за свою відсутність, бо був “ратний з царем”, тобто з імператором Візантії. Союзники координували свої дії: король зв'язував руки Володимирку тоді, коли Ізяслав відстоював Київ від Мономашичів.

У 1148-1151 рр. Київ кілька разів переходив із рук Ізяслава до Юрія й назад. Галицький князь постійно підтримував Довгорукого, тож Ізяславу довелося знову просити допомоги в Гези II проти Володимирка. З літописної розповіді (де передається зміст Ізяславового листа до Гези) видно, що русько-угорська угода діяла й далі. Видно, на виконання цієї угоди король повідомив князя про свій виступ у похід і запропонував план спільних дій проти Володимирка. Союзники досягли тоді хіба що часткового успіху.

У березні 1151 р. Ізяслав Мстиславич зробив своїм співправителем у Києві найстаршого Мономашича — Вячеслава, щоб позбавити легітимності зазіхання молодшого брата останнього, Юрія Довгорукого, на київський стіл. Цим він зміцнив свої позиції. Одразу після цього Ізяслав звернувся до Гези II з новою грамотою, в якій дякував за допомогу проти Довгорукого і просив прислати великий військовий контингент (10 000 воїнів) для боротьби з союзниками Юрія — чернігівськими Ольговичами і Давидовичами. Київський князь обіцяв королеві в майбутньому свою поміч.

Геза II надіслав військо Ізяславу, і той у кінці травня 1151 р. дав вирішальну битву Довгорукому та його чернігівським спільникам на Перепетовому Полі недалеко від р.Стугна. Битва принесла Ізяславу повну перемогу. Після цього Довгорукому вже не вдавалося серйозно загрожувати його становищу в Києві. Тепер Ізяслав Мстиславич

вирішує помститися Володимиркові галицькому за підступи проти нього й беззастережну підтримку Юрія Мономашича.

Всі воєнні зусилля київського і волинського князя фокусуються на князеві галицькому. Київський літопис із винятковою навіть для цього насиченого подробицями джерела докладністю використав дипломатичну переписку, що передувала шостому київсько-угорському походу на Галичину. З того часу союз Ізяслава з Гезою спрямований проти Володимирка Володаревича — і тільки проти нього!

У березні 1152 р. угорський король надіслав Ізяславу аж два листи, в яких спочатку висловив готовність піти на галицького князя, а далі оповістив, що виступає в похід. У великій битві біля Перемишля об'єднані сили Ізяслава й Гези щент розгромили військо Володимирка і обложили його в тому місті. Безпринципний і підступний галицький князь зробив хитрий хід: він звернувся до короля й угорських воєвод із приниженими проханнями миру й молив не видавати його, начебто пораненого в бою (насправді він прикинувся пораненим), волинському та київському князеві.

Однак Володимиркові не вдалося вбити клин поміж союзниками: вірний лицарському кодексові честі, Геза II під час зустрічі показав того листа Ізяславу Мстиславичу. Обидва вони виробили умови миру й надіслали їх Володимиркові. Як для переможців, Ізяслав і король виявили милосердя. Вони вирішили не позбавляти Володимирка князівства, але примушували його визнати себе васалом київського князя й повернути йому загарбані під час війни між ним і Довгоруком міста на київсько-галицькому рубежі. Володимирко склав присягу на хресті, що виконає всі ці умови.

Але щойно союзники зняли облогу з Перемишля, Володимирко відразу забув про свої обіцянки. Як відомо з листів Ізяслава до Гези, галицький князь не впустив посадників Ізяслава в ті міста, які обіцяв йому повернути. І далі поведився незалежно і нахабно.

На цьому й завершилася відома нам із Київського літопису дипломатична переписка між Ізяславом і Гезою II. Мабуть, король відповів князю на його лист, але не став знову втручатися в його конфлікт із галицьким князем. Напевне, Геза вирішив, що виконав свої зобов'язання перед київським князем — привів у стан покори його васала, а вже подальші відносини поміж Києвом, Володимиром Волинським і Галичем були, на його думку, внутрішньою справою Русі.

Існувала ще одна причина млявої реакції Гези II на останній лист Ізяслава Мстиславича. З осені 1151 р. Угорщина перебувала в стані війни з Візантією. Гезі II загрожувало також воєнне зіткнення з германським імператором Фрідріхом I. За цих несприятливих для нього

міжнародних умов угорський король не міг надовго і всерйоз відволікатися на руські справи. Проте стосунки Угорщини з Волинським князівством до часу залишалися дружніми.

Становище змінилось після смерті енергійного Ізяслава Мстиславича 1154 р. Волинсько-угорські зв'язки поступово завмирають. Молодший брат Ізяслава, Володимир, що було змінив його на волинському столі, був вигнаний 1157 р. сином Ізяслава Мстиславом. Тодішній київський князь Юрій Довгорукий разом із своїм зятем Ярославом галицьким не зміг вибити Мстислава з Володимира. Так само не досяг успіху й ображений небожем Володимир Мстиславич, хоча й одержав допомогу від Угорщини.

Імовірно, в цей критичний момент в історії Волині зав'язуються дружні стосунки Галицького князівства з Угорським королівством. На це вказує хоч бн той факт, що коли 1159 р. Ярослав галицький зажадав у київського князя Ізяслава Давидовича видати йому свого ворога Івана Берладника, його вимогу підтримав Геза II, надіславши до Києва посла — *“мужа свого”*.

Поступово мета і стратегія Угорщини стосовно Галицько-Волинської землі починають змінюватися. Син Ярослава Володимир, що 1188 р. змінив його на галицькому столі, вже не брав активної участі в загальноруському політичному житті й не мав претензій ні на Київ, ні на вирішення долі київського великокнязівського столу. На тривалий час зосередився на внутрішніх справах свого (Волинського) князівства син бунтівного Мстислава Ізяславича Роман, що сидів там з 1170 р. Обидва вони були другорядними, по суті, удільними князями, й наступник Гези II Бела III, мабуть, став дивитися на них зверхньо, не помічаючи в них ні рівних собі, ні сильних союзників.

Тим не менше новий угорський король підписав союзну угоду з Володимиром Ярославичем. Про це свідчить оповідь київського літописця про вигнання 1188 р. галицькими боярами Володимира і його втечу до Угорщини. У Галичі сів було Роман Мстиславич волинський, але Бела III, взявши з собою Володимира, вибив Романа з Галича. Однак король не відновив на престолі вигнанця, а посадив там свого сина Андрія, Володимира ж забрав із собою до Угорщини й *“посадив його на стовп (у башту — авт.) разом з його дружиною”*. З цього приводу київський книжник обурено вигукує: *“Адже король вчинив великий гріх, бо хрест цілував Володимирові”* — маючи на увазі порушення Белою III договірних зобов'язань перед Володимиром Ярославичем.

Така підступність з боку короля зайвий раз свідчить про те, що він не рахувався з Володимиром галицьким як із суверенним князем і дипломатичним партнером, що заслуговує на увагу.

1189 р. Володимир Ярославич зумів утікати зі своєї в'язниці-башти. Він подався до германського імператора Фрідріха I Барбаросси по допомогу. Барбаросса із задоволенням прийняв багаті дарунки втікача й доручив польському князеві посадити Володимира на галицький стіл. За підтримки поляків він вигнав угорського королевича з Галича. Та, не сподіваючись більше ні на західних союзників, ні на допомогу південноруських князів, Володимир звернувся до могутнього володимиро-суздальського князя Всеволода Юрійовича Велике Гніздо з проханням прийняти його під свою руку: *"Батьку й пане! Утримай Галич під мною, а я буду Божий і твій з усім Галичем, і в твоїй волі буду завжди"*.

Всеволод Юрійович, за свідченням того ж Київського літопису, вирішив закріпити свого васала Володимира на галицькому столі за допомогою багатосторонньої міжнародної угоди. Він послав до всіх інших руських князів, угорського короля і малопольського князя й узяв з них присягу *"не шукати Галича під ним"* (Володимиром), *"і відтоді ніхто не зазіхав на нього"*. Після цього Володимир Ярославич благополучно досидів на галицькому престолі до самої смерті, що на-стала 1199 р.

§3. Відносини Галичини й Волині з Польщею (XII - початок XIII ст.)

Менш виразно, ніж про зв'язки з Угорщиною, давньоруські й іноземні джерела свідчать про договірні відносини галицьких і волинських князів з Польщею. Тісні стосунки з Угорщиною в 40-х - 50-х роках зовсім не заважали дипломатичним і воєнним контактам з польськими князями. В.Т.Пашуто висловив думку, що склалася, ймовірно, під впливом читання Київського літопису, про те, що Волинське князівство в 30-х - 40-х роках поступово схилялося до союзу з Польщею.

Ймовірним підтвердженням цієї думки може бути династичний шлюб, укладений 1136 р. поміж краківським князем Болеславом IV Кучерявим і небогою Ізяслава Мстиславича, на ту пору волинського князя: *“Всеволод Мстиславич (рідний брат Ізяслава— авт.) віддав дочку свою Верхуславу до Польщі”* (Київський літопис). І все ж таки волинсько-польський союз зміцнився й почав реально діяти лише після 1146 р., коли Ізяслав Мстиславич посів київський великокнязівський престол, залишившись при тому волинським князем.

Головним і найбільш активним союзником Ізяслава був, як мовилось, угорський король Геза II. Водночас київський і волинський князь турбувався про поживавлення довірних відносин з Болеславом IV, становище якого на малопольському престолі в умовах феодально роздробленої Польщі було не дуже міцним. Краківський князь також потребував допомоги Ізяслава й тому підтримав того в боротьбі за Київ проти Юрія Довгорукого, союзника Володимирка галицького.

Витіснений на певний час із Києва Юрієм 1149 р. Ізяслав Мстиславич подався у Володимир Волинський, своє доменіальне володіння, й звернувся по допомогу і до Угорщини, і *“до Польщі, до свата свого Болеслава”*. Напевне, він спирався на союзний договір воєнно-політичного змісту з Краковом, бо Болеслав з братами, як пише київський книжник, одразу ж відгукнулись на його заклик: *“Польські ж князі сказали йому: “Будемо біля тебе поблизу, одного з нас залишимо стерегти свою землю, а двоє до тебе поїдуть”*. Болеслав з Індрихом прийшли на допомогу Ізяславу, а Мешко залишився в Кракові.

Болеслав та Індрих разом із Гезою II 1149 р. спробували помирити Ізяслава Мстиславича з його дядьками Вячеславом і Юрієм Мономашичами, але успіху не досягли. Мономашичі погордливо відповіли, що стосунки з Ізяславом є їхньою внутрішньою справою, і вони не потребують нічийого втручання.

Для скріплення волинсько-польського союзу було укладено ще один династичний шлюб. Близько 1151 р. син Ізяслава Мстислав одружився з сестрою Болеславичів Агнешкою, а Мешко III взяв у дружини Євдокію Ізяславну. Однак це мало вплинуло на додержання малопольськими князями своїх союзницьких зобов'язань. Коли 1152 р. Ізяслав покликав їх для боротьби з Галичем, то, за словами Суздальського літопису, *“поляки не пішли”*. Зате угри залишилися вірними угоді з Ізяславом і, згідно зі свідченням тільки-но названого джерела, *“прийшов король з уграми і Мстиславом і увійшли до землі Володимиркової”*, тобто Галицької. Гадаємо, причина недостатньої активності малопольських князів у додержанні союзу з Ізяславом полягала, як і раніше, в політичних негараздах у самій Польщі.

Тим не менше польсько-волинський союз зберігся в останні роки київського князювання Ізяслава Мстиславича й навіть по його смерті. 1155 р. Юрій Довгорукий, тодішній київський князь, “звелів зятєві своєму Ярославу (галицькому — авт.) іти на нього (Мстислава Ізяславича — авт.) до Луцька. Мстислав же, залишивши в Луцьку брата Ярослава, сам пішов до Польщі”.

З середини 1150-х років більш авторитетний у середньовічному світі Ярослав Володимирович галицький перехоплює в Ізяславового сина Мстислава ініціативу в договірних відносинах із польськими князями — так само, як це сталося з угорським союзником Волині. Ярослав скористався традиційним для тих часів методом — видав дочку за познаньського і калішського князя Одона, сина Мешка III. 1159 р., коли Ярослав заходився вимагати в київського князя Ізяслава Давидовича видати йому Івана Берладника, “польські князі були йому помічниками проти Івана” (Київський літопис).

І все ж таки мляві й спорадичні договірні стосунки волинських князів із польськими зберігалися й у 60-х роках. Вони раптово погнались 1167 р., коли по смерті тодішнього київського князя Ростислава Мстиславича його небіж, уже знайомий читачеві Мстислав Ізяславич, замірився сісти на великокнязівський стіл і “послав до своїх союзників — до Ярослава в Галич і до Польщі... І з'єднались Мстислав з поляками і з Ярославом галицьким, і пішов Мстислав до Києва на стіл” (Київський літопис).

Напевне, в 90-х роках XII ст. син Мстислава Ізяславича Роман, тоді волинський князь, бачив у малопольських князях своїх основних західних союзників у справі протистояння з іншими руськими государями. 1195 р. його образив тесть, київський князь Рюрик Ростиславич, відібравши володіння в Київській землі й віддавши його Всеволоду Велике Гніздо. Після невдалих спроб заручитися підтримкою чернігівських Ольговичів Роман звернувся до малопольських князів Казимировичів. Ті відповіли йому грамотою, що відбилася в Київському літописі: “Ми б охоче тобі допомогли, але ображає нас дядько наш Мешко, шукає під нами волостей. Спочатку захисти нас, щоб були всі поляки не різно, а разом (об'єднані — авт.), за одним щитом з тобою й відомщували образи твої”.

Одержавши цю грамоту від Лешка і Конрада Казимировичів, Роман стрімко пішов на Мешка III й зазнав поразки у кривавій битві на р.Мозгава поблизу Кракова 13 вересня 1195 р. Однак ця невдача не мала негативних наслідків для союзників Романа, бо Мешко III у бою зазнав страшених втрат, втратив сина Болеслава, а заодно й охоту воювати з Казимировичами за краківський престол. Хоч як це пара-

доксально, поразка Романа посилила становище Лешка і Конрада й зміцнила союз між ними та волинським князем. 1199 р. Роман після смерті Володимира Ярославича заволодів Галичем, об'єднавши Галичину і Волинь у велике князівство. За свідченням польських джерел, зокрема хроніки Вінцентія Кадлубка, його підтримало польське військо, надане, напевне, Лешком і його матір'ю Оленою Ростиславною, дочкою смоленського і київського князя Ростислава Мстиславича.

§4. Зовнішньополітичні зв'язки після смерті Романа

Несподівана для всіх загибель Романа Мстиславича влітку 1205 р. (під час польського походу) й наступний розпад створеного ним 1199 р. Галицько-Волинського князівства пожвавили, хоч як це дивно виглядає на перший погляд, стосунки між галицькими й волинськими Рюриковичами, з одного боку, й найближчими західними сусідами — з другого. На зміну відносно об'єднаному великому князівству Романа прийшли децентралізовані Галицька і Волинська землі, в складі яких виокремилося по кілька удільних князівств. Усі вони силкувалися проводити власну зовнішню політику, не погоджуючи її зі своїми руськими сусідами. Тоді справжніми хазяями Галицько-Волинської Русі на багато років зробились великі бояри. Така політико-соціальна ситуація полегшила західним сусідам можливість втручатися до внутрішніх справ обох цих земель і навіть вживати заходів до розподілу між собою багатющої спадщини Романа Мстиславича. Йдеться про Угорщину і Польщу.

Як повідомляє Галицько-Волинський літопис, угорський король Андрій II, дізнавшись про кончину Романа, "снимался"* з удовою

* Від слова "снем" — князівський з'їзд. Контекст цього повідомлення дозволяє припускати, що між княгинею Анною й Андрієм II у Сянику було підписано союзну угоду.

загиблого князя в Сянику. Він *“прийняв Данила як милого сина свого, залишив був у нього (в Галичі — авт.) залог”*. Тобто король став опікуватися Галицько-Волинським князівством, що стояло перед першою розпаду й граничної роздробленості. Це підтверджується і угорськими джерелами. Суздальський літопис докладно висвітлює перипетії наступного, 1206 р., коли давній ворог Романа і родини, його колишній тесть Рюрик Ростиславич київський у спілці з чернігівськими Ольговичами рушив на Галич. У події втрутились Андрій II і краківський князь Лешко Білий: *“Король перейшов через гори й почув, що поляки йдуть до Володимира (Волинського — авт.) на допомогу Ольговичам, пішов їм наперейми до Володимира”*. Із наступних слів Суздальського літопису: *“... король замирих поляків”* — історики припускають, що тоді було підписано угоду між угорським королем і польським князем про взяття під опіку вдови Романа Анни з малими дітьми. М.С.Грушевський вважав, що саме тоді народився у них план запрошення на Галицький стіл князя зі сторони.

Про існування ще за життя Романа троїстої русько-угорсько-польської союзної угоди ясно свідчить звістка Галицько-Волинського літопису від 1206 р. Польський князь Лешко *“послав свого посла В'ячеслава Лисого сказати королеві: “Я забув сварки з Романом — він був другом і тобі. Ми присягалися, що якщо залишаться серед живих його діти, мати до них любов. Нині ж вони у вигнанні. Давай тепер підемо, відвоюємо й повернемо їм отчину”*. Ця угода була підписана в кінці 1204 або на початку 1205 р.

Але поряд із формальним додержанням союзницьких зобов'язань щодо родини Романа Мстиславича угорський король і краківський князь підписали, мабуть, того самого 1206 р., таємну угоду про розподіл сфер впливу в Галицько-Волинській Русі. Андрій II поширив свою опіку на Галичину, а Лешко Білий — на Волинь.

Дотримання, здебільшого демонстративне, а не дійове, угоди з Романом дало можливість польському князеві й угорському королеві неодноразово втручатись у справи Галицько-Волинського князівства, що розпадалося. Можна думати, що від самого початку, ще задовго до підписання офіційного і відкритого договору в Спіші 1214 р. про розподіл сфер впливу в цьому регіоні, Андрій II і Лешко здійснили це на практиці. Вони поводитись у Галичині й Волині, наче верховні їхні суверени.

Так, 1209 р. громада багатого волинського міста Берестя звернулася до Лешка з проханням дати Романовичам це місто з волостю. Польський князь задовольнив прохання. Далі княгиня Анна зверну-

лась до краківського князя зі скаргою на белзького князя Олександра Всеволодича, одвічного суперника Романовичів у змаганні за галицькі й волинські землі: *“Цей всю землю нашу і отчину тримає, а мій син (Василько — авт.) — в самому лише Бересті”*. Лешко надав Василькові ще й Белз. Проте насправді польський князь вів подвійну гру, сприяючи у всьому Олександрові — він дав йому стольний град Волинської землі Володимир, безсумнівну отчину Данила й Василька.

Слід зауважити, що краківський государ неодноразово порушував умови угоди з Романом, підтримуючи зазіхання й інших, крім Олександра, князів на його спадщину, водночас перешкоджаючи Анні та синам повернути собі втрачене. Під час смуту, що почалася після смерті Романа, коли чернігівські Ігоревичі захопили Галич, Перемишль і Звенигород, а Олександр Всеволодич — м.Володимир, луцький князь Інгвар Ярославич також спокусився можливістю розширити свої володіння за рахунок “отчичів” Романовичів. Він уклав угоду з Лешком: *“Потім же сів Інгвар у Володимирі, взяв у нього Лешко дочку в жінки”*. Польські хроніки називають цю жону краківського князя Гремиславою і русинкою. Все це сталося того самого 1209 р. Однак володимирські бояри не прийняли Інгвара, і за підтримки того ж таки нещирого Лешка Олександр повернув собі Володимир Волинський, а Інгвару довелося повернутись до Луцька. Активно й рішуче втрутився в галицькі справи угорський король, що використовував у своїх цілях все той же давній договір з Романом. 1210 р. *“король Андрій, дізнавшись про беззаконня і заколот у Галицькій землі (Ігоревичі сварилися між собою — авт.), послав Бенедикта з воїнами і, схопивши Романа (Ігоревича — авт.), котрий мився у лазні, відіслав його до Угорської землі”*. Характерно, що все це робилося без участі Анни та її синів, та навіть без формального посилання на необхідність відновлення їхніх династичних прав.

Утім, коли це відповідало його планам, Андрій II згадував про родину Романа. Після скинення Ігоревичів боярами за допомогою угрів 1211 р. владу в Галицькій землі захопили великі феодали. А це суперечило інтересам короля. Тому 1212 р. *“прийшов король до Галича і привів... велику княгиню Романову й бояр володимирських, й Інгвар прийшов із Луцька й інші князі. Король раду мав з своєю братовою (Роман вважався його братом, рівним йому за статусом — авт.), і з володимирськими боярами, кажучи: “Володислав (великий боярин — авт.) княжить, а мою братову вигнав”*. Ці слова Андрія II слід розуміти як обіцянку відновити Данила на галицькому престолі. Але він не додержався угоди, підписаної тоді з Анною.

Боярина Володислава схопили й відвезли до Угорщини. Проте галицькі бояри й не збиралися брати в князі Данила, а покликали з Пересопниці удільного князька Мстислава Ярославича, і той обложив галицьке місто Бузьк. Княгині з Данилом довелося тікати до Угорщини, а Василько зі своїм годувальником, ближнім боярином Мирославом, повернувся до Белза.

Щоправда, трохи раніше, 1211 р., Андрій II посадив на короткий час Данила в Галичі. Літописець пояснив його вчинок тим, що *“король Андрій не забув своєї колишньої любові, яку мав до брата свого, великого князя Романа, але послав своїх воїнів і посадив у Галичі сина свого Данила”*. Літописні слова вкотре і недвозначно свідчать про існування союзної угоди між Андрієм II і Романом Мстисла-

вичем. Адже подібна формула є характерною
в таких випадках для давньо-
руських джерел.

§5. Спроби Угорщини і Польщі розділити Русь

Удільна роздробленість, що особливо сильно вразила Галицьку землю, небажання повернути Романовичам їхню спадщину логічно привели польського князя і угорського короля до підписання 1214 р. в Спіші угоди про загарбання і розподіл між собою Галицько-Волинської Русі. Трирічна донька Лешка Саломея була заручена з п'ятирічним Коломаном, якого посадили в Галичі. Західною частиною Галичини з Перемишлем заволодів Лешко. Про це ясно свідчить галицький літописець: *“Король посадив сина свого в Галичі, а Лешкові дав Перемишль...”* Важко пояснити, чому в угоді не згадано Волинь. Із пізнішої розповіді Галицько-Волинського літопису відомо, що краківський князь тоді захопив забузькі землі з Берестям.

Андрій II вочевидь збирався перетворити Галицьку землю на угорську провінцію, не зупинившись перед одвертим порушенням давньої

угоди з Романом Мстиславичем. Король попросив папу Інокентія III коронувати його сина Коломана галицькою короною і зміцнити його статус унією галицької православної Церкви з католицькою, що й було зроблено 1215 р. Однак церковна унія не відбулась. У Галицькій землі спалахнуло стихійне повстання проти угрів, що дуже послабило становище Андрія II в цьому регіоні.

1219 р. Данило Романович розпочав багаторічну боротьбу за відновлення Галицько-Волинського великого князівства. Вона ознаменувалася зростанням його ініціативи в стосунках із західними сусідами. Романовичу, певно, пощастило розладнати угорсько-польський союз, уміло використавши суперечності поміж Андрієм II і Лешком.

Як нам здається, вплив волинського князя проглядає у розбраті, що почався між ними 1216 р. Тоді Андрій II забрав у Лешка Перемишль як помсту за те, що польський князь не допоміг його синові Коломану, проти якого піднялися Галич і Галицька земля. Ображений польський князь покликав новгородського князя Мстислава Удатного посісти галицький стіл, на якому ще сидів королевич. 1219 р. Мстислав утвердився в Галичі. Від цього часу наміри й дії польської та угорської дипломатії стосовно Галицько-Волинської Русі рішуче розходяться. Припиняється їх сильний і узгоджений тиск на неї, що полегшило Данилові справу поступового відвоювання Волині й Галичини.

Поміж Лешком і Мстиславом було підписано угоду про ненапад, що засвідчує продовження розповіді галицького літописця, згідно з якою 1219 р. Данило одружився з дочкою нового князя Анною й тим самим уклав із тестем союз. Але коли волинський князь закликав тестя допомогти йому повернути загарбану Польщею Західну Волинь, той відповів: *“Сину! Заради колишньої любові не можу піти на нього (Лешка — авт.). Пошукай собі інших”* (союзників). В очах Мстислава договір з Польщею був важливішим від союзу з власним зятем.

Відносини Романовичів з Польщею в 20-і роки мали нерівний характер. Після відмови Мстислава в допомозі Данило несподівано кинувся в Західну Волинь і відвоював її у Польщі. Краківський князь спробував силою повернути втрачене, але був розбитий волинською раттю, яка гнала його воїнів аж за Буг. Лешко спробував був відновити союз із Угорщиною, але успіху не досяг.

У середньовіччі, так само, як і в пізніші часи, дипломатія здійснювалася переважно воєнними методами. Після того, як 1221 р. Мстислав Удатний розбив угрів, а союзна Романовичам Литва почала тіснити Польщу, *“підписав мир Лешко з Данилом і Васильком”*, тоді ще волинськими князями. Ця мирна угода, як і більшість інших, укладених Романовичами з Польщею, виявилась недовговічною.

Иже ходиша на хрѣстоу црѣ перскаго . в снѣжвремѣни
 быша ѿбѣри . иже вѣвѣша на црѣ пракинѣ . и мало
 ѿгониша . снѣжвѣвѣша на словѣны . и примоути

Рис. 35. Візантійський імператор на троні.
 Мініатюра з Радзивілівського літопису

ВѢС. У. Ч. ИИ ДОЛОДНМЕРѢ НА ПѢДНІА ПОБѢДНІА
ПѢДНІА. ИИ ЗА ЗЕМЛЮХЪ. ИИ ПРИНДНІА СІА СІА. ИИ ТВОРА

Рис. 38. Похід на ятвягів. Там же

§6. Зовнішня політика Романовичів часів об'єднання Волині з Галичиною

У міру підсилення Данила і Василька й оволодіння ними дедалі більшою територією Волинської землі в 20-х роках XIII ст. Лешко Білий став віддавати їм перевагу над іншими князями, насамперед — своїм давнім спільником Олександром белзьким. Приблизно 1224 р. під'юджений Олександром Мстислав Удатний пішов війною на... власного зятя! Але на той час Данило був у союзних стосунках з Лешком, про що свідчить такий фрагмент Галицько-Волинського літопису: *“Данило поїхав до Польщі і привів князя Лешка і пішов проти нього”* (Мстислава). Мстислав не витримав сильного удару об'єднаного волинсько-польського війська, а *“Данило князь воював з поляками землю Галицьку”*.

Але вже 1227 р., коли збирання Романовичами волинської “напівотчини” наближалось до завершення, краківський князь почав остерігатися їх надмірного (на його погляд) посилення і вирішив допомогти королю Андрієві захопити Галич, який захищали Мстислав Удатний і Данило Романович, котрі помирилися перед тим. Судячи з наступного повідомлення галицького літописця, Данило й далі вважав Лешка своїм союзником: *“Лешко в той час ішов йому (королю — авт.) на допомогу. Хоча Данило заважав йому помагати королю, Лешко ще сильніше прагнув йому допомогти. Данило й Василько послали своїх людей до Буга й не дали йому (польському князеві — авт.) пройти”*. Війна завершилась поразкою угорського війська.

Серед численних русько-польських угод, підписаних після виснажливих для обох сторін воєнних дій, можна виділити таку, що має всі ознаки договірної акти: *“Присягнулись одне одному руські й поляки: якщо після цього станеться між ними усобиця, то не брати полякам руських рабів, а руським — польських”*. В.Т. Пашуто висловив з цього приводу слушне припущення, що галицький книжник вписав у літопис лише одну зі статей докладного договору 1230 р. Союзна угода з Краковом зберігалась, отже, й після смерті Лешка Білого

(1227 р.). Під час боротьби з тамтешнім боярством за повернення Галицької землі 1235 р. *“пішов Василько до Галича, взявши поляків”*. У той же час Данило Романович був також у союзницьких відносинах з іншим польським князем, Святополком II поморським, якому наш літописець приписав убивство Лешка. 1228 р. Данило видав за нього свою сестру Саломею.

Починаючи з 20-х років, особливо близькими були договірні стосунки між Галицько-Волинською Руссю і Мазовією. Князі останньої зазвичай намагалися спертися на Романовичів у суперництві з государями інших польських земель, насамперед Малопольщі. Добрі відносини між Руссю й Мазовією беруть початок із часів мазовецького князя Конрада I й багато в чому ґрунтувалися на династичних зв'язках. Сам Конрад одружився з Агафією, донькою Святослава Ігоревича, котрий певний час (1206-1208, 1210-1211 рр.) княжив у Володимирі Волинському. Сини Конрада I взяли в дружини дівчат із родини Романовичів. Здогадно Земовит Конрадович одружився з донькою Данила Переяславою.

Галицько-Волинський літопис ставить початки русько-мазовецького союзу в прямий зв'язок із боротьбою за краківський престол, що розгорнулася після кончини Лешка Білого: *“Після смерті брата свого (Лешка — авт.) Конрад прийняв Данила й Василька у велику любов * і просив їх, щоб ішли йому на поміч. І пішли вони йому на допомогу на Володислава...”* (майбутнього краківського князя). Будучи братом покійного Лешка, Конрад I вважав свої права на краківський престол вищими від прав і Генріха Бородатого, і Володислава Ласкононого. Тому мазовецький князь після того, як 1229 р. Володислав сів на престол у Кракові, вирішив укласти воєнний союз із Романовичами, що княжили тоді на Волині. У перебігу спільних дій мазовецько-волинських військ було здобуто місто Каліш, сплюндровані околиці Вроцлава, а Конрадові I дісталась частина Сандомирщини. Він не зміг оволодіти Краковом, де незабаром по тому вокняжився син Лешка Болеслав Соромливий. Напевне, той підхід закінчився 1230 р., і після цього було підписано велику русько-польську угоду, про яку йшлося вище.

Однак скоро Конрад I змінив політичну орієнтацію й почав підтримувати ворога Романовичів, чернігівського князя Михайла Всеволодича, котрий зазіхав на Галицьку землю. Восени 1236 р. Михайло і його васал, новгород-сіверський князь Ізяслав Володимирович, навели на Данила *“поляків і русь і безліч половців”*, як пише галицький

* Формула укладення союзної угоди.

літописець. Однак ворожа Романовичам коаліція розладналась, і Конрадові довелося рятуватися втечею.

Стосунки між Конрадом I і Романовичами ненадовго погіршилися після того, як 1237 р. він самочинно віддав добжинським лицарям волинське місто Дорогичин. Втім, у березні 1238 р. Данило вибив добжинців з того міста. По якимсь часі добрі відносини між волинськими і мазовецьким князями відновилися, про що свідчить наведена нижче розповідь Галицько-Волинського літопису.

З огляду на наближення орд Батия взимку 1240/41 р. Данило подався до Угорщини, звідкіля перебрався до польського міста Сандомир, в якому й дізнався про підкорення татарами Південної Русі. *“Данило ж мовив так: “Недобре нам залишатися тут, поблизу від воюючих проти нас іноплеменників. Він пішов до землі Мазовецької, до Болеслава, сина Конрада. І дав йому князь Болеслав місто Вишгород”.* Так приймають лише союзника, котрий до того ж утратив власне князівство і, отже, підупав як політик. А коли Конрад I 1247 р. помер, Данило взяв участь у погагодженні суперечок між його синами. Після того, як скоро по тому помер старший серед них Болеслав, він перед смертю передав престол брату Земовиту, *“послухавши князя Данила”.* Все це стало відомо з Галицько-Волинського літопису.

Так хоч би якими приязними й активними були стосунки Галицько-Волинської Русі з Мазовією, в 20-х - 50-х роках перше місце серед її дипломатичних партнерів міцно посідала Угорщина, яка аж до 1245 р. не полишала спроб загарбати Галицьку землю. Короля підтримувала ворожа “отчичеві” Данилу боярська партія в самому Галичі. Бояри крутили на всі боки слабохарактерним Мстиславом Удатним і схилили його до династичного союзу з Угорщиною, щоб тільки не допустити повернення Данила на галицький стіл і неминучої централізації Галицько-Волинської Русі, яка призвела б до обмеження прав, а то й придушення боярської опозиції.

У розповіді про події 1225 р. галицький книжник відзначив: *“Мстислав за порадою лукавих бояр галицьких віддав свою меншу доньку за королевича Андрія і дав йому Перемишль”.* Літописцю залишився невідомим укладений ще 1221 р. договір між королем і Мстиславом, за яким донька галицького князя заручувалась із королевичем, а після смерті Удатного Галич діставався його угорському зятеві. Під тиском бояр, що керували ним, Мстислав незабаром по тому зробив ще один нерозумний і зрадливий з огляду на руські інтереси крок.

1227 р., згідно з Галицько-Волинським літописом, верхівка ворожого Данилові й проугорськи настроєного боярства цинічно заявила

Мстиславу: *“Княже! Віддай свою заручену доньку за королевича і дай йому Галич — ти сам не можеш у ньому княжити, бояри тебе не хочуть”*. Далі бояри приступно пояснили князю, якого скидали, логіку свого рішення: *“Якщо віддаси королевичу, то коли захочеш, зможеш забрати у нього. Даси ж Данилові, ніколи не буде вже твоїм Галич”*. Старіючий і притиснутий до землі боярством Мстислав уклав ганебну й не вигідну для себе угоду з Угорщиною: *“Віддав Галич королевичу Андрію, а собі взяв Пониззя. Звідти він пішов до Торчеська”*. З літописів відомо, що Мстислав мав уділ — *“часть”* — у південній Руській землі, на самому півдні Кнівщини.

Через це в кінці 20-х — у більшій частині 30-х років у Галичі сидів із сильною залогою угорський королевич. Але Данило поступово оволодів ініціативою в суперництві за галицьке княжіння з Угорщиною й чернігівськими князями Михайлом Всеволодичем і його сином Ростиславом, прагнучи відновити Галицько-Волинське князівство. Воєнні дії з Угорщиною в ті часи велись неодноразово, так само, як і дипломатичні переговори.

1232 р. угорський король Андрій II обложив столий град Волині Володимир. Воевода Романовичів Мирослав *“підписав мир з королем без згоди князя Данила і брата його Василька. За угодою Мирослав віддав Белз і Червен Олександру (белзькому — авт.), а король знову посадив сина свого Андрія в Галичі за згодою з підступними галицькими боярами”*. У цьому фрагменті Галицько-Волинського літопису відчувається існування письмового тексту русько-угорського договору. Однак Романовичі не затвердили підписаної під військовим тиском Угорщини угоди, закинувши Мирославу: *“Навіщо ти уклав договір, маючи велике військо?”*

Вирішальні зміни в русько-угорських стосунках від війни до миру настали лише 1245 р., коли Данило спочатку розгромив угорське військо, приведене його суперником Ростиславом Михайловичем, а відтак щасливо повернувся з Орди, діставши від Батия ярлик на Галицько-Волинське князівство. 1246 р. *“прислав король угорський посла, кажучи: “Візьми мою дочку за сина твого Лева”*. Галицький літописець просто пояснив несподівану приязнь Бели IV: *“Він боявся Данила тому, що той був у татар, переміг побідою Ростислава і його угрів”*. Це визнав і сам король у листі до папи Інокентія IV. До всього, Бела IV розпочав саме тоді війну з Австрією й сподівався спертися на Романовичів.

Однак Данило Романович не поспішав приймати пропозицію Бели IV: *“Данило з братом подумали і словам його не повірили”*. Тоді Бела скористався з перебування в Угорщині галицького митропо-

лита Кирила і всіляко переконував його сприяти в укладенні миру з Данилом. Митрополит зажадав від короля присягнути на хресті, що той не змінить свого слова. Одержавши присягу, Кирило умовив Данила погодитися на шлюб сина з королівською донькою, після чого галицько-волинський князь *“уклав мирну угоду з ним”* (Белою IV).

§7. Європейська політика Данила Романовича 40-х — початку 60-х років

Подаальші русько-угорські відносини розвивалися значною мірою під знаком втручання обох держав до австрійських справ. У кінці 1248 - на початку 1249 рр. *“прислав король угорський до Данила, прохаючи у нього допомоги, тому що в той час він вів війну з німцями”* (Австрією). Данило погодився укласти з Белою IV військово-політичний союз, метою якого було оволодіння Австрією. Її герцог Фрідріх II Бабенсберг загинув у війні з Угорщиною влітку 1246 р. Оскільки в герцога не залишилось нащадків чоловічої статі, то Австрія мала відійти як виморочний лен до сюзерена Бабенсберга — германського імператора Фрідріха II Гогенштауфена. Цього не хотіла більша частина австрійських баронів, які виступили проти віддання Австрії імператорові. Їх підтримав угорський король. Однак на зустрічі Данила й Бели IV з послами імператора в Пресбургу конфлікт було тимчасово полагоджено.

Тим не менше Данило Романович не облишив планів суперництва за австрійський трон. 1252 р. *“король угорський став шукати допомоги, бажаючи захопити Німецьку землю. Він послав сказати Данилові: “Пошли мені сина свого Романа, і я віддам за нього сестру герцога й передам йому Німецьку землю”* (Галицько-Волинський літопис). Як впливає з наступних подій, була підписана відповідна

угода між Данилом і Белою IV. Йшлося про небогу покійного Фрідріха II Бабенсберга Гертруду. Права Гертруди на австрійський престол були начебто менш вагомими, ніж старшої сестри Бабенсберга Маргарити, котра до всього була ще й удовою недавно померлого Фрідріха Гогенштауфена. Але за імперським правом жінка з правлячого дому, вийшовши заміж, вибувала з ряду претендентів на престол. Тому права Гертруди були безсумнівними, чого не можна сказати про Маргариту. Однак сталося інакше. Політика і сила взяли гору над імперськими законами. В кінці 1251 р. Маргарита одружилась із чеським королевичем Оттокар-Пшемислом, котрий став вважати себе першим претендентом на австрійську корону.

Не доводиться сумніватися в тому, що, пропонуючи Данилові зробити його сина австрійським герцогом, Бела IV твердо розраховував цим хитрим ходом у наступному взяти Австрію собі. При цьому неясними залишаються мотиви галицько-волинського князя. Він не міг не розуміти того, що втримати Австрію, яка не мала кордонів з його країною, буде дуже і дуже важко, якщо взагалі можливо.

Данило Романович був тонким і обачливим політиком, як випливає з аналізу його багаторічної дипломатичної діяльності, — і все ж таки він дозволив угорському королеві втягнути себе в хисткі австрійські справи. Можливо, він почувався тоді настільки сильним, що розраховував дійово підтримувати Романа у Відні. Хто знає, чи не мріяв князь про об'єднану Русько-Австрійську державу?! І все ж слід визнати його рішення розпочати австрійську кампанію стратегічним прорахунком. Важко погодитися з польським істориком Б.Влодарським у тому, що цей крок галицько-волинського государя начебто високо підніс становище Романовичів серед руських князів, — адже спроба заволодіти Австрією обернулася прикрою невдачею.

Одружившись із Гертрудою в першій половині 1252 р., Роман скоро після того був обложений більш численним військом Оттокара-Пшемисла в розташованому недалеко від Відня замку Гімберг. Данило з Романом сподівалися на обіцяну королем допомогу, та Бела IV "дав обіцянку велику Роману, але не виконав її. Залишив його у місті Неперці (Гімбергу — авт.) і пішов геть, дав обіцянку, але не допоміг йому. Він обманював Романа, бажаючи мати міста його" (Галицько-Волинський літопис). Переконавшись у тому, що справа Романа програна, Бела IV став претендувати на ті австрійські землі, що залишилися під владою Гертруди, дружини галицького княжича.

Галицько-Волинський літопис свідчить, що Оттокар-Пшемисл неодноразово намагався заволодіти Гімбергом, але Роман з успіхом відбивав спроби штурму. Тоді чеський королевич вдався до хитрощів,

запропонувавши супернику: *“Залиш короля угорського... Німецька земля буде розділена між нами. Король угорський багато обіцяє, але не виконує. А я кажу правду і поставлю свідком отця мого папу й дванадцять єпископів і віддам собі половину Німецької землі”*. Немає сумнівів у тому, що літопис переказав зміст договірної акти, який запропонував чеський королевич. Про це свідчить, зокрема, конкретність його змісту і згадка про свідків, без участі яких у середньовіччі не підписувались міжнародні угоди. Однак Роман відмовився від спокусливого і явно нещирого запрошення Оттокара-Пшемисла, заявивши йому, що дав слово угорському королю й що *“гріх не виконати обіту”*.

Благородний і прямодушний Роман Данилович не обмежився відмовою, а *“передав королю всі слова, якими спокушував його герцог (чеський королевич — авт.) і просив у нього допомоги”*. Бела IV, що засвідчує галицький літописець, не оцінив належним чином щирого вчинку Романа. Напроти того, *“він не послав допомоги йому, а вимагав у нього міст в особливе володіння, обіцяючи дати йому інші міста в Угорській землі”* (Галицько-Волинський літопис).

М.С.Грушевський буквально розумів проект запропонованого Белою IV Романові договору так, начебто король хотів, щоб галицький княжич передав йому належні Гертруді замки й міста, а натомість одержав би міста в Угорщині. З нашого погляду, задум Бели IV був зовсім іншим. Йшлося про відмову Романа від тієї частини Австрії, на яку поширювалася ще влада Гертруди, й перетворення його на звичайного намісника однієї з угорських провінцій — подібно до того, як це сталося 1245 р. з Ростиславом Михайловичем, зятем угорського короля, після поразки від Данила Романовича в битві при Ярославі. Не слід забувати, що в давньоруських джерелах термін “міста” звичайно підміняв поняття “землі”, в якій ті міста стояли.

Під кінець 1253 р. Романові довелося поспішно залишити Австрію. Він одержав від батькового союзника — литовського князя Войшелка — Новогрудок і Слонім із землями в Чорній Русі, перетворившись із австрійського герцога на литовського удільного князя. Після цього Бела IV розділив Австрію з Оттокаром-Пшемислом.

Як і в попередньому, XII ст., відносини галицьких і волинських князів із Чехією залишалися спорадичними й ледве проглядаються на сторінках джерел. Це можна зрозуміти, адже Русь у ті часи не мала спільних кордонів з цією країною. Показово, що Оттокар-Пшемисл потрапив у поле зору галицького літописця лише тому, що виявився суперником Романа Даниловича в змаганнях за австрійську корону. Так було і далі.

Лише на останній сторінці Галицько-Волинського літопису зустрічаємо конкретний запис про русько-чеську угоду близько 1290 р.: *“Тоді ж Лев (Данилович — авт.) поїхав до Чеської землі на зустріч з королем (Вацлавом II — авт.), тому що мав із ним велику любов. І уклали вони мир до самої своєї смерті”*. Напевне, зустріч государів сталася в Опаві, чеському місті. Цей союз був спрямований проти Генріха IV вроцлавського й пояснювався втручанням Льва в суперництво за краківський престол. Русько-чеський союз діяв, мабуть, і пізніше: з однієї германської хроніки відомо, що 1299 р. Лев знову зустрівся з Вацлавом II. Але на початку XIV ст. галицький князь відійшов від чеського короля і став союзником короля польського — Володислава Локетка.

Після відновлення 1245 р. Данилом Романовичем Галицько-Волинського великого князівства його стосунки з Польщею були переважно дружніми. Данило виступав арбітром у суперечках польських князів за Краків, проте не забував і про власні інтереси: в кінці 40-х років він приєднав до своїх земель Люблінську землю. Однак договірні відносини руських князів з польськими 40-х - початку 60-х років слабо відбиті в руських і польських джерелах.

Серед нечисленних відомостей про русько-польські угоди цього часу наведемо розповідь Галицько-Волинського літопису про те, що 1262 р. *“був снем князів руських з польським князем Болеславом, і зустрілися вони в Тернаві... І вони уклали договір між собою про землю Руську і Польську і затвердили його хресним цілуванням і так розїхались кожний до себе”*. Цей з'їзд у волинському порубіжному місті, ймовірно, мав на меті об'єднати сили двох держав проти литовського князя Миндовга, котрий воював

проти кожної з них, а також для відбиття набігів ятвягів, що частішали.

§8. Володимирське князівство в союзі з Мазовією

Після смерті Данила Романовича, як мовилося, Галицько-Волинське велике князівство розпалося. Василько залишився на клаптику Волині зі стольним Володимиром, його небожі забрали собі Галицьку та всі інші волинські землі. Від цього часу раніше цілісна, звернена в основному на Захід зовнішня політика Галицько-Волинської Русі дробиться й здрібнюється. Стосунки з Польщею, насамперед із її важливою частиною, Мазовією, зосереджуються переважно в руках Василька Романовича і його сина Володимира.

Утім, від часу до часу Романовичі об'єднувалися й спільно вступали в договірні відносини з Краковом, про що свідчить звістка Волинського літопису, яка датується 1273 р.: *“Помирились (Романовичі — авт.) з поляками і з Болеславом князем. Болеслав же тоді почав війну з князем воротиславським (вrocławським — авт.). Пішли йому на допомогу Лев і Мстислав, а Володимир сам не пішов, а послав свою рать...”* М.С.Грушевський тлумачив це повідомлення як *“дипломатичне відновлення давньої угоди через зміни в політичній ситуації Русі”*. Історик, схоже, мав на увазі суперечки поміж дітьми Данила й Василька як із внутрішньо-, так і з зовнішньополітичних питань.

У подальшому стосунки Русі з Польщею звелися до союзу з Мазовією, володарів якої галицько-волинські князі здавна підтримували в їхньому суперництві з краківськими. Про те, як складалися договірні відносини галицьких і волинських суверенів з малопольськими, джерела майже не пишуть. Хіба що обмежуються загальними вказівками на те, що стосунки були мирними. Коли після смерті володимиро-волинського князя Володимира Васильковича (грудень 1288 р.) його князівство дісталось у спадок Мстиславу Даниловичу, волинський літописець із задоволенням відзначив, що *“він мир тримав з навколишніми країнами: з Польщею, Німцями, Литвою...”*

Мазовецький князь Земовит протягом усього свого княжіння залишався в союзі з Данилом Романовичем, а потім, по смерті останнього й до власної кончини (1269 р.), — з його братом, синами і небожем.

За свідченням Галицько-Волинського літопису, Земовит разом із Данилом здійснив два масштабні походи на ятвягів улітку 1253 і взимку 1254/55 р. На думку Б.Влодарського, участь Земовита в тому поході була зумовлена тісним співробітництвом мазовецького і галицько-волинського князів. Данило Романович підтримував Земовита в суперництві з братом Казимиром, пославши йому на допомогу військо в жовтні 1259 р., про що сповіщає одна з тогочасних польських хронік.

Коли 1269 р. до влади в Мазовії прийшов син Земовита Конрад II, він залишився вірним традиційній політиці мазовецьких князів, спрямованій на союз із Руссю, на той час — Володимиро-Волинським князівством. До цього Конрада II спонукали й дії його молодшого брата Болеслава, котрий претендував на верховну владу в Мазовії. Про міжусобну боротьбу в Мазовецькому князівстві польські джерела знають лише з 1282 р. Та, напевне, вона почалась набагато раніше, відразу після кончини Земовита. Поряд із відстоюванням своїх переважних прав на мазовецький престол Конрад II виношував плани посісти головний польський стіл у Кракові.

Втім, у багаторічній історії союзних стосунків між Мазовією й Володимирським князівством одного разу сталася подія, що ненадовго їх затьмарила. 1279 р. на прохання голодуючих ятвягів Володимир Василькович, котрий 1269 р. змінив на престолі померлого батька, послав їм жито в човнах по Західному Бугу. Коли човни пропливали землями Мазовії, хліб був кимось розграбований. Розгніваний Володимир послав військо на Конрада і здобув перемогу. Проте Конрад не став реваншуватися, а прислав посольство з вибаченням й попросив відновити мир. Володимир охоче пішов на це.

Можливо, причина конфлікту була глибшою. Конрад II о цій порі став дещо віддалятися від володимирського князя, розраховуючи на допомогу Лешка Чорного в прагненні посісти краківський престол. Через це тодішній краківський князь Болеслав Соромливий настроював Володимира Васильковича проти мазовецького князя. І все ж таки постійні зазіхання молодшого брата Болеслава на його владу просто змушували Конрада II постійно звертатися по допомогу до володимирського князя. Навесні 1283 р. стався новий спалах боротьби поміж Конрадом і Болеславом. Волинський літопис відгукнувся про це в дусі того часу: *“Диявол вклав ненависть у двох Земовитовичів, у Конрада і Болеслава, і стали вони ворогувати між собою і воювати один з одним. Конрад був заодно з братом своїм Володимиром, а Болеслав був заодно з Лешком і братом його Владиславом”*. Як видно, плани Конрада II спертися на Лешка Чорного в добуванні краківського трону зазнали краху, і йому залишилось розраховувати

на допомогу лише володимирського князя, котрий мав сильне військо.

Утриматись на мазовецькому престолі Конрад II зміг тільки з допомогою Володимира Васильковича. Про це недвозначно свідчить Волинський літопис. Зазнавши поразки від Болеслава, якого підтримав брат Лешка Чорного Владислав, Конрад II відправив свого посла до Володимира по підмогу. Той відповів: *“Я готовий тобі допомогти”*. І *“почав споряджати військо проти Болеслава”*. Можна припускати, що було укладено або підтверджено військово-політичний союз між Володимирським князівством і Мазовією. Перемігши з волинською поміччю брата, Конрад II знову спробував сісти на краківський трон, але й цього разу успіху не мав. Напевне, позначилось послаблення підтримки з боку Володимира Васильковича, що в той час почав серйозно хворіти.

Подальші відносини Конрада II з володимирським князем відбито в єдиному джерелі — Волинській частині Галицько-Волинського літопису, яку ми називаємо Літописцем Володимира Васильковича. З одного боку, той Літописець є відвертою апологією свого князя, і це необхідно врахувати історикам. З другого, інформацію цього джерела про стосунки Конрада і Володимира слід брати на віру, оскільки вона узгоджується з розстановкою політичних сил у цьому регіоні Східної Європи, а також опосередковано підтверджується деякими іноземними джерелами.

З оповіді Літописця Володимира виходить, що, певно, 1283 р. або дещо пізніше Конрад II визнав себе васалом володимирського князя, про що свідчить докладна розповідь волинського книжника про останні місяці життя свого пана. Влітку 1288 р. Конрад II прислав до смертельно хворого Володимира посла з такими словами: *“Пане*-брате мій! Ти ж мені був замість батька***. *Поки ти тримав мене під своєю рукою і своєю милістю, завдяки тобі, пане, я княжив і міста свої тримав і від братів відділився і грізний був”*. Ці слова літописця дозволяють нам однозначно тлумачити відносини між Володимиром і Конрадом II як сюзеренно-васальні, з чим не можуть погодитися деякі польські історики, не маючи, втім, жодних контраргументів.

Ще більше переконують нас у такій думці подальші дії мазовецького князя. Він звернувся до помираючого Володимира з проханням передати йому під протекторат його наступника на володимиро-волинському престолі Мстислава Даниловича: *“Щоб мене, пане мій, за твоєю милістю прийняв брат твій під свою руку й стояв би за мене в моїй*

* У давньоруських джерелах таке звернення означало визнання людини, до якої зверталися, своїм сюзереном.

** Формула, що також підтверджує існування відносин васалітету-сюзеренітету поміж Конрадом II і Володимиром Васильковичем.

образі так само, як ти, мій пане, стояв за мною за мою образу". Йшлося про офіційне передання Володимиром Мстиславу сюзеренних прав на мазовецького князя. Володимир виконав його прохання, після чого Мстислав урочисто "прийняв його (Конрада II — авт.) з честю і з любов'ю під свою руку" (Літописець Володимира Васильковича). Польські джерела про це не згадують, можливо, тому, що це принижувало польського (мазовецького) князя в їхніх очах.

Щойно процитоване джерело свідчить, що того самого року, коли Мстислав Данилович вокняжився у Володимирі Волинському, Конрад II звернувся до нього по допомогу, щоб захопити Сандомирське князівство, яке він безуспішно намагався добути протягом кількох останніх років. Мстислав послав на Сандомир свою рать під проводом воеводи Чудина. *"І так був посаджений Мстиславом у Сандомирі князь Конрад"*, — підсумовує події волинський автор.

§9. Стосунки галицьких і волинських князів з Литвою і ятвягами

У XIII ст. договірні відносини галицьких і волинських князів з Литвою і Ятвязькою землею відзначались певними особливостями. Обидві вони перебували на стадії розкладу родоплемінного ладу, були язичницькими, незважаючи на хрещення Миндовга, що залишилося суто політичною справою самого литовського князя й не справило впливу ні на литовський народ, ні навіть на його панівну еліту. Ні Литва, ні ятвяги не дотримувалися загальновживаних норм середньовічної дипломатії, досить приблизних у ті часи, особливо в Східній Європі. Через це угоди Русі з Литвою і, особливо, з ятвягами були недовговічними й трималися лише на військовій перевазі Данила Романовича та інших князів над ними.

У науковій літературі неодноразово відзначалося, що загибель Романа Мстиславича 1205 р. широко відкрила ворота литовським нападам

на Волинь. Галицький літописець не перелічує вторгнень литовців на Волинь, тільки в описі подій 1209-1210 рр. коротко згадує, що тоді *“бідувала Володимирська земля від розграбування литовського і ятвязького”*. Утім, одну спільну акцію литовських володарів і ятвязьких князів літопис відбив досить конкретно: *“Литва і ятвяги плюндрували землю, вони розорили Турійськ і околиці Комова майже до Червена і бились у брами Червена...”*

Литва і ятвяги поважали лише силу, тому й не дивно, що в міру зміцнення влади Романовичів у Волинській землі відносини з ними стали набувати договірною характеру. 1219 р. *“прислали князі литовські до великої княгині Романової й до Данила з Васильком, пропонуючи мир”*. Є підстави думати, що мирні пропозиції надійшли внаслідок поразки, завданої Литві Волинським князівством. Незабаром по тому галицький книжник відзначив: *“Поляки не припиняли шкодити, й Данило навів на них литву, та повоювала поляків і багатьох серед них перебила”*. Отже, мирна угода з литовськими князями мала характер військового договору, спрямованого проти Польщі.

Галицько-Волинський літопис — єдине по суті джерело з цієї теми — протягом більшої частини 20-х років не згадує про русько-литовські відносини. З короткого ж повідомлення, яке датується 1227 р., відомо, що угода 1219 р. діяла й далі: *“В той час воювала Литва проти Польщі, були вони мирні (щодо Русі — авт.) і прийшли до Берестя”*. Однак служилий князь Романовичів Володимир Пінський, якому вони доручили *“стерегти землю від ятвягів”*, разом із берестянами напав на литовців і чимало перебив їх. Напевне, це й призвело до порушення угоди 1219 р. У 30-і — 40-і роки одні литовські князі залишаються союзниками Данила, інші воюють його землю. Втім, деякі вчені (В.Т.Пашуто, наприклад) вважають, що договір 1219 р. існував до кінця 40-х років й був вигідний Романовичам, оскільки вони спирались на литовські сили проти краківських князів. Джерела не підтверджують цієї думки.

Більш цивілізованими зробилися русько-литовські відносини в часи князювання Миндовга, що почалося в 30-і роки. Миндовгу пощастило централізувати певною мірою країну. Здається, вже з перших літ свого правління він стає союзником Романовичів — щоб спертися на їхню підтримку в боротьбі за верховну владу в Литві з численними племінними князівками. Адже в угоді княгині Анни з Литвою 1219 р. їх названо більш як 20, і серед них згадується Миндовг. Принаймні, під час війни з Мазовією навесні 1238 р. *“Данило привів на Конрада Миндовга з литовцями...”*

Данило Романович також був зацікавлений у союзі з Миндовгом, оскільки у виснажливій боротьбі з Угорщиною та її маріонеткою,

чернігівським князем Ростиславом Михайловичем, упродовж 30-х - першої половини 40-х років за повернення Галицької землі сподівався спертися на його військо. Напередодні битви під Ярославом 1245 р. з Ростиславом, уграми і поляками, що вирішила долю Галицько-Волинської Русі, *"Данило й Василько послали в Литву, прохаючи допомоги. І була послана їм від Миндовга поміч"*. Той же Галицько-Волинський літопис сповіщає, що перед 1252 р. Данило одружився з небогою Миндовга, мабуть, для зміцнення русько-литовського союзу.

Однак і в часи Миндовга мирні договірні стосунки між Литвою і Галицько-Волинською Руссю подеколи переривалися військовими протистояннями. 1252 р. Миндовг програв велику війну Данилові, втративши по суті Чорну Русь і третину контрольованої ним раніше землі ятвягів. Тому він змушений був просити миру в галицько-волинського князя: *"Прислав Миндовг до Данила, просячи миру й бажаючи шлюбу"*. Справа тяглася довго, мабуть, Данило не довіряв невірному литовському князеві. Нарешті 1254 р. син Миндовга Войшелк від імені батька *"створив мир з Данилом і віддав дочку Миндовгову за Шварна"*, сина Данила (Галицько-Волинський літопис).

Можна думати, що угода з Литвою 1254 р. поряд із завершенням того року Данилом завоювання Ятвязької землі була вигідна нашому князеві зі стратегічного погляду. Рубіж Галицько-Волинського князівства вдалося просунути далеко на північ. Турово-Пінська земля виявилася затиснутою між володіннями Романовичів, а її князі потрапили в залежність від останніх. Сини Данила, що держали волості в литовських землях (крім Шварна, ще й Роман), здійснювали його політичну волю і вплив на литовських князів.

По смерті Данила Романовича раніше єдина й цілеспрямована політика Галицько-Волинської Русі щодо Литви розладналась. Не було згоди навіть між рідними братами, що яскраво виявилось 1267 р., коли розлючений тим, що Войшелк віддав литовський престол не йому, а його молодшому братові Шварну, Лев віроломно й по-звірячому забив ченця, яким у той час був Войшелк. Загинула багатообіцяюча можливість створення об'єднаної під владою Романовичів Русько-Литовської держави, про що докладніше йшлося в попередньому розділі.

По тому Шварно недовго княжив у Литві. Після нього великим князем став уже литовець Тройден. Віддавна роз'єднані Романовичі, що суперничали один із одним, були в різних стосунках з новим великим князем Литви. Це яскраво відбиває волинський книжник у розповіді початку 70-х років: *"Тройден ще княжив у Литовській землі і був з Левом у великій любові, вони посилали один одному багато да-*

рунків; а з Володимиром не був у любові через те, що батько Володимира, князь Василько, убив у війнах трьох братів Тройденових”.

Однак Тройден легковажно поставився до угоди зі Львом Даниловичем, що була дуже важливою для його країни зі стратегічного погляду. Незабаром після наведених слів літописець відзначає: “Потім Тройден, забувши згоду з Левом, послав городян й звелів їм захопити Дорогичин”. Литовський князь розпочав затяжну порубіжну війну зі Львом і Володимиром. У відповідь Лев 1275 р. напустив на Тройдена татар, з якими постійно підтримував союзні стосунки. То була орда Менгу-Тимура. А взимку 1277/1278 р. вже Ногай покликав Романовичів у похід на Литву. Останнього разу Тройдена згадує Волинський літопис у розповіді про події 1278 р. Мабуть, після того він помер або був забитий — джерел з історії власне Литви для цього часу фактично немає. Верховну владу в Литві після кончини Тройдена захопили брати Будикид і Будивид. Волинському літописцеві мало що було відомо про них. Весною 1289 р. датується його випадкове повідомлення: “Тоді ж литовський князь Будикид і брат його Будивид віддали князеві Мстиславу (Даниловичу — авт.) місто своє Волковийськ, щоб він з ними зберігав мир”. Уривчасті відомості західних джерел дають підстави припускати, що Будивид княжив у Литві, а Будикид — у Ятвязькій землі.

Відносини Галицько-Волинської Русі з Ятвязькою землею в XIII ст., як і в попередні віки, розвивалися за нехитрою схемою. Зазвичай війну починали ятвязькі князьки: грабували й палили міста і села на північно-західному порубіжжі Волині. Далі наставала розплата. Данило і Василько Романовичі, а в 70-х - 80-х роках їхні сини, вдирались із сильним військом у Ятвязьку землю, громили загани її воїнів, що не вміли битися в полі й бойовому порядку, а далі з багатою здобиччю і полоненими поверталися додому. Налякані ятвязькі князьки надсилали послів із запевненнями покори й принижено просили миру. Через рік або два все повторювалося.

Стосунки поміж Руссю і землею ятвягів беруть початок у глибокій давнині. З “Повісті временних літ” відомо, що на початку 80-х років X ст. київський князь Володимир Святославич провів масштабну й переможну війну проти них. Але про будь-які договірні зв’язки цього князя з ятвязькими старійшинами в літописі не сказано.

Аж до початку XIII ст. згадки про ятвягів у давньоруських джерелах є надзвичайно рідкісними, що не може не викликати подиву: адже вони були північно-західними сусідами Русі, й сусідами неспокійними. Під 1038 р. “Повість...” коротко сповіщає: “Ярослав ходив на ятвягів” — а під 1112 р. вона ж фіксує перемогу Ярослава, сина київського князя Святополка, над ними.

Навіть винятково докладний Київський літопис XII ст. лише одного разу, в самому кінці, говорить про ятвягів. Події в цьому повідомленні 1197 р. розвивалися за наведеною вище схемою — похід волинського князя був відповіддю на набіг ятвягів: *“Тієї зими ходив Роман Мстиславич на ятвягів мститися — бо воювали вони землю його. І так Роман увійшов у землю їхню. Вони ж не могли стати проти нього й втекли в свої фортеці, а Роман попалив волость їх і помстився, далі повернувся додому”*. Можливо, саме тоді було укладено першу волинсько-ятвязьку угоду.

Ятвязька загроза постійно нависала над Волинню. Коли по смерті Лешка Білого (1227 р.) Данило і Василько на прохання Конрада I мазовецького пішли йому на допомогу проти краківського князя Володислава, вони *“залишили в Бересті Володимира пінського і угровчан, і берестян, щоб стерегли землю від ятвягів”*. Якщо вірити галицькому літописцеві, повідомлення якого ми щойно процитували, то похід Данила на добжинських лицарів у березні 1238 р. був спершу спрямований проти ятвягів.

Романовичі вели часті війни з ятвягами і в 40-і роки. Важливо відзначити, що після вдалого походу галицько-волинської раті спільно з польським військом у Ятвязьку землю на початку 1246 р. переможений супротивник уперше, якщо судити з літопису, запропонував переможцєві мирну угоду: *“Зібралась уся земля Ятвязька, і прислали до Данила Небєста сказати: “Залиш нам поляків, а сам іди з миром з нашої землі”*. Данило не побажав порушувати союз із Польщею й продовжив війну.

1253 р. Данило Романович із сином Львом увійшов до Ятвязької землі, розбив її загони й убив їхнього вождя Стекинґа. У відповідь *“Комат (один із старійшин — авт.) приїхав від ятвягів, котрі обіцяли йому в роботі бути”*. Тобто ятвяги визнавали покору, васалітет, давали обіцянку сплачувати данину й виконувати різні повинності. Взимку 1254/1255 р. Ятвязька земля була знову завойована й розграбована полками Данила, що взяли безліч полонених і велику здобич. Тоді *“ятвяги послали своїх послів і своїх дітей”, і данину дали, і обіцяли в роботі бути йому і міста будувати в землі своїй*. Іншими словами, ятвяги погодилися на розміщення залог Романовичів у своїх містах. Але для цього знадобилося поставити їх на межу загибелі.

Жорстка політика залякування й терору поступово давала результати. Взимку 1273/1274 р. галицькі й волинські князі виступили в похід проти ятвягів, що напали були на їхні землі. Літописець із задоволенням зауважує, що ятвяги *“не посміли битися з ними... І по тому приїхали*

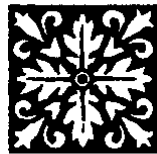
* Послів і дітей віддали в заручники, що було типовим при укладенні угоди з народами, які жили в умовах родоплемінного ладу.

князі ятвязькі до Лева і Володимира, прохаючи собі миру. Вони ж (Романовичі — авт.) ледве погодились на мир і раді були ятвяги тому мирові”.

Особливої уваги заслуговує, з нашого погляду, розглянута вище оповідь Волинського літопису про надсилання Володимиром Васильковичем транспорту хліба голодуючим ятвягам 1279 р. Літописний контекст дає можливість побачити в тій оповіді ознаки торговельної угоди: “Прислали ятвяги своїх послів до Володимира, так кажучи:

“Пошли, пане, до нас свій хліб продавати, а ми охоче купимо.

Дамо, що хочеш: чи воску, чи білок, чи бобрів,
чи чорних куніць, чи срібла — ми
з радістю дамо!”

§10. Коронація Данила в контексті зовнішньої політики Галицько-Волинської Русі

Завершуючи огляд зовнішньополітичної діяльності галицьких і волинських князів у XII-XIII ст., не можна, як нам здається, обійти увагою подію, що мала широкий розголос у тогочасному середньовічному світі й викликала до життя велику наукову літературу в XIX-XX ст. Йдеться про прийняття Данилом Галицьким у жовтні-листопаді 1253 р. у волинському місті Дорогичин королівської корони від легата папи Інокентія IV. Не зупиняючись на тривалій історії переговорів галицького князя з папським престолом, що почалися 1245 р., відзначимо, що в тлумаченні Галицько-Волинського літопису коронація відбулася внаслідок угоди, підписаної з Данилом від імені папи легатом Опізо. Лише про це і йтиметься далі.

Зацікавлена в поширенні католицизму і свого політичного впливу в Східній Європі папська курія виступила ініціатором у нав'язанні галицько-волинському князеві королівського титулу. Це їй нічого не коштувало, а можна було здобути від тієї примарної коронації чималі вигоди. Данило Романович довго вагався в прийнятті рішення, не ба-

жаючи проникнення дуже активних папських місіонерів та ченців до його країни. Але постійна загроза з боку Орди просто змушувала князя проводити переговори з папою в надії на його допомогу проти татар.

Галицький літописець, за всього виразного літературно-апокрифічного викладу подій, пов'язаних із коронацією князя Данила, досить чітко окреслив позиції сторін. У розповідь про прибуття папських послів до Данила книжник включив таке зауваження: *"Він (папа — авт.) ще до того прислав до нього єпископа беренського і кам'янецького, кажучи: "Прийми вінець королівський". Але в той час Данило не прийняв його, мовлячи: "Татарське військо не перестає жити з нами у ворожнечі, як же я можу прийняти від тебе вінець, не маючи від тебе допомоги!"*

Князь Данило твердо дотримувався головної умови своєї коронації: одержання реальної військової допомоги від католицького Заходу проти Орди. Далі галицький літописець оповідає: *"Опізо прийшов і приніс вінець, обіцяючи: "Буде тобі допомога від папи". Він однак не бажав того, й переконали його мати, Болеслав, Земовит (союзні Данилові краківський і мазовецький князі — авт.),... щоб він прийняв вінець, кажучи йому: "А ми будемо тобі в поміч проти поганих".* Тому здається ймовірним, що прийняття королівського титулу Данилом Романовичем було наслідком тривалого дипломатичного торгу і укладення докладного договору між князем і папським престолом, що його від імені папи Інокентія IV підписав у Дорогичині його легат Опізо.

В майбутньому обидві сторони не виконали умов угоди. Декларований папою хрестовий похід християн Польщі, Чехії, Моравії, Сербії та Помор'я не відбувся, бо був заздалегідь приречений на невдачу. Всі ці країни були надто слабкими, щоб битися з Ордою, загрузли у внутрішніх усобицях і ворогуванні з сусідами, нарешті — не хотіли й боялися воювати з могутніми татарами. А Данило не впустив до своєї країни католицьких місіонерів, ченців і священників, не виконавши навіть своїх мінімальних поступок у церковних справах.

Насамкінець доречно наголосити на тому, що договірні відносини галицьких і волинських князів з іноземними государями, особливо в XIII ст., були незмірно більш різноманітними та інтенсивними, ніж у суверенів інших руських князівств і земель. Цьому сприяли як географічне й політичне становище Галицько-Волинської Русі, своєрідного містка поміж східними і західними слов'янами й країнами Заходу, так і цілеспрямована й послідовна політика Романа Мстиславича та його старшого сина Данила, котрий намагався і умів досягати поставленої мети не лише воєнними, а й дипломатичними засобами.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

КУЛЬТУРНІ ЯВИЩА
І ПРОЦЕСИ

Культура Галицько-Волинської Русі XII-XIII ст. є складовою частиною культури давньоруської. При тому вона відчутно відрізняється значними локальними рисами від культур інших земель Русі — південних і північних, — виявляє чималу самобутність і оригінальність. Культурні явища і процеси в Галицькій і Волинській землях стали одним із основоположних складників у перебігу формування культури українського народу.

Слід взяти до уваги ту обставину, що, так само, як і в Давній Русі в цілому, матеріальна і духовна культура Галицько-Волинської Русі не була єдиною і монолітною. Вже при першому погляді видно чималу різницю між культурами Галичини і Волині. В свою чергу, культурне життя кожної землі проходило багато в чому по-різному в різних її областях. Але принципові й магістральні явища і процеси все ж таки об'єднували їх. Тому наука має право говорити про культуру Галицько-Волинської Русі як про відносно єдину, хоча й із багатьма місцевими відмінностями, тобто як про певною мірою цілісний феномен.

Тема і скромний обсяг цього розділу дозволяють нам зосередити увагу не на всіх проявах і досягненнях галицько-волинської культури, а лише — і насамперед — на мистецтві та духовних явищах і процесах.

§1. Містобудування. Архітектура

Почнемо зі спроби кинути погляд на галицькі й волинські міста, ці “квіти середньовіччя”, як образно назвав їх хтось з істориків минулого, оскільки про галицькі й волинські села XI-XIII ст. можна сказати небагато. Втім, як і про села інших тогочасних земель і князівств. Здобутки археології — писемні джерела про села майже не згадують — створюють досить скупий на деталі образ тих поселень. Можна хіба що твердити, що в більшості села Галичини і Волині були невеликими, складалися з окремих дворищ, були оточені угіддями: полями, луками, пасовиськами, лісами тощо.

Структура і зовнішній вигляд галицьких і волинських міст були загальною характеристикою для Південної Русі, однак знову-таки мали місцеві особливості. Здебільшого таке місто складалося з обнесеного валами чи (в рідкісних випадках) кам'яними стінами з баштами і оточеного наповненими водою ровами “дитинця” або “града”, в середині якого стояли княжий палац або будинок намісника чи коменданта, соборний храм та інші церкви, добротні житла бояр, дружинників, заможних городян — так званого міського патриціату. Для будівництва “града” звичайно обирали узвишшя, “гору”, звідки він домінував над “підгороддям”, або “підзамчем”, тобто передмістям, яке давньоруські літописці називали посадом. Утім, траплялося, що місто ставили на низині, а то й у багністій місцевості, яка робила його неприступним для штурму більшу частину року. Таке місце обрали для головних міст Волині — Володимира і Луцька.

Посад також був укріплений, але легким дерев'яним острогом. У ньому в чепурних, зазвичай прикрашених різьбленням будиночках мешкали ремісники й торговці, там же тулилася в злидінних хижках біднота. Головний ринок міста, “торг”, за означенням літописців, теж розміщувався на посаді.

Характерною особливістю Галицької землі було те, що, на відміну від Київської, Чернігівської, Новгородської чи сусідньої Волинської, бояри здебільшого жили не в самому місті, а неподалік від нього.

Так, Галич був оточений укріпленими садибами великих бояр, що становили собою сильні замки із запасами харчів і арсеналом зброї. Відвойовуючи Галич у боярських олігархів 1230 р., *“Данило захопив двір Судислава (лідера боярської опозиції — авт.). Скільки там було вина, овочів, їжі, списів і стріл — страшно було бачити!”* Свідчення галицького книжника здається дуже красномовним. Ці боярські фортеці, мов удавкою, стискали Галич, в якому сидів князь, а їхні власники справляли тиск на свого государя.

Літописи та інші пам'ятки писемності звичайно не містять описів ні князівських палаців, ні боярських хоромів. Із короткої згадки Київського літопису за 1152 р. довідуємось, що палац Володимира Володаревича в Галичі був з'єднаний переходом із хорами церкви святого Спаса — кількома роками пізніше подібний перехід був збудований між княжим палацом і храмом у Боголюбові. Той палац належав володимиро-суздальському князеві Андрієві Юрійовичу.

Більше уваги приділяють літописці оборонній архітектурі Галицько-Волинської Русі: валам, стінам, брамам міст і замків. Галицький літописець докладно описав фортифікації Холма: башту-донжон, стіни, а також осібний замок на підступах до міста. У Кам'янці, свідчить він, Володимир Василькович *“створив стовп (башту — авт.) кам'яний заввишки 17 сажнів, що викликав захоплення у всіх, хто дивився на нього”*, а в Бересті — *“стовп кам'яний заввишки як ка-м'янецький”*. Його наступник у Володимирському князівстві Мстислав Данилович *“у Чорторийську у граді заклав стовп кам'яний”*. Всі ці “стовпи” були, мабуть, такими самими донжонами, як докладно описаний літописцем у Холмі. Вивчення архітектурних і конструктивних особливостей стін і башт Луцького замку (XIV-XV ст.) дозволило вченим висловити припущення, що його зведення почалося ще за Мстислава Даниловича в 90-х роках XIII ст.

Вище йшлося про будівництво Данилом Романовичем і його братом Васильком фортифікованих за останнім словом європейської воєнної науки міст на Волині (поряд із Холмом — Даниліва, Крем'янця, Угровська) і в Галичині (Ярослава, Сяника). Серед оборонних комплексів попереднього періоду, XI-XII ст., можна відзначити дуже укріплений Перемишль. Майстерність місцевих архітекторів і фортифікаторів викликала подив і повагу іноземців. Коли на початку 30-х років XIII ст. угорський король Андрій наблизився до столяного града Волині, то, за словами галицького автора, *“він здивувався і мовив: “Такого міста я не зустрічав навіть у Німецьких (у даному контексті: західноєвропейських — авт.) країнах!”*

Містобудівна діяльність тривала на Волині та Галичині й по смерті Данила Романовича і розпаді Галицько-Волинського великого князівства. Як свідчить Волинський літопис, при дворі Володимира Васильовича в 70-х — 80-х роках трудився *“умілий муж Олекса, котрий за батька його багато міст збудував”*. Літописець образно розповідає про те, як засновували одне з волинських міст. Князь Володимир послав Олексу *“з місцевими жителями в човнах у верхів'я річки Лосна, щоб знайти місце таке, де б можна було поставити град. І тоді знайшов (Олекса — авт.) таке місце... і очистив його і збудував там град і назвав його (князь — авт.) Кам'янцем тому, що земля була кам'янистою”*. Археологічні розкопки з кожним роком додають багато нових подробиць до описів міст і фортець Галицько-Волинської Русі, що містяться в пам'ятках писемності.

І все ж таки головну увагу волинські й галицькі літописці віддають будівництву князями храмів і монастирів. Це легко зрозуміти, адже середньовічна культура, як і все життя, була пронизана релігією: середньовіччя знало лише одну ідеологію — релігію і лише одну ідеологічну установу — Церкву.

Історики і археологи справедливо вважають наявність кам'яних палаців і храмів одним із головних показників високого рівня соціально-економічного розвитку давньоруських міст. Галицькі й волинські міста багаті на кам'яні споруди. На жаль, переважна більшість храмів XI-XIII ст. назавжди втрачена. Від деяких збереглися розкопані археологами рештки. І лише поодинокі церкви ще височіють в окремих містах, та й то зазвичай перебудовані в наступних століттях, нагадуючи про колишню велич і красу тих давніх міст...

Перші кам'яні храми з'являються на території Галицько-Волинської Русі дуже рано: з кінця IX - початку X ст. Однак то був вплив західної, в даному разі чеської архітектури. До цього часу вчені відносять розкопані в Перемишлі рештки білокам'яної церкви-ротонди з круглою алтарною абсидою. Недалеко від неї польські археологи (нині Перемишль перебуває в складі Польщі) виявили фундаменти ще одного кам'яного храму, що, ймовірно, належить до часу князювання в Перемишлі Володаря Ростиславича (1092-1124 рр.) Однак усі ці й абсолютна більшість інших споруд X - першої чверті XII ст. не дійшли до наших днів.

Серед збережених часом монументальних споруд Галицько-Волинської Русі одним із найстаріших є Успенський собор, збудований князем Мстиславом Ізяславичем у 1160 р. Мистецтвознавці вважають цей храм багато в чому схожим на собор Єлецького монастиря в Чернігові. При тому володимирський Успенський собор є оригінальною

архітектурною будовою. Його сучасник — Успенський собор у Галичі (здогадна дата створення — 1157 р.) — дійшов до нас у руїнах. Він є яскравим зразком галицької архітектурної школи й вирізняється як технічними прийомами зведення, так і декоративними деталями: порталами, архітектурно-колончастими поясами тощо, які позначені впливом західної романської архітектури.

Галицько-Волинський літопис доніс до нас докладний і схвильований опис церкви Іоанна Златоуста, яку князь Данило відновив після грандіозної пожежі Холма 1256 р.: *“Збудував він церкву святого Іоанна, гарну й ошатну. Будівля її була влаштована так: чотири склепіння; в кожному куті — арка, що стояла на чотирьох людських головах, вирізьблених якимось майстром. Три вікна були прикрашені римським склом (вітражами — авт.); при вході до вівтаря стояли два стовпи з цілого каменю, а над ними склепіння і купол, прикрашений золотими зірками на лазурі. Підлога ж усередині була відлита з міді і чистого олова, і блищала вона, мов дзеркало... Візерунки, різнобарвні й золоті, зроблені були умільцем Овдієм... Він (Данило — авт.) прикрасив ікони, що привіз із Києва, дорожчинним камінням і золотим бісером... Дзвони він привіз із Києва, а інші були відлиті тут...”*

Наводимо цю розлогу цитату з літопису, щоб дати можливість читачеві самому помилуватися і захопитися красою Холмського Іоаннівського храму, який увібрав у себе досягнення давньоруського і візантійського мистецтва, що органічно з'єднались у ньому. Як писав дослідник культурного життя Галицько-Волинської Русі Я.Д.Ісаєвич,

“достовірність відомостей літопису підтверджується тим, що при розкопках Холмського городища виявлені сотні кілограмів стопу міді й свинцю”.

§2. Прикладне і образотворче мистецтво

З тільки-но процитованих слів Галицько-Волинського літопису видно, що розкішне оздоблення Холмської церкви було справою рук місцевих майстрів — волинських і, мабуть, галицьких. У багатьох музеях України та зарубіжжя зберігається величезна кількість ювелірних виробів волинського і галицького походження: скроневі кільця, ковтки, сережки, браслети, намиста (у фрагментах), хрестики, енкалпіони (хрести-складні), різноманітні речі з дорогоцінних металів і міді, а також з кістки, дерева, шкіри. Їх часто знаходять археологи, розкопуючи міста і сільські поселення. Великої слави зажили витвори галицьких і волинських “ковалів по золоту й сріблу”. У винятково складній техніці виготовлено знайдений у Галичі чудовий золотий ковток із дорогоцінними емалями, згодом, місцевої роботи. Він є рідним братом таких самих ковтків, що їх на Русі виготовляли переважно в Києві, звідки вони розходилися по всій Руській землі й виходили за її межі. У Львівській церкві святого Юра зберігається дзвін, на якому написано, що його відлив Яків Скора, русин із походження.

Твори прикладного мистецтва буквально пронизували побут як князів і бояр, так і простих людей. Різниця полягала в тому, що представники панівних верств користувалися речами вишуканої роботи, виготовленими із золота, срібла, слонової кістки тощо, а звичайні люди — простішими, дешевшими, масовими виробами. Галицько-Волинський літопис зберіг чи не єдиний у давньоруському письменстві й тому особливо цінний опис парадного одягу руського князя.

1249 р. Данило Романович на запрошення угорського короля Бели IV прийшов до нього, щоб узяти участь у змаганнях за австрійський престол, який залишився вакантним по смерті герцога Фрідріха Бабенберга. “Сам (Данило — авт.) їхав поруч із королем... Кінь був під ним подиву гідний, сідло з паленого золота, стріли й шабля прикрашені золотом та іншими оздобами, аж дивно було; каптан із оловіра (ткані золотом парчі — авт.) грецького, обшитий золотим пласким мереживом, і чоботи із зеленого сап'яну, шиті золотом. Німці

(іноземці — авт.) дивилися на нього і дуже захоплювались”.

Князі, бояри та інші знатні й заможні люди дарували церквам і монастирям коштовні хрести, золотий і срібний ритуальний посуд, дорогоцінні оклади ікон, євангелій та інших релігійних книг. Дещо з цього дійшло до наших днів. Володимир Василькович, за свідченням його Літописця, “поставив (у Кам’янці — авт.) церкву Благовіщення святої Богородиці і прикрасив її іконами золотими і скував посуд срібний служебний... У Володимирі він розписав усю церкву святого Димитрія, скував посуд срібний служебний та ікону святої Богородиці обкував сріблом з дорогоцінним камінням і прикрасив її завісами, шитими золотом, і іншими — оксамитовими... Дав у церкву святої Богородиці образ Спаса, обкутий золотом із дорогоцінним камінням...” Цей набір дорогоцінних, певно, мистецьки досконалих предметів церковного вжитку, подарований лише одним володарем одного маленького князівства, надзвичайно вартісний сам по собі, Літописець продовжує й далі.

Сильні світу цього в ті часи мали парадний посуд також із шляхетних металів, про що свідчить емоційна розповідь волинського літописця про останні дні життя Володимира Васильковича. Готуючись до близької смерті, “роздавав він майно жебракам: все золото й срібло, й дорогоцінне каміння, і золоті й срібні пояси свого батька, і все своє, що він нажив після свого батька, все роздав. Великі срібні таці й кубки золоті й срібні він сам перед своїми очима розбив і перетопив на гривни. Великі золоті мониста своєї бабці та своєї матері він всі перетопив і роздав милостиню по всій землі...” Попри очевидну апологетичність і гіперболічність цієї розповіді, є підстави думати, що княжий побут на Русі справді був розкішним, сповненим коштовних і гарних предметів хатнього вжитку.

Та навіть повсякденні побутові речі широких верств людності — від дешевих сережок чи намиста до дерев’яної ложки чи гребінця з нехитрим орнаментом — зворушують душу спокійною красою, довершеністю форми й малюнка, якоюсь незбагненною життєвською мудрістю. У цьому легко переконатись, переглядаючи речі з археологічних розкопок чи дивлячись на них у вітринах музеїв.

Набагато гірше збереглися пам’ятки образотворчого мистецтва: скульптура, монументальний (фресковий) живопис, ікона, книжкова мініатюра тощо. Недовговічність самого матеріалу (дерево, м’який камінь-вапняк та ін.) й унікальність витворів високого мистецтва стали головною причиною того, що до нашого часу збереглися лише поодинокі речі.

Монументальний живопис Давньої Русі, так само як іконний, взагалі стояв на багатовіковій візантійській традиції, яку творчо засвоїв і продовжив. Водночас до неї вносився струмінь місцевого народного

мистецтва. Такими є нечисленні рештки фресок галицьких і волинських храмів і палаців. З джерел відомо, що 1160 р. за наказом волинського князя Мстислава Ізяславича було розписано фресковими картинами щойно завершений Успенський собор у Володимирі. У стольному граді Волині в останній третині XIII ст. стараннями Володимира Васильковича був розписаний увесь інтер'єр собору святого Дмитрія. Він же в м. Любомль звелів розмалювати всі три абсиди й купол зсередини церкви святого Георгія. Під час розкопок та історико-архітектурних досліджень були знайдені фрагменти тиньку із залишками живопису в Галичі й Перемишлі. Як свідчить одне з візантійських джерел, фресками зі сценами полювання в 60-х роках XII ст. були прикрашені парадні покої галицького князя Ярослава Володимировича.

З пам'яток писемності пізнішого часу історики дізнались, що галицькі художники-монументалісти високо цінувалися на Русі й за кордоном. У XIV-XV ст. їх навіть запрошували до Польщі розписувати костели. Більш пізня, ніж київська, галицька школа монументального та іконного живопису розвивалася значною мірою під її впливом. Як уже згадувалося, Данило Романович прикрасив Холмську церкву святого Іоанна іконами, привезеними з Києва. А його сестра подарувала цій церкві ікони, написані в Овручі.

Найдавніші галицькі й волинські ікони не збереглися. Найстарішою серед тих, що дійшли до нашого часу, вважається "Покров" із Київського музею українського мистецтва. Дослідники датують її початком XIII ст. Ймовірно, вона являє собою не дуже вмілу копію з давньої ікони Влахернського храму в Константинополі. Галицька ікона "Покров" є недосконалою з погляду техніки виконання, хоча й приємно вражає оригінальністю колориту. Є підстави гадати, що вона належить до числа масових творів такого типу, якими прикрашалися тоді церкви і міст, і містечок, і сіл. Зате високим професійним рівнем позначена ікона Богоматері кінця XIII - початку XIV ст. з Покровської церкви в Луцьку. А відома на весь світ і шанована в Польщі Ченстоховська ікона Богоматері була написана в Галицькій землі в XIV ст. і вивезена звідти поляками, коли вони загарбали ту землю. У Львівському музеї українського мистецтва зберігається одна з перлин галицького іконопису XIV ст. — зображення Юрія-змієборця на чорному коні з с. Станілі поблизу Дрогобича. Відомі й інші пам'ятки галицького живопису XIV ст., яким притаманні висока майстерність живописців, виразна індивідуальна манера, поєднання візантійської традиції, давньоруської спадщини й струменя місцевого народного мистецтва.

§3. Писемність. Освіта

Як відомо, писемність і освіта поширилися на Русі із запровадженням християнства. Нечисленні попервах церкви та монастирі стали першими їх осередками, вогниками, що освітлювали язичницьку в масі Русь. Поступово збільшувалась кількість храмів і монастирів, зростали їхні бібліотеки, виникали й перші школи при них.

Однак писемність недовго залишалася монополією духівництва. Досить скоро вона поширилася на різні верстви населення. Знахідки археологів: літерні клейма й графіті на череп'яному посуді, свинцевих пломбах, пряслах, руків'ях ножів, арабських монетах-дирхамах, що обслуговували давньоруський ринок, — усе це є красномовними доказами того, що грамотою володіли і ремісники, і торговці, і воїни — рядові дружинники. А в Перемишлі, Звенигороді, Галичі та інших містах Галичини, як і на Волині, знайдено чимало бронзових і кістяних “писал” для письма на вкритих воском дощечках, які застосовувалися під час навчання письма й використовувались у княжих канцеляріях при готуванні текстів грамот і листів.

Повсюдно у містах (і при церквах у сільській місцевості) існували школи, в яких навчали елементарної грамоти. Наявність таких шкіл на Волині засвідчує життя іконописця Петра. У семирічному віці батьки віддали його “*книжкам навчатися*”. Йому пощастило на ретельного й доброзичливого вчителя. Тим не менше хлопець спочатку вчився погано й лише згодом перевершив своїх однолітків. А з напису писця Іова на одному пергаменному рукописі 1288 р. дізнаємося, що в тивуна князя Володимира Васильовича Петра “*був син на ім'я Лаврентій, його ж віддав навчатися святим книгам*”. Дехто з істориків думає, що це “навчання святим книгам” було не звичайним оволодінням грамотою, а більш високим рівнем освіти, коли вивчали елементи філософії, риторики, права.

Про значне поширення освіти, принаймні серед заможних кіл населення Галицько-Волинської Русі, опосередковано свідчать пам'ятки давньоруської писемності XII-XIII ст. У жодному іншому літописі,

окрім Галицько-Волинського, не знайти такої кількості згадок про князівські канцелярії, архіви, грамоти, тестаменти, купчі, про писців, які працювали в тих канцеляріях, тощо. У Волинській частині літопису наведено тексти двох грамот Володимира Васильковича і однієї — Мстислава Даниловича. Дискусійною залишається автентичність більшості відомих у пізніших копіях грамот Льва Даниловича. А літописці — і в Галицькій, і у Волинській частинах нашого літопису — неодноразово зауважують, що тримали в руках справжні тексти князівських послань і міжнародних угод. Від XIV ст. дійшли до нас в оригіналах грамоти останніх галицько-волинських князів Андрія і Льва Юрійовичів, Юрія-Болеслава II, боярського правителя Галицької Русі в 1340-1349 рр. Дмитра Дедька.

Збереглося немало рукописних книжок, що були створені або читалися в Галицько-Волинській Русі. При цьому слід взяти до уваги, що до сьогодні дійшла лише мізерна частка від їх справжньої загальної кількості. Серед них найбільш відомими є Галицьке Євангеліє 1144 р., Христінопольський Апостол XII ст., Бучацьке Євангеліє XIII ст. У Холмі при дворі Льва Даниловича вже після смерті його батька були переписані Євангеліє Григорія пресвітера і Холмське Євангеліє 1283 р.

Яскраву картину великої розвиненості книжкової справи на Волині створює розповідь Волинського літопису про культурну й просвітницьку діяльність князя Володимира Васильковича. Високоосвічений інтелігент, — *“був він книжник і філософ, якого не було у всій землі й по ньому не буде!”* — він дуже багато зробив для поширення освіти, книжного навчання і створення книжок у своєму князівстві, що благотворно позначилося на культурі всієї Галицько-Волинської Русі. Згідно з літописцем цього князя, він щедро жертвував книжки церквам і монастирям міст свого князівства: Володимира, Берестя, Бельська, Кам'янця, Любомля, а також інших земель — Луцької, Перемишльської, Чернігівської. З післямови до Рязанської кормчої книги 1284 р. дізнаємось, що при дворі Володимира Васильковича на його утриманні жило багато книгописців, які забезпечували створення великої кількості творів різноманітної, передусім церковної, тематики.

Волинський літописець серед дарів князя перелічує й коротко описує лише 36 книжок, хоча, без сумніву, їх було набагато більше. Одній лише церкві в Любомлі Володимир Василькович відписав аж 12 томів, назви яких у літописі не зазначені. Мабуть, серед тих книжок, які жертвував цей князь, літописець називає лише найцінніші. З гордістю за свого вченого володаря він зазначає, що чимало книжок той *“сам списав”*, тобто власноручно переписав.

Тематика книжок, подарованих Володимиром Васильковичем храмам і монастирям, була різноманітною. Без сумніву, основну їх масу складали молитовники й інші літургійні книжки (Євангеліє Апракос*, Апостол, Служебник тощо), а також ті, що призначалися для дозвілля: Пролог дванадцяти місяців, "Соборник", "Соборник великий" (імовірно, збірники морально-повчальних текстів). Із усіх замовлених Володимиром книжок до нас дійшло лише кілька.

Підсумовуючи культурно-просвітницьку діяльність Володимира Васильковича, М.С.Грушевський слушно зауважив: "Літописець дав довгий, на кілька сторінок, реєстр побудованого, спорядженого, подарованого ним (сеї реєстр служить дуже важним джерелом до історії нашої культури)".

Любов до знань і освіти виявлялась у представників панівної верхівки та заможних людей також у розкішному прикрашанні книжок. Із красномовних похвал літописця тому ж Володимирі Васильковичу відомо, що "в єпископію Перемишльську дав (князь — авт.) Євангеліє-апракос, обкуте сріблом з перлами, яке він сам колись переписав. А в Чернігів до єпископії він послав Євангеліє-апракос, писане золотом, обкуте сріблом з перлами, посередині є його образ Спаса у фініфті". В любовному докладному описі спорудженої коштами Володимира Васильковича в Любомлі церкви святого Георгія розповідається, що князь "Євангеліє-апракос написав, обкував його золотом і коштовним камінням з перлами і деїсус на ньому кутий золотом, прикраси великі з фініфтю, чудові на вигляд; й інше Євангеліє-апракос, обтягнуте оловіром, і на нього накладене зображення святих мучеників Бориса і Гліба".

Воїстину, культурна діяльність, дійова любов до книжок цього володимирського князя кидає яскраве світло на книжкову справу і писемність Волині, а відтак — усієї тогочасної Русі. З наведених цитат можна зробити висновок, що Володимир Волинський був одним із чільних на Русі осередків культури, де трудилися висококваліфіковані переписувачі книжок та художники, що винахідливо й розкішно їх прикрашали.

* Для святкових читань.

§4. Література. Історіографія

Так само, як у Києві й Чернігові, Новгороді Великому й Смоленську, у читанні людей Галича і Володимира, інших міст Галицько-Волинської Русі велике місце посідали візантійські церковні й світські (історичні й літературні) твори. Вони справили вплив на давньоруську літературу загалом, а їх відомості, літературні й стилістичні особливості, зображувальні засоби були значною мірою покладені в підвалини перших відомих нам літературних та історичних пам'яток східних слов'ян. Серед історичних творів і хронік Візантії, з яких запозичував свої знання про давнє минуле слов'ян Нестор, варто назвати хроніки Іоанна Малали, Іоанна Скілиці, Георгія Амартола і Продовжувача Амартола, а також "Александрію" та "Історію іудейської війни" Йосифа Флавія. Ними користувалися і складачі Галицько-Волинського літопису.

Для XI-XIII ст. важко, а часом і неможливо провести чітку межу поміж історичними і літературними творами Давньої Русі. Це найперше стосується літописів. Виклад історичних подій у них ведеться у високохудожній манері, вони рясніють цитатами з Біблії та з творів учених-попередників, надто греків, у них чимало метафор, гіпербол, порівнянь тощо. Прикладами можуть бути Київський літопис XII ст. і Галицько-Волинський — XIII-го.

Історико-літературні повісті, логічним і високохудожнім продовженням і підсумком яких стане Галицько-Волинський літопис, народжуються в Галичині досить рано, в часи існування ще не з'єднаних між собою і осібних Перемишльського, Тербовальського і Звенигородського князівств. Першою галицькою повістю серед тих, які дійшли до нас, була оповідь про осліплення 1097 р. Давидом Ігоровичем волинським тербовальського князя Василька Ростиславича. Повість вийшла з-під пера якогось Василя, здогадно, дружинника осліпленого князя. Принаймні, з його тексту випливає, що він був світською людиною, а не ченцем чи священником. "Повість про осліплення Василька", що ввійшла до складу Несторової "Повісті временних літ", відзначається високими літературними якостями, умінням передати емоційну

напруженість ситуації й трагізм становища полоненого та скаліченого государя. Цей твір також поєднує в собі риси історичної й літературної оповіді.

Галицькі й волинські літописні звістки збереглися у “Повісті временних літ” початку XII ст. і Київському літописі кінця століття. Однак досі залишається дискусійним питання, чи існувало літописання в Галичині й на Волині кінця XI-XII ст. Про це говоритимемо докладніше, звернувшись до характеристики Галицько-Волинського літопису.

До нашого часу не збереглися пам’ятки світської літератури Галицько-Волинської Русі, за винятком уже розглянутої “Повісті про осліплення Василька”, хоча в їх існуванні важко сумніватися. Можна впевнено говорити про поширеність там дружинного епосу. Той же Галицько-Волинський літопис відкривається уривком тексту дружинної пісні* про подвиги Романа Мстиславича, спрямованої на захист рідного краю від ворогів: *“Він подолав усі язичницькі народи мудрістю свого розуму, діючи за заповідями Божими. Кидався він на поганих (язичників — авт.), мов лев, лютий був, мов рись, винищував їх, мов крокодил, проходив їхньою землею, мов орел, хоробрий був, мов тур, — наслідував він діда свого Мономаха, котрий погубив поганих ізмаїлтян, що їх звуть половцями...”* У цьому джерелі є згадка про те, що ратні подвиги Данила й Василька Романовичів звеличували співці — складачі дружинних пісень і балад, а також розповідь про своєрідного трубадура Митусу, що жив при дворі ворожого Романовичам перемишльського єпископа й оспівував феодальну анархію.

Зважаючи на все це, академік О.С.Орлов дійшов висновку щодо існування вже з XII ст. особливої південно-західної, а вірніше — галицько-волинської манери “історико-поетичного викладу, якому були властиві войовнича краса оповіді й суто світська розкіш мотивів, а також близькість до західнослов’янської стихії”. Ця манера, на думку вченого, відбилась на Київському літописі XII ст. У “галицьких” місцях того літопису вчений побачив аналогію з творчою манерою автора “Слова о полку Ігоревім”. На нашу думку, ця галицько-волинська літературна манера повною мірою дала себе знати в літописі Галицько-Волинському.

О.С.Орлов висловив сміливу для свого часу думку (його книжка “Слово о полку Ігореве” видана 1946 р.), що “Слово...” написано в цій самій галицько-волинській манері, “з її бойовою картинністю, з лю-

* Зазвичай учені вважають її половецькою, хоча прославлення страшного ворога половців більше личило б пісні давньоруській!

бов'ю до метафор, з лицарською лексикою..." Можливо, думав видатний літературознавець, автор "Слова о полку Ігоревім" походив із Галицької землі. Однак при тому О.С.Орлов зовсім не розглядав пам'ятку як "вузько-обласне явище" — цей літературний шедевр є виразником ідей єдності Руської землі й гідно представляє давньоруську літературу.

§5. Галицько-Волинський літопис

Знаменита і широко відома пам'ятка давньоруської писемності XII ст., Галицько-Волинський літопис, уже близько двохсот років перебуває в фокусі уваги істориків і філологів. Пам'ятка є головним і в більшості випадків єдиним джерелом студіювання історії та культури як Галицько-Волинської Русі XIII ст., так і тогочасних давньоруських земель узагалі. Вона містить багато цінного для істориків Угорщини, Польщі, Литви, Австрії. Видатні літературно-художні якості, схвильована емоційність розповіді, громадянська відповідальність авторів, глибокі політичні й філософські роздуми книжників про долі Руської землі, сенс політичної боротьби в суспільстві, заклики до підтримання єдності Руської землі — все це підносить Галицько-Волинський звід над і без того досить високим рівнем давньоруського літописання XIII ст.

Попри тривалу історію студіювання, Галицько-Волинський літопис містить у собі багато неясного й досі малодослідженого. Недостатньо вивчені структура, складові частини пам'ятки, її джерела, жанрові та ідейні характеристики твору, який не має аналогій у сучасному з ним давньоруському письменстві.

Галицько-Волинський літопис був відкритий 1809 р. знаменитим істориком М.М.Карамзіним — він увів до науки рукопис Іпатіївського зводу, заключною частиною якого якраз є наше джерело. Вчений

зробив чимало важливих спостережень над текстом пам'ятки. Він першим помітив, що до Іпатіївського списку Галицько-Волинського літопису пізніше й з великими помилками була принасована хронологічна сітка.

Та загалом протягом першої половини ХІХ ст. вивчення пам'ятки провадилося поверхово і мляво. Лише з середини ХХ почалися спроби виявлення джерел і визначення композиції Галицько-Волинського літопису. М.І.Костомаров вірно визначив межу між Галицькою і Волинською частинами пам'ятки (у викладі подій 1258 р.). Галицько-Волинський звід студіювали М.П.Дашкевич та І.Шараневич, котрі теж віддали основну увагу його композиції і джерелам. Останні досить вичерпно окреслив К.М.Бестужев-Рюмін. Якісно новий етап вивчення пам'ятки пов'язаний із творчістю М.С.Грушевського. Він зробив внесок у дослідження складових частин, літературно-стилістичних особливостей літопису. Вчений склав "Хронологію подій Галицько-Волинського літопису", яка до сьогодні зберегла наукове значення.

У перших десятиріччях ХХ ст. дослідження над пам'яткою провадили О.О.Шахматов, М.С.Возняк, М.Д.Присьолков, а з 40-х років — Л.В.Черепнін, В.Т.Пашуто, А.І.Генсьорський. Їхні студії дозволили суттєво розширити наукові уявлення про коло джерел, структурні характеристики, жанрові та ідейні властивості літопису. Тим не менше нинішній рівень розвитку літописознавства потребує подальшого вивчення Галицько-Волинського зводу.

Узагальнюючи сучасні погляди на композицію, джерела, жанрову природу та ідейну спрямованість нашого літопису, зауважимо насамперед, що джерело складається з двох основних, різних за обсягом і характером частин: Літописця Данила Галицького (1205-1258 рр.) і Волинського літопису (1258-1290 рр.) На нашу думку, наука має всі підстави відмовитися від традиційного погляду на Галицько-Волинський літопис як на звичайний звід порічних записів-статей, об'єднаних згодом і оброблених складачами й редакторами. Це джерело є композиційно струнким історико-літературним і публіцистичним твором, присвяченим історії Галицько-Волинської Русі, інших руських князівств, а також Угорщини, Польщі, Австрії, Литви і землі ятвягів. Необхідно рішуче відкинути думку про наявність у тексті від самого початку хронологічної сітки й розподілу його на статті в протографі джерела. Сумнівним видається також твердження деяких істориків, начебто останній складач і редактор Галицько-Волинського зводу збирався розставити дати на берегах рукопису по завершенні своєї праці.

М.С.Грушевський авторитетно заявив з цього приводу: "Галицький літописець писав без років і не в'язався порядком літ, змагаючи

до того, аби дати можливо прагматичне оповідання, подібно до грецьких (візантійських — авт.) хронографів”. Один зі складачів Галицько-Волинського літопису підтвердив таку думку: “Хронографу (тут: літописцеві — авт.) доводиться описувати всіх і все, що відбувається, іноді забігати вперед, іноді відступати назад”.

Подібній манері письма не пасувало додержання суворої хронологічної послідовності при викладі подій. Якби навіть автори й пізніші редактори Галицько-Волинського зводу і збиралися заднім числом розставити в ньому всі роки, їхні спроби були б приречені на невдачу. В такому разі довелося б зруйнувати композиційно чіткий текст джерела, в якому книжники послідовно і свідомо, задля поставлених перед собою завдань, часто порушували послідовність передання подій. Композиційно міцна, внутрішньо логічна розповідь Літописця Данила Галицького і, меншою мірою, Волинського літопису свідчить, що обидва вони (вірніше, їхні складові частини) відразу писалися без вказівки років, а в самому зводі ніколи не існувало порічних датованих статей. Порядок подій, до всього, не завжди послідовний, визначався за допомогою переходових формул: “в та же лета”, “в то же время”, “зиме же бывши”, “времени минувши” і т.ін.

Як мовилося, роки в Іпатіївському списку Галицько-Волинського літопису були проставлені вже після написання і редагування всього твору — довільно і в абсолютній більшості випадків невірно. Наприклад, на самому початку Літописця Данила Галицького йдеться про загибель його батька Романа Мстиславича влітку 1205 р. Тим часом у Літописці вона хибно датована 1201-м роком. Це сталося, мабуть, тому, що, коли об'єднували Галицько-Волинський літопис із Київським, який завершувався 1200-м роком, хибно поставили першим роком нашого джерела 1201-й, не звернувши уваги на те, що початкові п'ять років XIII ст. в ньому втрачені.

Висловлювалося слушне припущення, що хронологічна сітка створювалася і приєднувалася до Іпатіївського списку не раніше початку, а то й середини XIV ст., коли самі час і послідовність подій дещо забулися, а необхідних писемних джерел той “хронологізатор” під рукою не мав. Через це лише окремі дати, проставлені на берегах Іпатіївського списку Галицько-Волинського літопису, відповідають справжнім.

У підвалини Галицько-Волинського зводу закладено багато різноманітних (вітчизняних та іноземних) джерел. У науці встановився погляд на джерельну основу пам'ятки як на таку, що певною мірою спиралась на окремі повісті. Згідно з переконанням усіх дослідників, ці повісті правили за фактичний матеріал і часом за літературну основу для складачів Галицько-Волинського літопису — і не більше того.

Наші тривалі дослідження структури Галицько-Волинського зводу переконують, що це джерело в більшій своїй частині складається з окремих повістей, об'єднаних пізнішими складачами й відредагованих пізнішими редакторами. Такі повісті не так-то легко розпізнати й виявити, тому що численні спроби перегрупування матеріалу і з'єднання цих творів, виконані середньовічними редакторами, невдалі часом зміни і вставки, викликані силкуваннями внести хронологічну послідовність у всі відомі списки (навіть ті, які уникли внесення невдалої хронологічної сітки, як, для прикладу, найбільш справний Хлебниковський), суттєво і в ряді випадків невпізнанно змінили вигляд цих повістей. Крім того, їх текст постійно перебивається численними вставками — меншими повістями, які також доводиться віднести на рахунок пізнішої редакторської праці.

Перша частина Галицько-Волинського зводу — Літописець Данила Галицького, — згідно з нашими спостереженнями, складається з кількох великих повістей, скомпонованих і об'єднаних загальною ідейною платформою пізнішими складачами і редакторами. Літописець відкривається Початковою Галицькою повістю (назви повістей запропоновано нами). Вона розпочинається зі слів про загибель Романа, що залишив двох зовсім малих синів: чотирирічного Данила і дворічного Василька. У князівстві спалахує повстання галицьких бояр проти малих Романовичів та їхньої матері Анни, котра від імені синів стала правити в країні. Та швидко по тому Анні з дітьми довелося втікати до Польщі. Данила відправляють до Угорщини. Велике князівство Романа Мстиславича розпадається на удільні князівства, в більшості яких порядкували бояри або посаджені ними князі-маріонетки. Бояри запросили на княжіння до Галицької землі синів Ігоря Святославича, князя новгород-сіверського і чернігівського (помер 1201 р.). Початкова повість завершується розповіддю про недовге князювання Данила в Галичі, де його посадив угорський король, і наступне вигнання княжича з міста восени 1211 р.

Далі йде розповідь про політичне життя Галичини й Волині в 1212-1218 рр., яке характеризувалось боярською анархією, загарбанням цих земель Угорщиною і Польщею, формальним правлінням слабосилих князів — угорських попихачів. Після цього починається наступна повість — про збирання Данилом Романовичем волинської отчини, відновлення Волинського князівства. Вона охоплює 1219-1228 рр. О цій порі Данило став проводити самостійну внутрішню й зовнішню політику. А мати, визнавши свою місію завершеною, по досягненні сином повноліття пішла до монастиря. Тим часом 1219 р. князем у Галичині став польський ставленик Мстислав Удатний. Данило

вступив з ним у союз, одружившись із його дочкою. Тесть не виправдав політичних надій зятя, не допоміг йому в поверненні Волині, навпаки, ворогував із ним, під'юджувався ворожими Романовичам боярами. Однак Данило поведився щодо нього коректно й лише по смерті Мстислава (1228 р.) заходився відвойовувати галицьку отчину, чому присвячена наступна повість — про повернення Данилом галицького столу.

Емоційно напружений, політично загострений виклад цієї повісті яскраво зображує наполегливу боротьбу Романовичів проти боярської опозиції, маріонеткових князів та угорського королевича, який сидів із залогом в Галичі. Метою цієї боротьби, як не раз підкреслює книжник, було відновлення Галицько-Волинського князівства. Розповідь літописця про події кінця 30-х років досягає особливого напруження: тоді Данило змагався з посадженим на стіл боярами сильним чернігівським княжичем Ростиславом і угорським військом, що підтримувало боярського ставленика. Вокняжіння Данила в Галичі 1238 р. виявилось не остаточним: через неповні три роки на Галицько-Волинську Русь насунула незліченна орда Батия, що повернула землю в стан удільної роздробленості. Лише 1245 р. Романовичі остаточно перемагають Ростислава й долають боярську опозицію.

Перемога Данила над зовнішнім і внутрішнім ворогами мала гіркий присмак: над князівством нависла загроза татарського ярма. Тому князь починає збиратися з силами й шукати союзників для звільнення краю від Орди. Цьому присвячена заключна частина Літописця Данила Галицького — повість про боротьбу князя проти ординського ярма. Вона наповнена подіями великої міжнародної ваги. Тут і драматична поїздка Данила до Батия за підтвердженням його прав на Галицько-Волинське князівство, і втручання Романовичів у війну за австрійську спадщину, і коронування Данила папським легатом 1253 р., і війни з Литвою та ятвягами, і владнання князем стосунків між польськими можновладцями. Та всі ці події, всі вчинки галицько-волинського государя, згідно з ідеєю повісті, підкорені єдиній меті — скиненню ординського іга.

Данило Романович протягом 1252-1257 рр. першим на Русі дав відсіч татарській орді Куремси й перейшов у наступ проти неї, неодноразово перемагаючи вороже військо. Стривожені правителі в Сараї вирішили відновити свій протекторат над Галицько-Волинською Руссю і прислали на заміну Куремсі Бурундая з набагато сильнішою й численнішою ордою. Данилові й Василькові довелося покоритися. На цій сумній ноті закінчується повість про боротьбу Данила проти ординського ярма, а разом і весь Літописець Данила Галицького.

Друга частина Галицько-Волинського зводу — Волинський літопис — поступається першій масштабністю відбитих у ній подій, художністю й динамікою оповіді. Вона складається з трьох частин, присвячених княжінням у Володимирі Волинському відповідно Василька Романовича, його сина Володимира і небожа Мстислава Даниловича. Круговид авторів звужується до огляду справ невеликого Володимиро-Волинського князівства з окремими згадками про інші західні землі, його стосунків із Ордою, Польщею, Литвою і ятвягами.

Кожна з тих частин також складається з окремих повістей, збитих до купи і відредагованих низкою складачів і редакторів. Літописець Василька Романовича об'єднує по суті дві великі повісті: про Бурундаєву рать і Литовську. Перша з них жваво й драматично передає жорстокі подробиці безчинств і вбивств, скоєних Ордою на Русі та в Польщі. Повість про Бурундаєву рать виглядає стрункою й цілісною. Вона жодного разу не перебивається вставками іншого змісту, в тому числі й меншими повістями. Можливо, так сталося через те, що навала орди Бурундаєва заповонила уяву волинського книжника, а інших важливих (з його погляду) подій у Західній Русі тоді не сталося. Далося, певно, взнаки й звуження історичної перспективи у Волинському літописі взагалі.

Зате повість про відносини з Литвою, на відміну від попередньої, зазнала серйозного редагування з метою звеличення головного героя Літописця Василька. Крім того, ця повість рясніє великими і малими вставками, що утруднюють реконструкцію головної лінії. Варто відзначити характерну її особливість: до неї введено кілька записів, що за формою і змістом ідентичні із звичайними літописними статтями: *“...з'явилась на Сході хвостата зірка”*; *“...того року померла велика княгиня Романова, на ім'я Олена”*; *“...був великий заколот серед татар”* і т.ін. Створюється враження, що пізніший редактор Волинського літопису чи навіть укладач Галицько-Волинського зводу в кінці XIII - на початку XIV ст. розуміли незвичність цього твору й намагалися хоч якось наблизити його до традиційного літопису.

Зовсім камерним за відбиттям тогочасного суспільно-політичного життя на Русі можна визнати наступника Василькового Літописця — Літописець його сина Володимира. При всьому тому він був і залишається єдиним давньоруським джерелом з історії Галицько-Волинської Русі останньої третини XIII ст. й містить унікальні відомості про тогочасні сусідні країни і народи. Досить сказати, що історія Мазовії, Литви й особливо землі ятвягів останньої третини XIII ст. реконструюється в основному за цим джерелом.

Літописець Володимира Васильковича виділяється на тлі інших частин Волинського літопису особливо високими літературними

достоїнствами, емоційністю і ліризмом викладу. Жодна інша частина Галицько-Волинського літопису не дає такого яскравого уявлення про культурне життя краю: архітектуру й образотворче мистецтво, освіту й книжність.

Джерельна основа Галицько-Волинського літопису є широкою і різноманітною. Автори залучили чимало творів перекладної, головним чином візантійської, писемності. Насамперед це були компілятивний візантійський хронограф, до складу якого входили, зокрема, біблійні книги, а також відомі в ранньосередньовічному світі хроніки Георгія Амартола, його Продовжувача, Іоанна Малали, повість про зруйнування Єрусалима Йосифа Флавія. Монологи Александра Македонського з "Александрії" в дещо зміненому вигляді вкладено до вуст Данила Романовича. В дусі кращих зразків візантійської та західноєвропейської літератури, у високому стилі описано драматичні стосунки братів Романовичів з бунтівним галицьким боярством. Л.В.Черепнін та В.Т.Пашуто називали серед джерел нашого літопису світські, здебільшого воїнські давньоруські повісті. До джерел Галицько-Волинського літопису належать також документи з державної канцелярії та державного архіву, зокрема донесення послів, грамоти й листи князів сусіднім государям. Можемо додати до цього особисті враження очевидців і безпосередніх учасників подій, живі й схвильовані інтонації розповідей яких проступають у багатьох місцях джерела, головним чином при описах походів, битв, облог і штурмів ворожих міст.

Ідейно-політична спрямованість Галицько-Волинського літопису чітко висловлена в багатьох його місцях складачами і редакторами. Це стосується переважно першої частини — Літописця Данила Галицького. У Волинському ж літописі політичне кредо авторів дещо приглушене, можливо, тому, що запекла боротьба проти боярської опозиції залишилась у минулому. Галицькі книжники поставили своїм завданням — і досконало виконали його! — ідейне обґрунтування наполегливої й жорстокої боротьби, що її проводив Данило Романович проти бунтівного антидержавницького боярства. Для авторів і редакторів Літописця Данила Галицького бояри були відвертими й безсоромними зрадниками Русі ("изменниками земли"). Викриваючи й гнівно картаючи великих бояр, котрі нищили край і віддавали його на поталу ворогам, складачі й упорядники зводу віддано служили державотворчим прагненням і діям своїх князів Романовичів.

Іншою наскрізною ідеєю Галицько-Волинського літопису була ідея слави руської зброї і Руської землі. Вона розвивається й передається в пам'ятці зазвичай шляхом оспівування полководницьких звершень і лицарських подвигів Данила і Василька. Ще однією домінантною

ідеєю Галицько-Волинського літопису було усвідомлення єдності Руської землі, необхідності її захисту від ворогів. Така ідея також втілюється головним чином в образі борця за об'єднання Руської землі князя Данила, чиє свідоме життя було віддане справі подолання удільної роздробленості Галицько-Волинської Русі й Давньоруської держави в цілому. Розпочавши державну діяльність з відвоювання волинської, а далі й галицької отчини, з боротьби за відновлення великого князівства свого батька Романа, князь поступово перейшов до думки — і утвердився в ній! — про життєву необхідність об'єднання основних давньоруських земель.

Напередодні навали полчищ Батия на Південно-Західну Русь Данило Романович поставив у залежність від себе стольний град Київ і тим самим виконав частину свого плану, спрямованого на об'єднання Русі, принаймні Південно-Західної. А після руйнівного "Батієвого погрому" він присвятив другу половину свого життя збиванню коаліції князів для звільнення Руської землі від ворожого ярма, відновлення сильної й незалежної держави. Не раз і не двічі галицький літописець підкреслює заходи Данила, спрямовані на зміцнення війська, фортифікування кордонів, міст і замків, на пошуки союзників усередині Русі (зближення з Андрієм Ярославичем володимиро-суздальським) і за кордоном. Літописець переконливо доводить, що коронація Данила папським легатом Опізо в Дорогичині мала для князя єдину й прагматичну мету: використати папську курію і католицький Захід для боротьби проти Орди. І коли князь переконався в примарності своїх надій, зауважує книжник, він без вагань різко й рішуче розірвав стосунки з папським престолом.

Отже, студіювання структури, джерел, ідейних і жанрових властивостей Галицько-Волинського літопису привело нас до думки, що в більшій своїй частині — аж до початку Літописця Володимира Васильковича (1269 р.) — він складається з окремих світських, переважно воїнських повістей, більш-менш вдало з'єднаних між собою і оброблених пізнішими укладачами й редакторами. Пощастило з'ясувати також, що в складі основних повістей нашого джерела — Початкової, про повернення галицького столу, Литовської, Антиординської тощо — містяться менші за обсягом повісті, звістки яких зазвичай перебивають тексти головних творів.

Ніхто досі не відповів задовільно на таке очевидне запитання: чому Галицько-Волинський літопис так явно і принципово відрізняється від традиційних давньоруських літописів з їх порічними статтями й ніколи не порушуваною послідовністю подій і хронологією? Це здається особливо дивним і незрозумілим, надто коли взяти до уваги загальну пере-

конаність істориків і літературознавців минулого й сучасності в існуванні у XII ст. літописання в Галицько-Волинській Русі.

Та незважаючи на суто апіорну впевненість абсолютної більшості дослідників у тому, що в Галицько-Волинській Русі в XII ст. велось якесь літописання, нікому донині не пощастило виявити його слідів. Хоча з позицій історичної логіки воно таки мало там існувати. Звичайно посилаються на звістки, часом докладні, Київського літопису за 40-і, 50-і, 60-і й 80-і роки про галицькі справи, зокрема про прийом Володимирком Володаревичем київського посла Петра Бориславича, про негаразди в родині його сина Ярослава і про заколот бояр проти його внука Володимира. Але вже чверть століття тому Б.О.Рибаків висловив дотепне припущення, що всі ці галицькі звістки пояснюються участю якихось галичан у київському літописанні або одержанням їх від галицьких інформаторів, а зовсім не запозиченнями з Галицького літопису.

На нашу думку, в Галицько-Волинській Русі ніколи не було традиційного літописання, інакше літописець Данила Галицького просто продовжив би його. Натомість, як нам здається, з середини XII ст. там почали створювати історико-літературні повісті, присвячені діям галицьких князів. Гадаємо, галицьке походження мають і щойно згадана насичена живими подробицями драматична повість про перетрактації Володимирка з київським послом та наглу смерть князя, який посміявся зі святого хреста (кінець 1152 р.), і повість про вигнання боярами Володимира Ярославича, блукання його на Заході й нове утвердження в Галичі (1188-1189 рр.).

Отож, як нам здається, можна припускати, що Літописець Данила й майже весь Галицько-Волинський літопис стали логічним і природним продовженням притаманної лише Галицькій (і, мабуть, Волинській) Русі чіткої й плідної історико-літературної традиції — написання особливих повістей, своєрідних світських житій князів. Якщо це так,

то маємо справу з винятковим для всієї давньоруської писемності XI-XIII ст.

феноменом.

ПІСЛЯМОВА

Перед читачем промайнули вісім століть історії Галицько-Волинської Русі — від появи та розселення слов'ян обширами її майбутньої території, об'єднання їх у союзи й переростання тих союзів у соціальні й етнокультурні утворення вищого рівня — племінні княжіння, зародження територіальних комплексів-земель аж до складання перших утворень державного типу: Волинського, Перемишльського, Тереховського, Звенигородського, пізніше — Галицького князівств, які в перебігу політичного, соціального і культурного розвитку утворили Галицько-Волинське велике князівство.

Звичайно в загальних, тим більше підсумкових характеристиках великих за протяжністю періодів історії дослідники акцентують увагу на позитивних явищах і відсувають негативні на другий план. Сказане стосується й оглядів історії Київської Русі та князівств і земель, що її складали. Ця вада притаманна і нашим працям минулого з даної проблематики. Зрештою, Галицько-Волинська Русь стала однією з найрозвиненіших економічно, соціально, політично і культурно складових частин Руської землі. Однак подібний прагматизм шкодить строго науковим та історично об'єктивним уявленням про історію Галичини і Волині, призводить до викривлення істини — головної мети будь-якого дослідження, й у підсумку не підносить, а принижує її роль і місце в історичному процесі на землях України.

Справді, було б великою тенденційністю зображувати Галицько-Волинську Русь як головну давньоруську чи хоч би південноруську землю XI-XII ст. Адже тривалий час, через те, що вона відносно пізно склалася (особливо це стосується галицької частини), її князі практично залишалися поза епіцентром державного життя й аж до середини XII ст. участі в ньому не брали. Взагалі у творенні загальноруської державності роль волинських і галицьких можновладців була досить скромною. І не варто зводити справу до якогось особливого галицького (чи в інших випадках — волинського) історичного шляху, бачити в цьому винятковість історичного розвитку Галицько-Волинської Русі. Своєрідність — так!

У книжці, яку щойно прочитав читач, наголошується саме на своєрідності й у багатьох випадках неповторності історичних явищ і процесів у Галицько-Волинському регіоні, що чималою мірою залежали також від найбільш яскравих персонажів її історії, а в окремих випадках навіть визначалися ними.

Роль особи в світовому історичному процесі й досі залишається полем суперечок між гуманітаріями різних фахів, особливо істориками й філософами. Не бачимо сенсу в тому, щоб детально висловлюватись на цю тему. Проте для нас вплив визначних діячів на історичний процес у Галицько-Волинській Русі не підлягає сумніву. Справді, хіба що такому владному й нетерплячому політикові, яким був Володимирко Володаревич, могло спасти на думку зробити стольним градом об'єднаного ним князівства не старі традиційні центри регіону, серед яких найбільш вдало стояв Звенигород, а новий, не обтяжений жодною традицією Галич. Інша річ, що зрештою князь зробив помилку, наштотхнувшись у Галичі на стару родовиту знать, яка миттєво перетворилась на його власне боярство й відразу заходила підгинати свого князя під себе.

Безсумнівно позитивним був вплив політичної діяльності Данила Романовича на державний розвиток Галицької й Волинської земель. Та не варто апологетизувати геть усі боки його політичної кар'єри. Недарма такий видатний знавець історії Галицько-Волинської Русі, як М.С.Грушевський, скептично ставився до державної діяльності цього князя, полемічно (бо історики здавна ідеалізували його) називав його політику хаотичною і загалом невдалою. Це, звичайно, своєрідний історичний радикалізм. Але ж у прекрасній і загалом позитивно-творчій політичній кар'єрі старшого Романовича мали місце й прорахунки, найсерйознішим серед яких було, з нашого погляду, самовпевнене і незважене втручання у війну за австрійську спадщину.

Отже, історія твориться в гармонійному поєднанні дій героїв і народної маси. Й історія Галицько-Волинської Русі зовсім не є винятком із цього правила. Про це ми й прагнули розповісти в своїй книжці, приділивши, зокрема, багато уваги персонажам галицько-волинської історії.

Нарешті, — найостанннє питання, якого нам хочеться торкнутись у післямові, — стосовно проблем історичної, етнічної та культурної спадщини Галицько-Волинської Русі. Це питання, за всієї його, здавалося б, академічності, продовжує цікавити, а то й хвилювати не лише професійних знавців історичного минулого України. Не викликає сумнівів те, що Галицько-Волинська Русь була важливою складовою частиною Русі Давньої, протягом XI-XIII ст. перебувала в складі Давньоруської держави, що переживала в тих століттях різні стадії розвитку. Історична доля Галичини й Волині склалася так, що найбільш активну участь у загальнодержавному житті Русі вони почали брати в часи удільної роздробленості, з середини XII ст.

Саме в цей період закладаються підвалини формування української етнокультурної спільності, яку в науці заведено називати середньовічною народністю. Галицько-Волинська Русь стала однією з підвалин української народності. Але — не єдиною, в чому здавна прагнуть нас переконати своєрідні галицькі патріоти.

Ще в кінці минулого століття з'явилася мало наукова, проте дуже політизована теорія, за якою Галицько-Волинська "державна" (про тенденційність цього терміна ми вже мали нагоду сказати на початку п'ятого розділу) начебто стала спадкоємицею держави Київської або Давньоруської, коли та занепадала після Батієвої навали, й була головним і єдиним осередком творення українського народу. Насправді, як уже переконався читач, державне життя підтримувалося в XIII ст., хай і не в повному обсязі, як у Галицько-Волинській, так і в інших південноруських землях — Київській і, особливо, Чернігівській.

Історична правда полягає в тому, що українська народність складалася на всій пізнішій етнічній території України. Навіть на відрізаному уграні від іншої Південної Русі Закарпатті цей процес теж проходив, хоча й утруднено, в умовах іноземного панування. До речі, Галицько-Волинська Русь із середини XIV ст. також на довгі століття потрапляє під іноземне іго (Польщі й Литви), отож і тут були не найсприятливіші умови для культурно-національного розвитку народу.

Ні, не пропаганда етнічної й культурної винятковості й зверхності, яку досі можна спостерігати в середовищі самовпевнених дилетантів, а зважене наукове дослідження може привести і приводить — при належній науковій кваліфікації вченого — до пізнання наукової

істини. Будемо втішені, якщо змогли донести
до читача хоч малу частку
сказаного.

RESUME

The book is dedicated to the history of forming and development of Halychian and Volynian lands, the rise of two principalities on their background, and their consolidation in 1199 into the Great Halychian-Volynian principality by Roman Mstyslavych. One of the main aspects of this work — is to study the processes of formation of Halychian and Volynian state territories.

The monograph consists of seven parts. The processes of settlement and the life of the East-Slav tribes: dulibians, volynians, buzhanians, chorvats, ulychians, tyverians on further territories of those lands, and rising of the first urban centres are considered in the first one — "From the Forehistory of Halychian and Volynian Lands". The second part — "Beginning of Formation of the Halychian-Volynian Rus Territory " — gives the circumstances and chronology of the forming of Chervenska, Belzka and Peremyshl lands, on which foundation Halychian and Volynian lands were set up. In the third one — "Volynian Lands in 11-12 Centuries" — following questions are put: the rise of capital city Volodymyr, Volyn in political life of Rus in the 11th cent., forming of Volynian principality in the middle of the 12th cent., Volynian land at the time of separateness. The forth part — "Halychian Lands in 11-12 Centuries" presents the same problems, but on the example of halychian materials. The fifth part named "The Great Halychian-Volynian Principality" tells us about glorious history of Romanovych state. The sixth part — "Halych and Volyn Are Separated Again" is devoted to the events in Halychian-Volynian Rus after the death of Danilo Romanovych to the end of the 13th cent. The seventh part - "Foreign Policy of Halychian and Volynian Princes" — reveals unknown pages of relations of Halychian and Volynian sovereigns with Byzanthia, Germany, Austria, Hungary, Poland, Lithuania, the lands of yatvyahi etc. In the eighth part — "Cultural Things and Processes" the proper place is assigned for the wonderful monument of Old Russian writing - Halychian-Volynian Chronicle.

The book is illustrated by miniatures from Radzivillian Chronicle of the 15th cent., pictures of architectural monuments and archaeological things.

ПЕРЕЛІК ІЛЮСТРАЦІЙ

1. Насильство аварів над дулібськими жонами. Мініатюра з Радзивіллівського літопису XV ст. За оригіналом XII ст.	30
2. Пальчаста фібула. VI-VII ст. Срібло.....	31
3. Фігурки людей у ритуальних масках. VI-VII ст. Срібло, позолота.	32-33
4. «Коні Хорса*». VI-VII ст. Срібло, позолота	34-35
5. Поширення влади князя на сусідні землі. Мініатюра з Радзивіллівського літопису	58
6. Руський князь. Реконструкція одягу XIX ст.....	59
7. Похід руської раті й флоту на ворога. Мініатюра з Радзивіллівського літопису	60
8. Прості руські люди в парадному одязі. Реконструкція XIX ст.	61
9. Придушення князем народного повстання. Мініатюра з Радзивіллівського літопису	83
10. Речі з поховання княжого дружинника. XII ст.	84
11. Бояри перед князем. Мініатюра з Радзивіллівського літопису	85
12. Шийна гривна. XII-XIII ст. Волинь. Срібло.....	86
13. Здобуття міста в міжусобних війнах на Русі. Мініатюра з Радзивіллівського літопису	87
14. Ковтки (срібло) і трьохнамистинна серга (золото). XII-XIII ст. Волинь	88
15. Руські мечі. XII-XIII ст. Із розкопок м.Ізяслав на Волині	89
16. Наконечники списів. XII-XIII ст. Із розкопок м.Ізяслав на Волині.....	90
17. Битва поміж руськими князями. Мініатюра з Радзивіллівського літопису	133
18. Керамічна плитка із зображенням грифона. Галич. XII-XIII ст.....	134
19. Руські човни на Дунаї. Мініатюра з Радзивіллівського літопису.....	135
20. Віко кістяної скриньки із зображенням воїна. Пліснеськ. XII-XIII ст.	136
21. Облога міста русичами. Мініатюра з Радзивіллівського літопису	137
22. Ковток, знайдений у с.Личківка в Галичині. XII-XIII ст. Срібло	138
23. Руські князі воюють між собою. Мініатюра з Радзивіллівського літопису	184
24. Велетенський лук, що використовувався при облозі й обороні міст у XIII ст. Сучасна реконструкція	185
25. Збирання данини. Мініатюра з Радзивіллівського літопису.....	186
26. Ковток. XII-XIII ст. Срібло	187

* Хорс — бог Місяця в слов'янській міфології.

27. Здобуття міста в міжкнязівських війнах. Мініатюра з Радзивіллівського літопису	188
28. Печатки-персні, знайдені в Галичині. Срібло. XII-XIV ст.	189
29. Міжусобиця на Русі. Мініатюра з Радзивіллівського літопису	190-191
30. Руські люди несуть данину князеві. Там же.....	229
31. Скроневі підвіски (золото), сережки київського типу (золото, скань), ковток (срібло). Із розкопок м.Ізяслав на Волині	230
32. Князь і бояри. Мініатюра з Радзивіллівського літопису	231
33. Карта Галицько-Волинської Русі X-XIII ст. (за М.Ф.Котляром)	232-233
34. Руські воїни. Реконструкція XIX ст.	234
35. Візантійський імператор на троні. Мініатюра з Радзивіллівського літопису	271
36. Русько-візантійські переговори. Там же	272
37. Руський князь приймає послів. Там же	273
38. Похід на ятвягів. Там же	274
39. Будівництво давньоруського міста. Там же	302
40. Успенський собор у Володимирі Волинському. XII ст.	303
41. Біла Вежа в м.Кам'янець на Волині. XIII ст.	304
42. Башта-донжон у м.Стовп'я на Волині. XIII ст.	305
43. Церква Миколи у Львові (пізніша перебудова). XIII ст.	306-307
44. Абсиди церкви Пантелеймона в Галичі. XII-XIII ст.	308
45. Руський книжник. Мініатюра з Радзивіллівського літопису	309
46. Тризна по вбитому русичеві. Там же	310-311

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

ДЖЕРЕЛА

1. Повесть временных лет. Под. ред. В.П.Адриановой-Перетц. — М.-Л. 1950. — Ч.1-2.
2. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. Под ред. и с предисл. А.Н.Насонова — М.-Л., 1950.
3. Київський літопис // Летопись по Ипатскому списку. — СПб., 1871. — С.205-479.
4. Галицько-Волинський літопис // Летопись по Ипатскому списку. — С.479-616.
5. Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ). — Т.1
Лаврентьевская летопись. Вып.1-3. — Л., 1926-1928.
6. ПСРЛ. — Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. — СПб., 1885.
7. ПСРЛ. — Летопись по Воскресенскому списку. — СПб., 1856.

АВТОРСЬКІ ВИДАННЯ

8. Андрияшев А.М. Очерк истории Волынской земли до конца XIV ст. — Киев, 1887.
9. Барсов Н. Географический словарь Русской земли. — Вильно, 1865.
10. Головки А.Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X - первой трети XIII вв. — К., 1988.
11. Грушевський М. Історія України-Руси. — Т.II. — Львів, 1905.
12. Грушевський М. Історія України-Руси. — Т.III. — Львів, 1905.
13. Грушевський М. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи // Записки Наукового товариства ім.Т.Шевченка. — Т.41. — Львів, 1901.
14. Исаевич Я.Д. Культура Галицко-Волынской Руси // "Вопросы истории". — М., 1973. — №1.
15. Ісаєвич Я.Д. Теорія і населення "Червеньских градов" // Український історико-географічний збірник. — К., 1971. — Вип.1.
16. Дашкевич Н.П. Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным известиям. — Киев, 1873.

17. Зубрицкий Д. История древнего Галицко-Русского княжества. — Ч. III. — Львов, 1855.
18. Котляр М.Ф. Галицько-Волинський літопис. — К., 1993.
19. Котляр М.Ф. Данило Галицький. — К., 1979.
20. Котляр Н.Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX-XIII вв. — К., 1985.
21. Крип'якевич І.П. Галицко-Волинське князівство. — К., 1984.
22. Лонгинов А.В. Червенские города. — Варшава, 1885.
23. Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. — М., 1950.
24. Пашуто В.Т. Внешняя политика Древней Руси. — М., 1968.
25. Середонин С.М. Историческая география. — СПб., 1916.
26. Тихомиров М.Н. Древнерусские города. — М., 1956.
27. Шараневич И. История Галицко-Володимирской Руси. От наидавнейших времен до року 1453. — Львов, 1863.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
Розділ перший	
З ПЕРЕДІСТОРІЇ ГАЛИЦЬКОЇ Й ВОЛИНСЬКОЇ ЗЕМЕЛЬ	17
§ 1. Літописні племена Західної Русі.....	18
§ 2. Народження й розвиток міст.....	28
Розділ другий	
ПОЧАТКИ СКЛАДАННЯ ТЕРИТОРІЇ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ РУСІ.....	49
§ 1. Червенська земля	51
§ 2. Белзька земля	62
§ 3. Перемишльська земля	64
Розділ третій	
ВОЛИНСЬКА ЗЕМЛЯ В XI-XII СТ.	69
§ 1. Виникнення міста Володимир	70
§ 2. Волинь у політичному житті Русі XI ст.	73
§ 3. Межі й міста Волинської землі на першому етапі формування.....	78
§ 4. Ярославичі в змаганнях за Волинь у першій третині XII ст.	91
§ 5. Волинь часів удільної роздробленості (друга половина XII ст.).....	97
§ 6. Роман Мстиславич, князь волинський.....	104
§ 7. Розвиток території Волинської землі в другій половині XII ст.....	108
Розділ четвертий	
ГАЛИЦЬКА ЗЕМЛЯ В XI-XII СТ.	113
§ 1. Час і обставини виникнення Галицької державної території	115
§ 2. Політична історія 20-х — початку 40-х років XII ст.	119
§ 3. Галицьке князівство: від Володимирка до Володимира.....	120
§ 4. Галицька земля в XII ст.: міста, рубежі	139
Розділ п'ятий	
ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКЕ ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО XIII СТ.	153
§ 1. Роман Мстиславич — самодержець Русі	156
§ 2. Боярська смута	160
§ 3. Мстислав Удатний.....	175
§ 4. Романовичі збирають волинську отчину.....	178
§ 5. Відвоювання Данилом галицького столу.....	192
§ 6. Монголо-татарська навала	195

§ 7. Галицько-Волинське князівство після "Батиєвого погрому"	199
§ 8. Політичне життя 40-х — 60-х років	204
Розділ шостий	
ГАЛИЧИНА І ВОЛИНЬ ЗНОВУ РОЗДРОБЛЕНІ	213
§ 1. Повернення до удільної системи	214
§ 2. Володимир Василькович волинський — людина і князь	216
§ 3. Шалений Лев Данилович	221
§ 4. Останні сумні десятиліття (до 1349 р.)	226
§ 5. Рубежі й порубіжні міста	235
§ 6. Загальний погляд на територіальний розвиток Галицько-Волинської Русі	252
Розділ сьомий	
ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА ГАЛИЦЬКИХ І ВОЛИНСЬКИХ КНЯЗІВ	255
§ 1. Галицько-Волинська Русь і Візантія в XII ст.	257
§ 2. Стосунки з Угорщиною в XII ст.	259
§ 3. Відносини Галичини й Волині з Польщею (XII - початок XIII ст.)	263
§ 4. Зовнішньополітичні зв'язки після смерті Романа	266
§ 5. Спроби Угорщини і Польщі розділити Русь	269
§ 6. Зовнішня політика Романовичів часів об'єднання Волині з Галичиною	275
§ 7. Європейська політика Данила Романовича 40-х — початку 60-х років	279
§ 8. Володимирське князівство в союзі з Мазовією	283
§ 9. Стосунки галицьких і волинських князів з Литвою і ятвягами	286
§ 10. Коронація Данила в контексті зовнішньої політики Галицько-Волинської Русі	291
Розділ восьмий	
КУЛЬТУРНІ ЯВИЩА І ПРОЦЕСИ	293
§ 1. Містобудування. Архітектура	295
§ 2. Прикладне і образотворче мистецтво	299
§ 3. Писемність. Освіта	312
§ 4. Література. Історіографія	315
§ 5. Галицько-Волинський літопис	317
ПІСЛЯМОВА	326
RESUME	329
ПЕРЕЛІК ІЛЮСТРАЦІЙ	330
РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА	332

Україна
крізь віки

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНЬСЬКА РУСЬ

Котляр
Микола Федорович

Доктор історичних наук,
професор, член-кореспондент
НАН України, іноземний член
Польського археологічного
і нумізматичного товариства,
ряду інших зарубіжних науко-
вих інститутів, завідувач
сектору історії Київської Русі
Інституту історії України
НАН України.

Закінчив історичний факуль-
тет Київського національного
університету ім. Т.Г.Шевченка.
Автор 18 наукових і науково-
популярних книжок (в тому
числі кіп'яка видано за кордо-
ном) та понад 300 статей.
Останніми роками викладає
у Венеціанському, Стокгольм-
ському та низці інших західно-
європейських університетів.